

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Факультет філології та журналістики
Кафедра української мови та лінгводидактики

О. Г. Межов

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчально-методичний посібник

Луцьк
2024

УДК 811.161.2'376(075.8)

М 43

*Надано гриф «Затверджено» та рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 7 від 31 травня 2024 року)*

Рецензенти:

Завальнюк І. Я., доктор філологічних наук, професор, декан факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Левчук І. П., кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Межов О. Г.

М 43 Синтаксис української мови: навчально-методичний посібник / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2024. 292 с.

Навчально-методичний посібник містить основні теоретичні положення про словосполучення, просте і складне речення, засоби відтворення чужого мовлення й текстові одиниці, а також методичні поради майбутнім учителям-словесникам щодо ефективної організації вивчення синтаксису у шкільному курсі української мови. Питання для самоперевірки, термінологічний словник, схеми й зразки синтаксичних розборів, рекомендована література сприятимуть осмисленню багатьох аспектів курсу, зокрема й проблемних питань синтаксису, а система вправ до кожної теми дасть змогу студентам закріпити теоретичний матеріал, допоможе їм виробити й удосконалити вміння та навички, необхідні для фахової підготовки. Наведені вправи мають різноманітний характер: спостереження над мовними фактами, їхній аналіз, порівняння, робота з текстами, синтаксичний розбір, побудова власних висловлень тощо. Посібник слугуватиме в організації практичних занять, самостійної та індивідуальної роботи здобувачів освіти з освітнього компонента «Синтаксис української мови».

Для підготовки бакалаврів спеціальності 014 «Середня освіта» за освітніми програмами «Середня освіта. Українська мова та література. Світова література», «Середня освіта. Українська мова та література. Англійська мова», «Українська мова. Українська та зарубіжна література. Літературна майстерність», а також здобувачів вищої освіти інших спеціальностей та освітніх програм, які вивчають курс сучасної української мови.

УДК 811.161.2'376(075.8)

М 43

© Межов О. Г., 2024

ПЕРЕДМОВА

Освітній компонент «Синтаксис української мови» посідає вагоме місце в системі підготовки вчителів-словесників. Пріоритетним аспектом його викладання є постійна увага до питань, пов'язаних із висвітленням відповідних синтаксичних явищ у шкільному курсі української мови, орієнтація студентів на професійне застосування знань. У сучасному освітньому процесі висококваліфікований учитель української мови повинен не лише мати глибокі теоретичні знання з предмету, необхідні практичні вміння й навички, а й на належному рівні володіти методикою його викладання. Саме цій комплексній меті підпорядковані структура й зміст пропонованого навчально-методичного посібника, кожна тема якого містить основні теоретичні положення, методичні поради, питання для самоперевірки, систему різноманітних вправ і завдань. Видання має допомогти майбутньому вчителю-філологу засвоїти відомості про словосполучення, просте і складне речення, текст, засоби відтворення чужого мовлення, а також ефективно організувати їх вивчення у шкільному курсі синтаксису української мови.

У теоретико-методичній частині посібника запропоновано шляхи розв'язання низки проблемних питань, які отримали неоднозначне трактування в науковій граматиці та лінгводидактиці, зацентровано на типових недоліках, що мають місце у шкільному викладанні синтаксису. Вказано, на що варто звернути увагу учнів, опрацьовуючи конкретну тему, які саме критерії застосувати, наприклад, для розмежування приіменних додатків, неузгоджених означень та обставин, складених іменних і складних присудків, однорідних і неоднорідних означень, односкладних та неповних двоскладних речень, простих речень з однорідними присудками і складних конструкцій, відокремлених й уточнювальних членів речення, вставних і вставлених компонентів, сполучників і сполучних слів, деяких видів підрядних частин у складних реченнях, синтаксичних функцій інфінітива тощо.

Закріпленню найважливіших теоретичних питань, виробленню й удосконаленню синтаксичних та пунктуаційних компетентностей майбутніх учителів-словесників сприятиме пропонована в посібнику система вправ до кожної теми, що передбачає спостереження над мовними фактами, їхній аналіз, порівняння, роботу з текстами, їхнє правильне інтонування, редагування, синтаксичний розбір тощо. Частина завдань спрямована на забезпечення внутрішньопредметних зв'язків із лексикологією та фразеологією, словотворенням і морфологією, культурою мови і стилістикою, лінгвістикою тексту й риторикою. Фактичний матеріал дібрано з кращих зразків художніх творів

українських письменників, усної народної творчості, публіцистичного та наукового стилів, що має пізнавальне, естетичне й виховне значення. Розвиток культури зв'язного мовлення, комунікативних компетентностей, творчих навичок майбутніх фахівців забезпечать завдання, що передбачають добір синтаксичних синонімів, трансформацію речень відповідно до комунікативної мети, побудову власних висловлень, діалогів, текстів різних типів мовлення (опис, роздум, розповідь тощо), написання творів, есе на певну соціокультурну або вільну тему з використанням виражальних можливостей різних синтаксичних одиниць. Матеріал вправ і завдань може бути використаний як на уроках, так і факультативних заняттях, засіданнях мовного гуртка в школі. Отримати якісні знання, необхідні вміння й навички з дисципліни допоможуть також схеми і зразки синтаксичних розборів, термінологічний словник, оновлений список основної та додаткової літератури, предметний покажчик.

У 2022 році опубліковано перше видання навчально-методичного посібника О. Г. Межова «Синтаксис української мови», рекомендованого до друку вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (*протокол № 6 від 27 травня 2021 року*). Проте внесені протягом двох років зміни до силабусу освітнього компонента зумовили потребу перегляду змісту та структури цього навчального посібника під час підготовки його другого видання, зокрема: оновлено список основної й додаткової літератури (вилучено російськомовні джерела, натомість додано нові праці сучасних українських мовознавців, англійськомовні посібники, а також перевидані студії авторитетних українських граматицистів минулого сторіччя); посібник доповнено розділом «Зразки тестових завдань для підсумкового контролю»; розширено алгоритм синтаксично-пунктуаційного аналізу тексту тощо.

Пропоноване видання відповідно до силабусу освітнього компонента складається з розділів «Словосполучення і просте неускладнене речення», «Просте ускладнене речення», «Складне речення й текст», охоплюючи теми всіх змістових модулів.

Навчально-методичний посібник «Синтаксис української мови» слугуватиме в організації практичних занять, самостійної та індивідуальної роботи передовсім бакалаврів спеціальності 014 «Середня освіта» за освітніми програмами «Середня освіта. Українська мова та література. Світова література», «Середня освіта. Українська мова та література. Англійська мова», «Українська мова. Українська та зарубіжна література. Літературна майстерність», а також здобувачів вищої освіти інших спеціальностей та освітніх програм, які вивчають курс сучасної української мови.

Розділ 1

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА ПРОСТЕ НЕУСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

На перших уроках із синтаксису вчителі мають ознайомити здобувачів середньої освіти із синтаксичними одиницями мовної системи – реченням і словосполученням. І хоч речення є основною синтаксичною одиницею, доцільніше спершу розглядати тему «Словосполучення», оскільки вона простіша для сприйняття учнями. До того ж на основі словосполучень мовець будує речення, використовуючи синтаксичні зв'язки між компонентами словосполучення. Якщо учень добре засвоїть закономірності й способи поєднання слів у словосполученні, то йому буде легше це збагнути на матеріалі членів простого речення, а потім частин складного.

§1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В СИНТАКСИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

Основні теоретичні положення й методичні поради

У шкільному курсі синтаксису української мови термін *словосполучення* витлумачено як поєднання двох або кількох повнозначних слів за змістом і граматично. Звичайно, воно не достатнє для глибокого усвідомлення сутності словосполучення, його особливостей порівняно з іншими синтаксичними одиницями. Щоб дати повне визначення словосполучення, потрібно звернути увагу учнів на спільні та відмінні ознаки словосполучень і речень, словосполучень і слів як мінімальних синтаксичних одиниць. Для кращого запам'ятовування інформації школярами вчитель може унаочнити її у формі порівняльних таблиць або схем, використовуючи подані нижче порівняльні характеристики цих одиниць.

Словосполучення і слово:

спільне

- словосполучення складається зі слів і виконує номінативну функцію;
- бере участь у поповненні словника мови;
- може вступати в синонімічні й антонімічні відношення;
- має відмінювання;

відмінне:

- словосполучення дає розчленовану назву предметам, діям, ознакам – предмет і ознака (*сонячний день*), дія й об'єкт (*писати лист*), предмет і його кількісний вияв (*два дні*); слово ж називає поняття нерозчленовано;
- на відміну від слова значення (синтаксична семантика) словосполучення виникає через відношення залежного слова до головного (наприклад, у підрядних словосполученнях) або через відношення відносно незалежних слів (при сурядному зв'язку).
- словосполучення дає назву складнішу й конкретнішу.

Словосполучення та речення:

спільне:

- є синтаксичними одиницями-конструкціями, які складаються зі слів;
- на основі словосполучень і слів побудовані речення;
- словосполучення можна перетворити на речення: *холодна ніч і Ніч була холодна.*

відмінне:

- словосполучення – це номінативна одиниця, а речення – це основна комунікативна одиниця;
- реченню на відміну від словосполучення властива інтонаційна і змістова завершеність;
- словосполученню не властиві предикативні відношення і предикативний зв'язок між компонентами, а речення – це предикативна одиниця, що має час, об'єктивну й суб'єктивну модальність (ці термінопоняття не розглядають у школі, проте майбутнім філологам варто їх засвоїти, див. термінологічний словник);

Варто наголосити, що на основі підрядного і сурядного синтаксичних зв'язків у науковій граматиці переважно розрізняють підрядні й сурядні словосполучення, які називають синтаксичними (вільними). У шкільному курсі української мови передбачено вивчення лише підрядних словосполучень, а сурядні, що функціонують як однорідні члени речення, словосполученнями не вважають. Цілісні (нечленовані, зв'язані) словосполучення, які не зараховують до синтаксичних, виконують функцію одного члена речення. Це такі сполуки слів:

- фразеологічні: *розрубати гордіїв вузол, Дамоклів меч, пасти задніх, накивати п'ятами, рукою подати;*

- лексичні: *Волинський національний університет, Чорне море, Олена Іванівна Кравченко;*
- термінологічні: *атомна енергія, художня гімнастика, білий віри;*
- кількісно-іменні утворення: *більшість студентів, десятки кілометрів, п'ятеро хлопців;*
- із семантикою міри: *склянка молока, кілограм цукру, метр шовку* (якщо можна перетворити керування на узгодження, то не є цілісне: *табун коней – кінський табун, отара овець – овеча отара*);
- прийменниково-відмінкові із значенням часу, напрямку: *від ранку до вечора, з року в рік, протягом дня, назустріч нам, поблизу моря, уздовж річки;*
- перифразовані: *чорне золото (вугілля), легені планети (ліси);*
- метафоричні сполуки: *обличчя землі, хвиля гніву;*
- складені присудки: *хотіла сказати, був успішним;*
- складені ступеньовані форми: *більш старанний, найменш активний.*

Якщо поділ словосполучень за категорійно-морфологічним характером головного компонента на іменні (іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові), дієслівні і прислівникові не викликає труднощів в учнів, то розрізнення форм (способів) підрядного зв'язку в словосполученні, особливо керування та прилягання, потребують додаткових роз'яснень. За шкільною програмою цей матеріал тепер не вивчається, проте вважаємо за доцільне для розширення лінгвістичного кругозору майбутніх учителів ознайомити їх з цими проблемними питаннями синтаксису, які вони зможуть висвітлити на факультативах або у класах з поглибленим вивченням лінгвістичних дисциплін.

Вишівські граматики переважно спирається на синтаксичну традицію і називають *керуванням* форму зв'язку між словами, за якої залежне слово (без прийменника або з прийменником) стоїть при головному у певному відмінку (широке розуміння). Доцільніше вважати керованими тільки ті форми, які передбачені семантичною валентністю предикатних (ознакових) слів (тобто дієслів, абстрактних іменників, прикметників, прислівників, числівників у позиції присудка), наприклад: *співаю пісню* (об'єкт), *перебуває у Луцьку* (локатив), *присвятив віри коханій* (адресат), *накрила стіл скатертиною* (інструмент), *їхали з Києва до Луцька через Рівне* (локативи) *автобусом* (засіб). Прилягання ж стосується валентно

не передбачуваних опорним компонентом прислівників, дієприслівників, інфінітивів, прийменникових і безприйменникових відмінків іменників з обставинними або атрибутивними значеннями [3, с. 202–203], наприклад: *читання вголос, йти швидко, трохи втомився, розмовляти голосно, читати сидячи, бажання вчитися, йти співаючи, побіг рятувати, пішов відпочивати, зігнути вдвоє, на дорозі до мети, листя осики, двері будинку, хатина через дорогу, квіти весни, приїхати п'ятого травня, прийти після обіду, ложка з дерева, співати в лісі, дивитися з-під брів, зошит учня, вікна школи, ключі від щастя, роки життя, його очі, міст з каменю.*

Під час вивчення теми вчитель має забезпечувати міжпредметні зв'язки з літературою, наприклад спостереження за цілісними метафоричними словосполученнями в художньому творі, а також внутрішньопредметні зв'язки: а) з лексикологією та фразеологією, наводячи приклади лексичних і фразеологічних сполук, які не належать до синтаксичних словосполучень, що сприятиме засвоєнню нових слів і фразеологізмів; б) морфологією – шляхом спостереження за використанням вивчених частин мови в ролі головного і залежного слова; в) культурою мовлення і стилістикою, що передбачає практичне засвоєння словосполучень, у яких допускають помилки у формі залежного слова; спостереження за синтаксичною синонімією словосполучень різної будови; г) лінгвістикою тексту, удосконалюючи вміння школярів стисло формулювати теми й мікротеми усних і письмових висловлювань у формі словосполучень. Крім того, учні повинні вміти аналізувати й оцінювати виражальні можливості словосполучень різних видів; знаходити й виправляти граматичні помилки в узгодженні й прийменниковому керуванні головного та залежного компонентів; самостійно конструювати різнотипні словосполучення, зокрема синонімічні, вводити їх у речення [136; 137]. Формуванню таких умінь і навичок здобувачів освіти сприятиме вдало дібраний вчителем дидактичний матеріал до теми.

Питання для самоперевірки

1. Яке місце словосполучення в системі синтаксичних одиниць? Що є спільного та відмінного між словосполученням і словом, словосполученням і реченням?
2. На основі яких типів синтаксичних зв'язків класифікують словосполучення?

3. Які форми підрядного зв'язку у словосполученні Ви знаєте?
4. Чим відрізняється узгодження від координації та кореляції?
5. Чи погоджуєтеся Ви з традиційним постулатом, що способом керування з опорним словом поєднані будь-які відмінкові та прийменниково-відмінковим форми?
6. Як класифікують підрядні словосполучення за частиномовним вираженням головного компонента?
7. Назвіть синтаксичні ознаки форми прилягання. Що таке відмінкове прилягання?
8. Схарактеризуйте семантико-синтаксичні відношення в підрядних словосполученнях.
9. Які сполуки слів не належать до синтаксичних словосполучень?
10. Які змістові відношення і сполучники властиві сурядним словосполученням?
11. Які типи сполучників формують відкриті сурядні словосполучення, а які закриті?
12. Які словосполучення називають простими, а які складними?

Вправи

Вправа 1. У поданих словосполученнях визначте головне і залежне слово. Побудуйте відповідні моделі.

1. Рясний дощ. 2. Будинок з колонами. 3. Зустрічати друзів.
4. Писати грамотно. 5. Батьків заповіт. 6. Лісове озеро. 7. Вдвічі швидше.
8. Працювати за планом. 9. Статуя з бронзи. 10. Добре вчитися.
11. По-весняному рясний. 12. Уважний до всіх. 13. Стояли непорушно.
14. Згори дивляться. 15. Буйний вітер. 16. Запобігти лихові.
17. Колосок пшениці. 18. Житній лан. 19. Завдати клопоту.
20. Схожий на батька. 21. Ставитися з повагою. 22. Сині далі.

Вправа 2. Визначте тип кожного словосполучення за морфологічним вираженням головного компонента.

1. Творити легенду. 2. Шоста симфонія. 3. Відвідати друзів.
4. Слово про матір. 5. Передати братом. 6. Любов до України.
7. Зближення культур. 8. Відчути радість. 9. Зустріти ранок.
10. Повірити відразу. 11. Зимовий день. 12. Втрое більший. 13. Гарна хустка.
14. Сміливий хлопець. 15. Надзвичайно сміливий. 16. Велика буква.
17. Граматичні помилки. 18. Щасливий від зустрічі. 19. Дуже веселий.
20. Чемний з усіма. 21. Славний ювілей. 22. Рідна мова.

Вправа 3. Уведіть подані словосполучення в речення. Яким членом речення виступає головне і залежне слово?

1. Впевнено відповідати. 2. Незвичайно щедрий. 3. Нові співи. 4. Співати пісню. 5. Відпочинок на перерві. 6. Відпочивати на перерві. 7. Морське повітря. 8. Вільне дихання. 9. Вільно дихати. 10. Зразкова поведінка. 11. Зразково поводитися. 12. Швидкий біг.

Вправа 4. У яких словосполученнях ужито прийменники? Складіть з ними речення та визначте спосіб синтаксичного зв'язку компонентів.

1. Один із нас. 2. Далеко від дому. 3. Викликати для розмови. 4. Щиро сміятися. 5. Прочитана книжка. 6. Жевріюче вугілля. 7. Праворуч від озера. 8. Високий будинок. 9. Високо вгорі. 10. Написати абияк. 11. Близько коло хати. 12. Ранній сніг. 13. Лебедина згряя. 14. Дванадцять квітня. 15. Пожовкла від спеки трава. 16. Ліворуч від села. 17. Вищий за мене. 18. Пізня осінь. 19. Робити нашвидкуруч. 20. Сватання на Гончарівці. 21. Я з батьком. 22. Наші обов'язки. 23. Депутатський корпус. 24. Обранці народу.

Вправа 5. У котрому рядку в усіх словосполученнях головне слово виражене однією частиною мови?

1. Достиглі яблука, збирання врожаю, радіти з успіхів, керівник школи, задоволений роботою.

2. Яскраве проміння, четверта година, вантажити машину, урок мови, солодкі груші.

3. Дуже радий, кращий за всіх, по-весняному зелений, надзвичайно чемний, рум'яний від сонця.

6. Ваша думка, світлі мрії, спитати дозволу, сніжна зима, завдавати клопотів.

7. Зустрічати друзів, старанно трудитися, питати дозволу, полиця для книжок, батьків заповіт.

8. Висотний будинок, крило літака, вода з моря, напружена увага, басейн для плавання.

9. Їхні плани, писати грамотно, мій клас, зразкова поведінка, київські каштани.

10. Важко дихати, їзда верхи, покотився вниз, десь далеко, говорити повільно, застелила скатертиною.

11. Слухати пісню, пливе морем, чутливість до болю, покласти на стіл.

12. Розкидане каміння, її сукня, обгортка зошита, кожна людина.

Вправа 6. У яких з наведених словосполучень непрямий (зворотний) порядок слів? Визначте в них головний компонент. Уведіть їх у речення. З якою метою мовець змінює порядок слів у висловленнях?

1. Щира людина. 2. Людина працьовита. 3. На дерево сіли. 4. Сидів на траві. 5. Пісню співали. 6. Веселу пісню. 7. Співали хором. 8. Зелений гай. 9. Вірші їхні. 10. Свої справи. 11. Різні люди. 12. Слухали стоячи.

Вправа 7. Котрі словосполучення є підрядними? Чи всі наведені сполуки слів належать до синтаксичних словосполучень?

1. Брати участь у конкурсі. 2. Цвіт вишні. 3. Біля моря. 4. Стратегія і тактика. 5. Віч-на-віч. 6. Сплетений з волошок. 7. Журавлиний ключ. 8. Люди двадцятого століття. 9. Нічого не сказати. 10. Розуміння краси. 11. Отримати через тиждень. 12. Ліси шумлять. 13. Учитель працює. 14. Група студентів. 15. Серед поля. 16. Завдяки батькам. 17. Йдуть роки. 18. Надто дорого. 19. Похмурий осінній день.

Вправа 8. У котрому рядку в усіх словосполученнях головне слово поєднане із залежним зв'язком узгодження?

1. Щаслива зустріч, на тому березі, швидко йти, учень школи, морозний вітер.

2. Обов'язок школяра, шукати спокою, далекий від домівки, наш край.

3. Сильний вітер, повен колос, синівське почуття, пам'ятна зустріч, пташиний спів.

4. Актуальне інтерв'ю, обласне телебачення, голосно кричати, анкетні дані.

5. Маршрутне таксі, подорож до моря, відомий учений, науковий відділ.

6. Захоплення від книги, неозорі далі, дитяча кімната, написав поему.

7. Пахне яблуками, гостре каміння, вільна хода, гідний імені, обіцянки товариша.

8. Далекі галактики, родючі землі, просторий шлях, захмарене небо, всяке добро.

9. Ідуть співаючи, коло друзів, полишаючи сумніви, орати вранці, хвилі озер.

Вправа 9. Визначте словосполучення, у яких залежне слово поєднане з головним зв'язком керування. Які семантичні відношення виникають між ними?

1. Англійська мова. 2. Англійська королева. 3. Читати по-англійськи. 4. Читати книжку. 5. Добре знати. 6. Їхні слова. 7. Повному жити. 8. Важко жити. 9. Сміливі вчинки. 10. Робити абияк. 11. Надзвичайно гарно. 12. Надзвичайна подія. 13. Урок читання. 14. Читати книжку. 15. Переказати сюжет. 16. Декламувати вірші. 17. Допустити помилку. 18. Скласти екзамен. 19. Написаний твір. 20. Розповісти правду. 21. Служити народові. 22. Допомогти братові. 23. Позичити гроші. 24. Віддати борг. 25. Смачна їжа. 26. Швидко їсти. 27. Готувати смачно. 28. Їсти борщ. 29. Жувати хліб. 30. Український борщ. 31. Шніцель по-луцьки. 32. Чеський хліб. 33. Білий хліб. 34. Чорний хліб. 35. Шматок хліба. 36. Пекти хліб.

Вправа 10. У поданих словосполученнях визначте морфологічне вираження головного та залежного слова. Слова яких частин мови найчастіше поєднуються між собою зв'язком прилягання?

1. Соковиті плоди. 2. Одна пташина. 3. Криниця батькова. 4. Дивитися згори. 5. Поїхав відпочивати. 6. Розпочати вчасно. 7. Принести води. 8. Вітатися з учителем. 9. Ясна зоря. 10. Учитися малювати. 11. Думати логічно. 12. Іти роздумуючи. 13. Думки вголос. 14. Бігти швидко. 15. Пішов працювати. 16. Кава по-турецьки. 17. Мчати стрімко. 18. Зустрітися завтра. 19. Грати майстерно. 20. Не писати листа. 21. Принести води. 22. Писати ручкою. 23. Увійти в дім. 24. Подарувати книгу. 25. Подати руку. 26. Передавання вітань. 27. Переконавання словом. 28. Не підтримати ініціативи.

Вправа 11. Від підрядних чи сурядних словосполучень утворені подані складні слова? Поясніть орфограми.

Сільськогосподарський, навчально-виховний, народнопісенний, східноєвропейський, науково-технічний, дводенний, чорно-білий, південнослов'янський, польсько-український, західноукраїнський, мовно-літературний, мовностилістичний, волелюбний, терпкувато-

солодкий, північно-західний, деревообробний, гіркувато-кислий. водоочисний, матеріально-технічний, вагонобудівний, трирічний, постачально-збутовий, шестимісячний, південно-східний, жовто-блакитний.

Вправа 12. Із наведеними дієсловами утворіть синтаксичні (вільні) та фразеологічні (цілісні) словосполучення. Поясніть значення фразеологізмів та складіть з ними речення.

Бити, годувати, клеїти, ламати, вішати, мотати, дивитися, грати, крутити, віддати, клювати, обвести, висмоктувати, поставити, розводити, гнути, стріляти, різати, скласти, брати, замітати, переливати, товкти, лізти, проливати.

Вправа 13. Утворіть по три словосполучення з атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями за схемою: а) прикметник + іменник; б) іменник + іменник; в) іменник + прислівник; г) іменник + інфінітив. Уведіть їх у речення.

Вправа 14. Напишіть твір на тему «Мова – найцінніший скарб народу». Випишіть 5 сурядних та 5 підрядних словосполучень, зробіть їхній повний синтаксичний розбір за поданими нижче схемами¹.

Послідовність синтаксичного розбору сурядного словосполучення

1. Початкова форма виділеного з речення словосполучення (встановлюється за початковою формою компонентів).
2. Тип словосполучення за будовою (просте, складне).
3. Відкрита чи закрита структура.
4. Морфологічне вираження компонентів.
5. Семантико-синтаксичні відношення між компонентами (єднальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні та ін.).
6. Засоби синтаксичного зв'язку компонентів (сполучники та інтонація; лише інтонація).
7. Синтаксична функція в реченні.

¹ У цьому посібнику всі схеми та зразки синтаксичного аналізу подані за виданням Межов О. Г. Синтаксис української мови: навч. посібник. Луцьк : Надстир'я, 2021. 268 с.

Послідовність синтаксичного розбору підрядного словосполучення

1. Початкова форма виділеного з речення словосполучення (встановлюється за початковою формою головного слова).
2. Структурний тип (просте, складне).
3. Вид словосполучення за ступенем зв'язку компонентів (синтаксично вільне, цілісне).
4. Різновид словосполучення за морфологічним вираженням головного слова: іменне (іменникове, прикметникове, числівникове, займенникове), дієслівне, прислівникове.
5. Форма підрядного зв'язку: узгодження (повне, неповне), кореляція (повна, неповна), керування (сильне, слабе), прилягання (власне прилягання, відмінкове прилягання).
6. Семантико-синтаксичні відношення між компонентами: субстанційні (об'єктні, суб'єктні, адресатні, локативні, інструментальні), атрибутивні, обставинні (часу, мети, умови, способу дії та ін.).
7. Засоби синтаксичного зв'язку компонентів (з'ясувати, як зв'язані між собою головне й залежне слово: а) за змістом і з допомогою закінчення залежного слова; б) за змістом і з допомогою закінчення залежного слова та прийменника; в) лише за змістом).
8. Синтаксична функція головного і залежного слова в реченні.

Зразки синтаксичного розбору сурядного та підрядного словосполучень

У реченні *Обсипався яблуневий цвіт: і стежки засіяв, і доріжки* (Л. Костенко) виділимо сурядне словосполучення *і стежки, і доріжки* та підрядне *яблуневий цвіт* та виконаємо їх синтаксичний аналіз. Словосполучення *і стежки, і доріжки* сурядне; початкова форма – *і стежки, і доріжки*; за будовою – просте; відкритої структури; морфологічне вираження – іменники у знахідному відмінку множини; семантико-синтаксичні відношення між компонентами – єднально-перелічувальні; засоби синтаксичного зв'язку – єднальний повторюваний сполучник *і* та перелічувальна інтонація; синтаксична функція в реченні – однорідні додатки.

Словосполучення *яблуневий цвіт* підрядне; початкова форма – *яблуневий цвіт*; головне слово – *цвіт*, залежне – *яблуневий*; за структурою – просте; за ступенем зв'язку компонентів – синтаксично вільне; за морфологічним вираженням головного слова – іменникове; форма підрядного зв'язку – повне узгодження; семантико-

синтаксичні відношення між компонентами – атрибутивні; засоби синтаксичного зв'язку – закінчення залежного слова; синтаксична функція в реченні: головне слово – простий підмет, залежне слово – узгоджене означення.

Рекомендована література: 1–17, 19, 26–31, 36, 42, 49, 63, 73–77, 84, 106, 108, 110, 112–113.

§2. РЕЧЕННЯ ЯК БАГАТОАСПЕКТНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Майбутнім учителям-словесникам важливо зрозуміти й потім донести до учнів у доступній формі на конкретних прикладах ті основні ознаки речення, які відрізняють його від інших одиниць мови, зокрема слова. Наприклад, на відміну від слова *весна*, що дає назву пори року, явищу природи, реченням *Весна* ми стверджуємо, повідомляємо про наявність чи відсутність якоїсь конкретної весни, саме тієї, а не іншої, повідомляємо про весну, яка в цю мить наявна в природі, або про якусь весну в минулому, чи що настане в майбутньому. Речення *Весна* виражає думку-судження: *Те, що ми зараз спостерігаємо чи відчуваємо, – весна або Весна – це прекрасна пора року і под.* Зв'язок змісту речення з дійсністю відображає така основна ознака, як предикативність. Аби речення виявилось співвіднесеним, пов'язаним з позамовною дійсністю, треба, щоб його зміст сприймався в певному часовому й модальному – реальному чи ірреальному – плані, а в багатьох випадках також і стосовно певної особи (осіб). Тому у предикативності нерозривно поєднуються синтаксичні категорії модальності (способу) й часу, а деякі дослідники стверджують, що й особи [3, с. 62; 4, с. 63–65; 12, с. 74]. Витлумаченню цих базових реченнєвих категорій учитель повинен приділити особливу увагу, уникаючи складних для розуміння учнів наукових термінопонять.

Значення реальної модальності передають дієслівні форми дійсного способу теперішнього, минулого і майбутнього часу, а ірреальної – форми наказового або умовного способів, що виражають дії бажані, можливі, ймовірні: *Лечу до сяйва крізь ніч... Долетить, долетить би мені* (В. Сосюра); *Споконвіку Прометея там орел карає*

(Т. Шевченко); *Стояла я і слухала весну* (Леся Українка); *Сильний і волелюбний народ все переживе, все відбудує, все відродить* (Ю. Яновський); *Не тратьмо надії в літа молодії* (Леся Українка); *Не тужи, не жалій мене, мати* (Б. Олійник); *Він ходив ще тоді до школи* (О. Гончар); *Ходити б тобі на волі* (Марко Вовчок); *Хотіла б я піснею стати* (Леся Українка). Значення ірреальної модальності (бажаної, можливої і под.) може виражатися і спеціальними лексичними засобами: допоміжними дієсловами, прислівниками модальної семантики, що входять до складу присудка: *Студент міг учитися. Студент хотів учитися. Студент повинен був учитися. Студентові необхідно було вчитися.* У реченнях з ірреальною модальністю маємо часову невизначеність. Наприклад, значення спонукальності (репрезентоване наказовим способом) може бути співвіднесене з теперішнім або майбутнім часом. На обов'язкову об'єктивну модальність речення може нашаровуватися суб'єктивна модальність, яка передає ставлення мовця до повідомлюваного в реченні факту дійсності (впевненість, невпевненість, вірогідність, можливість, сумнів, почуття і т.д.) за допомогою, наприклад, вставних слів: *Може, квіти зійдуть і настане ще й для мене весела весна* (Леся Українка).

Ще одним компонентом предикативності є категорія особи, адже в реченні передаються і відношення до особи – самого мовця (1 ос.), співбесідника (2 ос.) або не мовця і не співбесідника, стороннього (3 ос.). Деякі граматисти розглядають предикативність вузько – тільки як модальність і час. Категорія особи виражається в реченні формами дієслів, особовими займенниками: *Давно вже не мав я до вас звісток* (М. Коцюбинський); *Ти не бійся дивитися в мої розтривожені очі* (В. Симоненко); *Дівчата йдуть, співаючи, з ланів* (Т. Шевченко). Особа мовця може збігатися зі значенням першої особи граматичної (1 речення). У другому і третьому реченнях значення 2 і 3 особи не тотожні значенню особи мовця. Мовець ніби відсторонює себе від висловленого.

Крім протиставлення модальності на об'єктиву та суб'єктивну, у наукових працях існує ще диференціація модальності за комунікативним спрямуванням речення: розповідна модальність, питальна модальність, спонукальна модальність; за ознакою ствердження / заперечення: стверджувальна і заперечна модальність. Відповідно до них речення-висловлення поділяють на розповідні, питальні і спонукальні, а також стверджувальні та заперечні.

Друга важлива ознака речення – відносна закінченість змісту (відносна змістова завершеність). Жодне речення не можна вважати абсолютно завершеним ні за змістом, ні за граматичною будовою. Тому визначення речення як комунікативної структури, що виражає закінчену думку (у шкільному підручнику), потребує деталізації, уточнення: речення виражає відносно закінчену думку. Отже, думка, що її виражає речення, ніколи не сприймається як абсолютно завершена, бо теоретично і практично це означало б, що зміст речення та його граматична структура представлені в якомусь остаточному вияві. Семантично і структурно речення можна представити в безлічі варіантів (через, наприклад, додавання інших слів). Логічна сутність речення передбачає виявлення і характеристику зв'язків, співвідношень між реченнями та судженнями, питаннями й спонуканнями, що є одиницями мислення. Для витлумачення цієї проблематики в логіці й синтаксисі прийнято оперувати такими термінами, як думка-повідомлення (розповідь), думка-запитання, думка-спонукання, суб'єкт, предикат, атрибут і похідні від них [4, с. 65].

Граматична організованість речення. Речення є не тільки структурною (формальною) одиницею, побудованою за певною моделлю (структурною схемою) із головними і другорядними членами, а й знаком ситуації (чи кількох пов'язаних ситуацій позамовної дійсності). Тому учні, крім головних і другорядних членів формальної структури речення, повинні усвідомлювати логіко-семантичні відношення між компонентами простого речення, виділяючи на їхній основі такі семантичні компоненти (семантеми), як дія, процес, стан, якісна ознака, кількісна ознака, час, причина, умова, мета, допустовість, місце, напрям руху, діяч (виконавець дії), носій стану, адресат, об'єкт, знаряддя, засіб тощо. У складному реченні потрібно також чітко розуміти логіко-змістові відношення між частинами складнопідрядного речення (означальні, з'ясувальні-об'єктні, просторові, часові, причинові, умовні, цільові, допустові), складносурядного (єднально-перелічувальні, приєднувальні, зіставні, протиставні, градаційні), безсполучникового (єднально-перелічувальні, зіставні, протиставні, з'ясувальні-об'єктні, пояснювальні, причинові, часові, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові тощо).

За граматичною організованістю речення поділяють на прості і складні, односкладні і двоскладні, поширені й непоширені, повні й неповні, ускладнені та неускладнені. Для кращого засвоєння учнями

типології простих і складних речень на перших уроках синтаксису вчитель може унаочнити структурно-логічні схеми класифікації речень, використовуючи, наприклад, відомий метод інтелект-карт. Школярі мають твердо усвідомити основну відмінність мови й мовлення. Якщо на формальному і семантичному рівнях речення виступає як одиниця мовної системи, то на комунікативному рівні його називають висловленням, що є мовленнєвою одиницею з інтонаційним оформленням, комунікативним (актуальним) членуванням.

Інтонаційна завершеність речення. Треба роз'яснити учням, що інтонацію формує єдність мелодики, інтенсивності (сили), наголосу, темпу й тембру мовлення, пауз. Спеціально дібраними завданнями і вправами треба постійно працювати над тим, щоб у своїй практиці учні вміли правильно інтонувати розповідні, питальні, спонукальні, окличні висловлення, особливу увагу звертати на інтонування речень з однорідністю, відокремленням, вставними й вставленими компонентами, звертаннями; неповних речень, безсполучникових конструкцій, надфразних, діалогічних єдностей тощо. Тут доцільним стане як метод аудіювання (прослуховування текстів із такими видами синтаксичних одиниць), так і говоріння (виразне читання текстів, переказування, творення власних висловлень тощо).

Актуальне членування речення в науковій граматиці позначають термінами «тема» і «рема», а в шкільному курсі української мови – «відоме» і «нове». Учні повинні навчитися виділяти в повідомленні чи запитанні нове, найголовніше за допомогою таких засобів: логічний наголос, паузи, темп мовлення, порядок слів, частки, повтори. Найважливіше в повідомленні слово ставлять зазвичай в кінці, логічно наголошуючи його, проте іноді за непрямого порядку слів його виносять на початок чи навіть в середину речення, тоді воно обов'язково виділяється логічним наголосом, паузами, частками тощо.

Питання для самоперевірки

1. Які Ви знаєте визначення речення?
2. Назвіть основні ознаки речення, які відрізняють його від слова і словосполучення.
3. Які комунікативні типи речень співвідносяться із судженням? Чи всяке речення є судженням?

4. Чому речення називають багатоаспектною синтаксичною одиницею?
5. Схарактеризуйте особливості формальної, семантичної та комунікативної структури речення.
6. Які ознаки покладено в основу розмежування простих і складних речень?
7. Вкажіть критерії розмежування двоскладних / односкладних, повних / неповних, поширених / непоширених, ускладнених / неускладнених простих речень.
8. На основі яких синтаксичних зв'язків виділяють складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові речення?
9. Який порядок слів у реченні називається прямим, а який зворотним? Порівняйте розташування членів речення в обох випадках.
10. Назвіть ознаки теми й реми. Які є засоби вираження актуального членуванням речення?
11. Які Ви знаєте типи речень за метою висловлювання та експресивним забарвленням?

Вправи

Вправа 1. Розмежуйте прості та складні речення, визначивши граматичні основи. Які з них ускладнені? До якого різновиду за метою висловлювання та експресивним забарвленням вони належать? Здійсніть їхнє актуальне й семантико-синтаксичне членування.

1. Маю я святе синівське право з матір'ю побути на самоті (В. Симоненко).
2. І квіти, і зорі, й зелені віти проводять розмови кохані про вічну силу весни на сім світі (Леся Українка).
3. Гриміли стайківські гори, водами клекотіла ріка, а спраглу землю засівав теплий, літній дощ (Г. Косинка).
4. Цього разу посмішка затрималась на лиці, хоча від того не стала менш фальшивою (Макс Кідрук).
5. Вгорі крізь листя береста, мов золоті цвяшки, жовтіли зорі; десь важко, стомлено пихтів паровоз; за тином гомоніли люди. (В. Винниченко).
6. Хвала тому, хто у приполі несе слова, подібні хлібу й солі, і співи, гідні сіяча! (М. Рильський).

7. Народженням не розпочинається, а смертю не закінчується лінія нашого життя (Р. Іваничук).

Вправа 2. Визначте граматичні засоби вираження питальних речень. Які з них загальнопитальні, а які частковопитальні? Чи є серед них риторичні питання? Яка їхня стилістична роль?

1. Чого би то вовкам дертися аж у небо, коли ондечки скільки лісу довкола? (М. Матіос).
2. Юна зцілителько, чим віддячу тобі? (О. Гончар).
3. Чи я ж би терпіла бридкі твої пута? (Леся Українка).
4. Що за світом є ще кращі? (Леся Українка).
5. Чи сприймуть сенс новітньої краси? (Л. Костенко).
6. Чи не потонуть у вітрах простору? (Л. Костенко).
7. Невже, крім пишних фраз та поривів дрібних, нічого вже нема в найвищої істоти? (В. Самійленко).
8. Але що ж трапилося? Що було в той останній день? (Ірен Роздобудько).
9. Чи не замірився ворог з нутра на державу, закон і порядок, рятуючись від того закону втечею?! (І. Багрянний).
10. А для вас, хазяїн, що є тим отчим порогом? (Р. Іваничук).
11. Скільки сіл під вами, товаришу голово? (В. Яворівський).
12. Чого ти, Маріє, замовкла? Кажі, оповідай!.. Які хлопці, які чародії очарували тебе?.. І ти, Корнію, не той зробився. Хмара на тебе звалилася, чи що?..(У. Самчук).

Вправа 3. Серед поданих конструкцій виділіть спонукальні й бажальні (оптативні). Дієслова яких способів формують такі модальні різновиди речень? Які з них окличні за експресивним забарвленням. Правильно проінтонуйте їх.

1. Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води...(В. Сосюра).
2. Хотіла б вмерти. Отак – лягти і вмерти (М. Матіос).
3. Мати б таку силу, як мав мій прадід Никифір, чи як має москалиця Северина (М. Матіос).
4. Зійшло б гаряче сонце, і простяглося би по полю, як струни, бабине літо (М. Коцюбинський).
5. Розсідуйте, хлопці, коней та лаштуйте передобідок! (Ю. Мушкетик).
6. Не бий на сполох в невідлтий дзвін (Л. Костенко).

7. Піди спершу тричі вмийся! (О. Гончар).
8. Досягнути б до її уст, і більшого не треба (Наталія Гурницька).
9. А було би добре – піймати тінь свою від місяця (М. Матіос).
10. Одійдіте, недруги лукаві! Друзі, зачекайте на путі!
(В. Симоненко).
11. Порадь мені, моя матінко, Порадь мені, моя рідная, Кого брати
та у бояри (Народна творчість).
12. Не зачепити б його, щоб не потривожити (М. Матіос).
13. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня...
(Л. Костенко).
14. А ще з неба побачити б, де на землі цвіте папороть і де
закопане золото Довбуша (М. Матіос).

Вправа 4. Розподіліть подані прості речення на дві групи – двоскладні та односкладні. Визначте, які вони за структурою: поширені / непоширені, повні / неповні, неускладнені / ускладнені.

1. Лози, висип, кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці
(О. Довженко).
2. Під повним місяцем можна збирати а хоч би й ягоди
(М. Матіос).
3. Будуть вишні, акації й клени так привітно, тепло шуміть
(В. Сосюра).
4. Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! (І. Франко).
5. Мені якось стало холодно в грудях і завмерло серце
(В. Винниченко).
6. Все йде на лад, мій князю! (П. Загребельний).
7. – Шкода мені Семенова (так звали злодія) (В. Підмогильний).
8. Надворі було тихо (І. Нечуй-Левицький).
9. Степи. Ніч. І хвища над степами. Полтавський шлях сніги
перемели (Л. Костенко).
10. Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка
(М. Коцюбинський).
11. Тиша. Попелище. Лиш ходить смерть з кривавою косою...
(Л. Костенко).
12. Ось нарешті й школа (Б. Грінченко).
13. Поезія – рідна сестра моя. А правда людська – наша мати
(Л. Костенко).

14. Нам пора для України жить (І. Франко).
15. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах (Панас Мирний).
16. А півень тим часом з горища тітчиної хати статечно закукурікав, роблячи перерви мовчання... (Т. Осьмачка).
17. Снігом віконечко наше забило (П. Куліш).
18. Так само, як у степу, в селі було порожньо, тихо й пекучо (В. Підмогильний).
19. В море впало кілька здорових, важких крапель дощу (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 5. Визначте граматичну основу у поданих реченнях і види ускладнювальних компонентів.

1. Прийти б до нічного лісу з освяченим ножем і розстелити довкола куща папороті скатертину (М. Матіос).
2. Іде гроза, дзвінка і кучерява, садам зомлілі руки цілувать (Л. Костенко).
3. Сила-силенна води, чистої, свіжої, солодкої, плине і плине кудись до моря (О. Гончар).
4. Тут, при березі, село здавалось питомим витвором просторів, чарівною квіткою землі, неба й води (В. Підмогильний).
5. На веранді стояло кілька дерев'яних столиків, круглих і обтягнених цератою (І. Франко).
6. Христя, як стріла, кинулася надвір (Панас Мирний).
7. Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (Л. Костенко).
8. Стрепет – важкий красивий птах – завжди принадна здобич для мисливця (В. Малик).
9. Князь Добромир замовк і в знеможі заплющив очі (В. Малик).
10. А сніг продовжував лізти з небес, засипаючи припарковані обабіч тротуарів машини, припорошуючи в парках безлисті дерева і підпираючи гладенькими заметами стіни будівель (Макс Кідрук).
11. Селяни знов заворушилися, зачувши різкий той крик, і ще більше зблідли (В. Винниченко).

Вправа 6. Розмежуйте складні речення за характером синтаксичного зв'язку між предикативними частинами.

1. Хати тут були ті ж таки, зате Просиновська гора зовсім розмилася водою (В. Шевчук).

2. Доріжка була така вузька, що зелене гілля вгорі сходилось до купи й закривало небо (І. Нечуй-Левицький).
3. Я вірю в те, що вернеться тепло. Я вірю в щастя, бо воно було (Д. Павличко).
4. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами (М. Коцюбинський).
5. На самому низу блищав ставочок, один і другий, а кругом його і понад греблею росли густі, високі, зелені та кучеряві верби (І. Нечуй-Левицький).
6. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи (М. Хвильовий).
7. А де нема любові і страждання, там не живе, не б'ється і життя (Олександр Олесь).
8. Все село збігалось до Дубенюків, щоб подивитися на ті презенти заокеанські (Н. Гуменюк).
9. Старий Сірко радів: Бог щастя післав (І. Багряний).
10. Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить (Л. Глібов).
11. На схід сонця грають грози – Будуть знову сльози! (П. Тичина).

Вправа 7. У наведених реченнях виділіть тему й рему. Проінтонуйте кожне речення по кілька разів так, щоб логічний наголос падав на різні члени речення, змінюючи при цьому порядок слів. Чи впливає це на актуальне членування речень?

1. Десь далеко, на кутку, вирувала сільська вулиця (Г. Косинка).
2. Рання весна розлилася великими водами (Н. Гуменюк).
3. Зоря на небі рожева уже починала займатись (Леся Українка).
4. Султан Сулейман вертав на Солунь з отроками й почотом до своєї столиці (О. Назарук).
5. Над аеропортом густішали хмари (Макс Кідрук).
6. Я рідним полем вічно буду йти (Д. Павличко).
7. Недужі зверталися до нього з повним довір'ям... (Б. Лепкий).
8. ...знайомі любили його за тиху і приязну вдачу (Б. Лепкий).
9. Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі... (В. Сосюра).
10. ...промінь морями залле золотий річку, і верби, і кручі... (В. Сосюра).
11. На серці ставало легко, на душі – спокійно (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 8. Які з наведених фразеологізмів мають будову речень, а які – словосполучень? Визначте синтаксичні моделі речень і словосполучень. Фразеологізми-словосполучення введіть у речення.

Тьохнуло серце; різати вухо; рука руку миє; стріляти очима; молоко на губах не обсохло; голова клоччям набита; зачепити болючу струну; і вдень зі свічкою не знайдеш; роки вийшли; скласти руки; баба надвоє ворожила; голова йде обертом; узяти себе в руки; дурень думкою багатіє; із шкури лізти; дивиться лисицею, а думає вовком; мороз іде поза шкурою; замітати сліди; кіт наплакав; завести в глухий кут.

Вправа 9. Напишіть твір на тему «Заквітчаймо свою Україну». Які комунікативні та структурно-семантичні типи речень Ви використали?

Рекомендована література: 1–17, 25–28, 34–35, 42–48, 64–69, 72–84, 87–90, 93–99, 106–110, 113–122, 127–128.

§3. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Ще з молодших класів учні добре знають, що головною формою вираження простого підмета виступає іменник у називному відмінку однини чи множини, а також особовий займенник у цій самій формі. Труднощі виникають при визначенні нетипових форм підметів. Отож, учитель має наголосити на тому, що, крім іменника й займенника, у функції простого підмета може вживатися будь-яка частина мови, що перейшла в іменник, актуалізувавши набуті з уже вивчених розділів «Словотвір» та «Морфологія» знання учнів про такий спосіб словотворення, як перехід однієї частини мови в іншу, наприклад: *Минуле ніколи не повертається* (Р. Іванченко); *Зустрілись двоє, хлопець і дівча* (Л. Костенко); *Визволені не можуть забути своїх визволителів* (О. Гончар); *Сьома всміхнулась крізь сльози і мовила щиро* (Леся Українка); *І кожне «ні» вогненне чує «так»* (М. Рильський); *Гучне «ура» підхопило Орлюка* (О. Довженко). Специфікою української мови став інфінітивний підмет при інфінітивному присудкові або складеному іменному присудкові, напр.: *Кохати – нові землі*

відкривати (І. Драч); *Спинитися – вмерти з одчаю й знемоги* (М. Бажан); *Варити сталь – делікатна справа* (Ю. Яновський); *Не вірить* людям – *твій щоденний труд* (М. Бажан). При цьому нагадуємо учням, що між підметом і присудком у таких випадках треба ставити тире й робити паузу. Доцільно навести ілюстрації і з усної народної творчості на зразок *Життя прожити – не поле перейти*; *Сиротою жити – сльози лити*, а потім дати завдання дібрати аналогічні прислів'я. За наявності двох інфінітивів в одному реченні підметом завжди буде перший.

Варто звернути увагу на особливі форми підмета – займенникові сполуки *кожен з нас, дехто з них, всі ми* і под., а також синтаксично неподільні займенниково-іменникові із значенням вибіркості – *хтось із студентів, кожен із хлопців* тощо, наприклад: *Кожний з нас до труда, як до бою гримливого, звик* (В. Сосюра); *І всі ми як один підняли вгору руки...*(І. Франко); *Кожен з хлопців почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько* (М. Стельмах). Такі підмети слід вважати простими, бо вони репрезентують у членованій формі один семантичний суб'єкт – виконавця дії чи носія стану. Нерідко в ролі простого підмета виступає семантично й синтаксично цілісне лексичне або термінологічне словосполучення, напр.: *Верховна Рада України зібралася на позачергове засідання*; *Чорне море омиває Кримський півострів*; *Атомна енергія має служити мирним цілям*; *Цей білий віриш вражав своєю неповторністю й образністю*. Забезпечуючи внутрішньопредметні зв'язки з фразеологією, учитель може запропонувати учням скласти речення з фразеологічними сполуками номінативного характеру *авгієві стайні, дамоклів меч, нитка Аріадни, ахіллесова п'ята, панацея від усіх хвороб, прокрустове ложе, злий геній, стріли Амура, прометеїв вогонь, камінь спотикання, колесо муки, колесо фортуни* у ролі підмета. Школярі не лише краще засвоять значення фразеологізмів, а й переконуються, що вони цілісно виступають одним членом речення, тобто простим підметом, напр.: *Камінь спотикання ще був попереду на шляху його гіркої долі*. За аналогією семантично й синтаксично неподільний простий підмет формують метафоричні іменникові словосполучення: *Хвиля почуттів, і радісних, і тоскних, переповнює хлопця* (М. Стельмах).

Треба пояснити учням, що складені підмети відрізняються від простих тим, що семантично вказують на двох або більше суб'єктів – виконавців дії чи носіїв стану: *Шестеро гребців працювали веслами*

(М. Трублаїні). Із курсу морфології школярі добре знають, що чітко визначену чи неозначену кількість осіб, предметів, явищ передають числівники (*шість, вісім, четверо, багато, декілька*), а також відчислівникові іменники (*п'ятірка, десяток, сотня*) та займенники (*скільки, стільки*). Поєднуючись з іменниками в родовому відмінку, вони формують складені кількісні підмети: *Двоє вершників охороняли залізні ворота* (П. Панч); *П'ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів* (А. Малишко); *Вже стояли декілька возів з зерном, сіллю, рибою* (Панас Мирний); *Ах, скільки струн в душі дзвенить* (Олександр Олесь). Внутрішньооб'єктні зв'язки з морфологією та правописом допоможуть учням пригадати важливе правило: із числівниковими словами *два, три, чотири* іменник у структурі підмета має форму називного відмінка множини з наголосом родового однини: *Ой, три шляхи широкії докупи зійшлися* (Т. Шевченко). Варто звернути увагу й на такі багатослівні кількісно-іменникові сполуки у функції підмета, які вказують на приблизну кількість і не містять типової форми називного відмінка, напр.: *Більш як триста цьогорічних випускників факультету працюють у школі; Близько шести тисяч студентів приїхало на конкурс; Від 50 до 100 тисяч людей вийшли на мітинги.*

За чинною програмою у шкільному курсі не використовують термін «соціативні підмети» (від лат. *товариш, спільник*) [17, с. 72], проте вони часто вживані в різних стилях мовлення, а тому вчитель доступно має розтлумачити, уникаючи складних формулювань, що такі підмети виражають значення сумісності, тобто спільного виконання двома особами однієї дії, і складається з іменника у формі називного відмінка та іменника або займенника у формі орудного з прийменником *з*, напр.: *Василько з батьком підійшли до ялинки* (М. Коцюбинський); *Прокіп із сином повернулись додому* (В. Підмогильний); *Ми з вами, радосте моя, житимемо в любові, не в гріху* (Люко Дашвар). При цьому увагу учнів треба звернути на такий факт: при соціативних підметах із значенням сумісності присудок має стояти у множині; якщо ж присудок в однині, то підмет буде простим у називному відмінку, а словоформа в орудному виконуватиме роль непрямого додатка, пор.: *Петро з старостами сидів на лаві* (М. Коцюбинський); *Пилипко з хлопцями-пастухами бачив усе з горба...* (А. Головка).

Якщо прості присудки в різних часових і способових формах учні засвоюють легко, то за наявності деяких нетипових форм дещо

вагаються під час синтаксичних розборів речень. Тому вчитель, залучаючи різностильові тексти, повинен зосередити увагу школярів на таких специфічних засобах вираження простих присудків в українській мові, які вносять експресивне забарвлення: а) присудки, ускладнені частками *ну, давай, візьми* і под., що передають раптовість дії, напр.: *Вони налягли на ноги, давай тікати* (Панас Мирний); *Він бігти, а я давай кричати* (А. Головка); *Ну, звичайно, заснути не можна мені, бо ти візьмеш і прийдеш до мене у сні* (В. Підпалій); б) тавтологічні й синонімічно-антонімічні присудки: *Життя соталось, соталось гіркими нитками іронії* (Л. Костенко); *І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах* (М. Стельмах); в) усічені вигуково-дієслівні форми, які не координуються з підметом: *Заридала Катерина та бух йому в ноги* (Т. Шевченко); *Олень знову стук та стук* (Д. Павличко); г) некоординовані розмовні форми присудків: *Я їй розказувати, а вона сміятись та радіти* (Марко Вовчок); *Цап крутнувся, зіп'явся на дибки і тікати, задривши хвіст* (С. Олійник); г) вжиті переважно в книжних стилях сталі дієслівно-іменні звороти штибу *чинити опір, мати бажання, мати змогу, дати згоду, дати обіцянку, дати пораду, дати розпорядження, дати слово, покласти край, узяти під контроль*, які можна замінити на синонімічні однослівні: *дати пораду – порадити, дати обіцянку – пообіцяти*, напр.: *Ворог чинив дедалі упертіший опір* (О. Гончар); д) фразеологічні присудки: *Йде обертом від щастя голова* (О. Пахльовська); *Німець за два роки залив їм сала за шкуру* (Ю. Яновський); *Василько дав сторчка в сніг* (М. Коцюбинський).

Учні часто відчують труднощі у визначенні типів складених присудків. Щоб запобігти цьому, учителям треба на початку вивчення теми звернути їхню увагу на таке: складений присудок містить основну частину (інфінітив або іменне слово як носії лексичної семантики) і допоміжну, яка доповнює його лексичне значення відтінками фазовості й модальності, а також виражає граматичні значення часу, способу, виду, особи, числа, роду. За частиномовним вираженням повнозначного слова складені присудки поділяють на дієслівні та іменні [14, с. 157].

Допоміжні фазові дієслова складеного присудка при інфінітиві вказують на початок, тривалість, завершення дії, напр.: *Все більше сутеніло, почав накрапати дощ* (О. Гончар) *Дід продовжував розповідати про війну; Нарешті, художник завершив писати картину*; а модальні – на можливість, необхідність, бажаність,

ймовірність дії: *Скільки різного, часто суперечливого може співіснувати в одній людині* (Є. Божик); *Леся Українка прагнула поліпшити світ, звеличити людину* (Р. Лубківський); *Великі поети не вміють писати віршів* (Л. Костенко); *Ми хочемо всю нашу країну вкрити квітучими садами* (О. Гончар). З таких прикладів учні мають усвідомити, що інфінітив та допоміжне дієслово виражають дію чи стан однієї особи і семантично й граматично пов'язані з одним і тим же підметом. У науковій граматиці такий інфінітив називають суб'єктним [12, с. 121]. Крім присудкової функції, він може виконувати роль обставини мети при дієсловах руху, напр.: *Той дід був поїхав до міста* (з якою метою?) *продавати городину* (Л. Костенко); *Вийшли в поле косарі* (навіщо?) *косить сіно ранком* (П. Тичина). Учитель має акцентувати на багатофункційності інфінітива в українській мові, який здатен виступати будь-яким членом речення, зокрема й додатком, позначаючи потенційну дію іншої особи, до якої звертається мовець, пор.: *Командир наказав солдатам* (що?) *шикуватися* і *Командир наказав солдатам, а солдати шикуватимуться*; *Батько попросив сина* (про що?) *допомогти* (= про допомогу) *йому* і *Батько попросив сина, а син допоможе батькові*. Такий об'єктний інфінітив не слід сплутувати з попереднім аналізованим суб'єктним. Зрідка додатком виступає суб'єктний інфінітив, наприклад, у реченні *Дід любив спати під дубом* (О. Довженко), де інфінітив залежний не від допоміжного, а від повнозначного дієслова стану: *любив що? спати* (= спання) *під дубом*. Пор.: *Хлопець любив малювати* (малювання); *Дівчина любила співати* (співи). Опрацьовуючи цю тему, треба показати учням, що роль допоміжного слова в дієслівному складеному присудкові можуть виконувати прикметники на зразок *радий, повинен, здатний, спроможний, зобов'язаний, змушений, ладен* та ін., при яких вживається дієслівна зв'язка *бути*, яка вказує на час і спосіб. У теперішньому часі зв'язка зазвичай пропущена, пор.: *Під натиском вояків лави противника змушені були відступати* (І. Кочерга); *Рад би ще раз він побачить отаку зиму* (П. Тичина).

Труднощі вивчення іменного складеного присудка полягають у тому, що він має розгалужену систему форм вираження: усі іменні частини мови (іменник, прикметник, числівник, займенник) як виразники лексичного значення в ролі основного компонента та допоміжні дієслівні зв'язки чи напівзв'язки, що вказують на модально-часові, особові, родові та інші граматичні значення

присудка [13, с. 319–320], напр.: *Мій дід теж Матвієм звався* (М. Стельмах); *Кажуть, мить чекання здається вічністю* (Т. Коломієць); *Ліс ставав усе густішим* (Ю. Смолич); *Мені осіння ніч короткою здається* (Леся Українка); *Рибалка з нього був ніякий* (Ю. Яновський); *Я буду у команді четвертий*. Дієприкметниковий присудок також зараховують до іменних, оскільки їхня парадигма відмінювання така, як у прикметника: *Повітря було насичене вологою...* (М. Чабанівський); *Ранок наступного дня був сповитий шовками небесної блакиті* (Є. Гуцало).

Варто звернути увагу школярів на особливе інтонування і розділовий знак тире в реченнях із пропущеною дієслівною зв'язкою *бути* в теперішньому часі, яку зазвичай заміщує вказівна частка *це* (*то*), напр.: *Люд без мови – то глина безлика, Без'язика отара овець* (В. Забаштанський). Слід наголосити також, що перед порівняльною часткою (а не сполучником!) кому між підметом і присудком не ставимо, проте з метою акцентування на порівняльній ознаці за наявності паузи можливе тире, пор.: *Спомин був як блискавка* (М. Рильський); *Ніч – мов криниця без дна* (М. Рильський).

Найуживанішим у різних стилях мови є іменниковий складений присудок, який може функціонувати в різних відмінкових формах. Учні повинні навчитися правильно використовувати їх в усному й писемному мовленні, зважаючи на семантику присудка і тип дієслівної зв'язки. Постійна ознака присудка зумовлює форму називного відмінка: *Дід Захарко був коваль* (О. Довженко); *Еней був парубок моторний* (І. Котляревський); цьому сприяє й нульова дієслівна зв'язка: *Твоя мова – співучий струмок* (П. Тичина). Знахідний безприйменниковий відмінок поєднується з дієслівними зв'язками *становити*, *являти собою* переважно в науковому й діловому стилях мови: *М'який ліризм становить особливу рису байок Глібова* (М. Рильський). Орудний безприйменникові відмінок і знахідний із прийменником *за* вказують на непостійну, тимчасову ознаку, напр.: *Восени Віталік буде студентом* (О. Гончар); *Поле здавалося морем* (М. Коцюбинський); *Павло Гейбо залишився за провідника* (Ю. Яновський); *Дома, в Галичині, він за вчителя був* (А. Головка). Проте невласне-зв'язки *ставати*, *робитися*, *залишатися*, *виявлятися*, *перетворюватися*, *називатися*, *іменуватися*, навіть попри наявність постійної ознаки присудка, вимагають орудного відмінка: *Чоловік звався Сашком...* (Є. Гуцало); *Поет всюди залишається господарем свого настрою* (О. Гончар).

Прикметники й дієприкметники, займенники і числівники при нульовій зв'язці *бути* стоять зазвичай у називному відмінку: *Сьогодні я такий щасливий...* (В. Сосюра); *Слова ласкаві, та думки лукаві* (Народна творчість); *І небо невмите* (Т. Шевченко); *Мій перший вірш написаний в окопі* (Л. Костенко); *І я не я, і ти мені не ти* (Л. Костенко); *Він другий в черзі*; при невласне-зв'язках, як і зв'язці *бути* в минулому, майбутньому часі, умовному й наказовому способі – в орудному: *Повітря зробилося прозорим та ясним...* (М. Коцюбинський); *Усе мені тут здавалося рідним, зворушливим* (М. Чабанівський); *...я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою* (Л. Костенко); *А ти була б розумнішою...* (Марко Вовчок); *І ти будь такою; Наші спортсмени були першими.*

Подвійні присудки у школі не вивчають, і все-таки слід звернути увагу учнів на їх відмінність від складених іменних: особове дієслово в них є повнозначним, а не дієслівною зв'язкою, пор.: *Дівчина була сумна і Дівчина йшла сумна.*

Під час добору дидактичного матеріалу до теми вчителів відповідно до компетентностей, визначених у стандартах середньої освіти і шкільній програмі з української мови, слід враховувати внутрішньопредметні зв'язки насамперед з лексикологією, фразеологією, морфологією, пунктуацією, стилістикою. Після вивчення теми учень повинен також правильно вживати дієслівні форми простого присудка при підметі, вираженому словосполученням або складноскороченим словом, іменні частини складених присудків при різних типах зв'язок; розставляти розділові знаки (тире) між підметом і присудком, обґрунтовувати їх за допомогою вивчених правил; знаходити й виправляти граматичні та пунктуаційні помилки на вивчені правила; аналізувати будову простого двоскладного речення й тексту, засоби зв'язку речень у ньому; оцінювати виражальні можливості головних членів простого двоскладного речення у текстах різних стилів [136; 137].

Питання для самоперевірки

1. Чому сполуку підмета й присудка називають предикативною?
2. Доведіть на конкретних прикладах, що зв'язок підмета і присудка двобічний і взаємопередбачуваний.
3. Назвіть семантичні й формальні ознаки простого підмета?
3. Схарактеризуйте типи складених підметів за структурою і семантикою.

5. Вкажіть типові й нетипові форми вираження простого присудка.
6. Яка відмінність між складеним іменним та подвійним присудком?
7. Вкажіть семантику і функції допоміжних дієслів у структурі складеного дієслівного присудка. Які ще частини мови вживаються в ролі допоміжних компонентів при інфінітиві?
8. Яка відмінність дієслівних зв'язок і напівзв'язок в іменному складеному присудку.
9. Які частини мови і в яких відмінкових формах вживаються як основні компоненти іменних складених присудків.
10. Які синтаксичні функції в реченні виконує суб'єктний інфінітив, а які об'єктний?

Вправи

Вправа 1. Визначте граматичну основу в поданих конструкціях. Виділіть підмети, виражені неозначеною формою дієслова. Які присудки при них ужиті? Коли ставимо тире між підметом і присудком? Чим зумовлено відсутність підмета в деяких конструкціях?

1. Ці квіти – спогади про світлі дні (Олександр Олесь).
2. Кохати – нові землі відкривати (І. Драч).
3. Садів рум'яний цвіт обсіпався духмяно, бредуть кудись вітри по скошеній траві (В. Сосюра).
4. Стара не стояла за ціною (Б. Харчук).
5. Спинитися – вмерти з одчаю й знемоги (М. Бажан).
6. Писати просто – це найбільша майстерність і якість справжнього таланту (О. Копиленко).
7. Чимало літ перевернулось... (Т. Шевченко).
8. Не розірвать з життям мого єднання (В. Сосюра).
9. П'ять солдатів жде ще за ворітьми (П. Тичина).
10. Ніхто не сміє зупинити нас (Л. Костенко).
11. Трудитись має кожен, як бджола (Д. Павличко).
12. Шість впевнених бійців із цупівського роду в атаку кидались (М. Бажан).

Вправа 2. У яких реченнях підмети виражені займенниками? Чи є серед них складені підмети? До якого типу вони належать?

1. Хто знав війну – стократ цінує мир (С. Крижанівський).

2. Його мандри тривали довго (П. Загребельний).
3. Ніхто не відгукується на Діденкове гогокання (О. Гончар).
4. Ми з вами на певний час виїдемо на узбережжя, куди – незабаром самі побачите (Мирон Володін).
5. Ми йдемо серед поля (М. Коцюбинський).
6. Років сім тому він випадково, під час однієї політичної кампанії, видав гасло (Любко Дереш).
7. Ми з ним також були б гарною парою (Н. Гуменюк).
8. В щасливу мить ми сиділи з тобою – ти і я, Дві форми й два лиця – з душею одною, ти і я (П. Загребельний).
9. І ось вони, Липки (М. Чабанівський).
10. Яблука доспілі, Яблука червоні. Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М. Рильський).

Вправа 3. Схарактеризуйте морфологічну структуру й семантику складених кількісних підметів. З якими формами присудків вони координуються?

1. В кінці воза ще висипало декілька москалів (Панас Мирний).
2. Три німецькі жандарми вхопили її й зірвали з землі (О. Довженко).
3. Кільканадцять пострілів відбилися у хвилях і полягли по берегах (В. Яновський).
4. Майже три роки минуло від того далекого світлого дня (О. Гончар).
5. Пливе овець отара в білім молоці своєї вовни, минає місяць квітів – звіть його трояндень! (Б.-І. Антонич).
6. Чотири роки служби й чотири війни пройшов (О. Довженко).
7. Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували (О. Довженко).
8. Але більшість солдатів їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб (О. Довженко).
9. Сто разів охрестив (У. Самчук).
10. Три пари очей звернулися на Костя Григоровича (О. Гончар).
11. На полиці рядочком стояло кілька горщиків (І. Нечуй-Левицький).
12. Мільярди вір зариті у чорнозем, мільярди щасть розвіяні у прах (В. Симоненко).

Вправа 4. Визначте семантику й морфологічне вираження складених соціативних підметів. Перетворіть їх на синонімічні однорідні підмети. У якому числі координуються присудки з такими підметами?

1. Оксен з Гнатом потрапили в овечу ріку і довго не могли вибратись з неї (Г. Тютюнник).
2. Кайдашиха з синами вже повечеряли (І. Нечуй-Левицький).
3. Ішли діди з батьками безсмертними шляхами...(М. Гірник).
4. Сини з матір'ю пішли в хату, а батько все сидів на ослоні та майстрував (І. Нечуй-Левицький).
5. Ми з Мишком зустрілися в садку (Світлана Талан).
6. Карпо і Лаврін повставали, стали коло припічка ногами м'яти коноплі, а Кайдашиха вкрилась головою і знову заснула (І. Нечуй-Левицький).
7. Ми з ним ще від учора домовилися про зустріч (Мирон Володін).
8. Ми з мамою насправді ніколи не були по-справжньому близькими, не знаю чому, але це правда (Леона Вишневіська).
9. А ми з дідусем тим часом трохи подрімаємо (Марк Лівін).

Вправа 5. У яких реченнях підмети виражені словосполученнями? Чи можна їх кваліфікувати як складені соціативні? Аргументуйте свою відповідь.

1. Карпо і Мотря посердилися з Лавріном та з Кайдашихою і перестали заходити до їх у хату (І. Нечуй-Левицький).
2. Скрізь снували струнки, мов стрекози, кельнерки з тацями, повними закусок і келихів із вином (Любко Дереш).
3. Батько і мати її нареченого виявилися хорошими, добрими і простими сільськими людьми, що дуже любили свого єдиного сина (Світлана Талан).
4. А вихователі, вчителі і Директорка навіть послаблювали свою пильність (Ірен Роздобудько).
5. Палажка і Мелашка посвітили свої свічки і впали навколішки (І. Нечуй-Левицький).
6. Зажив Іван Гудзь з своєю молодого дружиною тихо та мирно, люб'язно – спокійним хліборобським життям (Панас Мирний).
7. Плугатарі з плугами йдуть (Т. Шевченко).
8. Чому смуток з тобою поруч часто ходить у світлі дні? (В. Симоненко).

9. І тоді з трояндою я пройшов ще чималий шлях, доки опинився отам, під Шолоховим (Ю. Яновський).
10. У цей момент з кафе вивалила трійка здорованів з дівчиною (Марк Лівін).
11. Авжеж, вовк та ягня надумали потоваришувати (Мирон Володін).

Вправа 6. Визначте спосіб вираження простих присудків у двоскладних конструкціях та особливості їх координації з підметом. До якого типу належать речення, у яких немає підметів?

1. Поклала мати біля хати маленьких діточок своїх... (Т. Шевченко).
2. Плачуть і моляться білі троянди (Л. Костенко).
3. Поплила б я на схід сонця (Леся Українка).
4. Любіть Україну у сні й наяву (В. Сосюра).
5. Були тут люди вищої краси (Б. Олійник).
6. Нам не дрімать на тихому причалі, Не виливать в кімнатній тишині Свої дрібненькі втіхи і печалі В меланхолійні вірші і пісні (В. Симоненко).
7. Земля батьків нам битись допоможе за щастя всіх, хто хоче жить, як ми (В. Сосюра).
8. Стугоніла земля від розривів снарядів (А. Мокренко).
9. Я знаю, знаю, що не мови людей на світі поділили на злих і добрих (Д. Павличко).
10. Я полюбив усі на світі народів мови золоті (Т. Масенко).
11. Кожне слово Шевченкове працює на повну силу (Р. Лубківський).
12. Прощайте, ждіте волі, – гей, на коні, всі у путь! (П. Тичина).
13. Народи світу хочуть миру (М. Подолян).
14. Я буду жити в хмарі, в шумі беріз під вітром у гаю (Л. Первомайський).
15. Мені і в непроглядній пільмі днів твоя лунала б мова солов'їна (Д. Павличко).
16. Ті велетні, що закладали основу національної літературної мови, спирались на фундамент Біблії (Є. Сверстюк).
17. Гнів уперіщив думки за сучасність мого народу (М. Вінграновський).

Вправа 7. Розподіліть подані конструкції на три групи: 1) зі складеним дієслівним присудком; 2) зі складеним іменним присудком; 3) із фразеологічним присудком. Порівняйте їхню структуру й спосіб вираження.

1. В майстернях – ось де, виявляється, Порфир міг найбільше розкритися своїми талантами (О. Гончар).
2. Трудитись має кожен, як бджола (Д. Павличко).
3. Щасливий той, хто бачив мрію, але не доторкнувсь її (Д. Павличко).
4. Над полями і темнувате, і лискуче срібло роси починає тремтіти синім туманцем (М. Стельмах).
5. Спомин був як блискавка (М. Рильський).
6. Я щось маю розпитати, дещо розказати (Т. Шевченко).
7. Мовчати вміє ніч (Д. Павличко).
8. Саме Орися стала йому у великій пригоді (А. Головка).
9. Василько дав сторчка в сніг (М. Коцюбинський).
10. Як пам'ятають старожили, батько був звичайний собі кравець . (М. Хвильовий).
11. Учитель був колись господарем великого помешкання (В. Підмогильний).
12. Кравчина додержав свого слова (О. Довженко).

Вправа 8. У поданих конструкціях виділіть дієслівні складені присудки спершу з допоміжними фазовими, а потім – модальними компонентами. Встановіть їхню семантику, частиномовне вираження й особливості координації з підметом.

1. Яким вогнем спокушувати мушу хронічну українську доброту?! (Л. Костенко).
2. Жваво, з юнацькою енергією заходився Семен ставити хату (М. Коцюбинський).
3. Я для вас рад жити (І. Франко).
4. Всі, завмерши, продовжували, не зводячи очей, дивитися на двері (Г. Тютюнник).
5. Горизонт починав мене вабити непереможно (Леся Українка).
6. Довго я не хотіла коритись весні (Леся Українка).
7. Хтось нам повинен відчиняти двері (М. Стельмах).
8. Герман не міг довше дивитися на таку забаву межи дітьми (І. Франко).
9. Тільки ти вмієш рятувати мене від самої себе (Леся Українка).

10. Рад би ще раз він побачить отаку зиму (П. Тичина).
11. Сьогодні сніг іти вже поривавсь (Л. Костенко).

Вправа 9. Розмежуйте слова-зв'язки і напівзв'язки у структурі іменних складених присудів. Як вони впливають на відмінкове вираження іменної частини?

1. Восени Віталік буде студентом (О. Гончар).
2. Вчорашній раб всесильним став (М. Рильський).
3. Мова є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живуці та майбутні покоління народу в одно велике історичне і живе ціле (К. Ушинський).
4. М'який ліризм становить особливу рису байок Глібова (М. Рильський).
5. Мій дід теж Матвієм звався (М. Стельмах).
6. Біла рівнина лишалася пуста (О. Кобилянська).
7. Ніч видалась темнішою (А. Шиян).
8. Темрява в садку стала густіша (М. Коцюбинський).
9. Світ який – мереживо казкове! (В. Симоненко).
10. Геометрія була ахіллесовою п'ятою в його знаннях.

Вправа 10. Вкажіть частиномовне й відмінкове вираження іменної частини складених присудків.

1. Чорні жилаві руки були наче з заліза (М. Коцюбинський).
2. І ти осталася одна на березі (Т. Шевченко).
3. Промені як вії сонячних очей (П. Тичина).
4. Хіба є хто на світі крилатіший за людину? (О. Гончар).
5. Тепер дійсність дивніша за сни (М. Коцюбинський).
6. Слабий та малий – то найстарші в хаті (Народна творчість).
7. Для мене ти – мов мавка лісова (А. Малишко).
8. Київські кручі – фортеці зелені (Л. Дмитерко).
9. Книги – моя найбільша пристрасть (І. Цюпа).
10. Для кожної людини центр землі – це те місце, де вона живе (Ю. Збанацький).
11. Юнак був нахмурений (І. Багряний).
12. Обоє були бліді (О. Кобилянська).
13. Але цей розкольник був другим (І. Багряний).
14. Зелений Київ – наш (М. Рильський)
15. Чіпка – сам не свій (Панас Мирний).
16. Чубенко там за старшого (Ю. Яновський).

17. Тут кожний камінь – мій, і кожний подих – мій (Л. Первомайський).
18. Двері в десятий клас були напіввідчинені (О. Копиленко).
19. Богдан був один без документа, і його забрали несподівані гості з собою (Ю. Яновський).
20. Ти у мене одна, ти кров моя: чи захочу я тебе погубити? (І. Котляревський).

Вправа 11. Складіть речення, у яких дієслова *бути, стати, залишатися* виступали б у функціях: а) простого дієслівного присудка; б) зв'язки або напівзв'язки у структурі складеного іменного присудка; в) допоміжного дієслова або зв'язки у структурі складеного дієслівного присудка.

Вправа 12. Уведіть фразеологізми у речення так, щоб вони виступали в ролі присудка або підмета.

Пекти раки, накрити мокрим рядном, довга пісня, давати жару, дерти горло, злітна смуга, пускати за вітром, устромляти палиці в колеса, мілко плавати, легка рука, замовити словечко, зачароване коло, замилювати очі, засукати рукава, западати в душу, легкий хліб, як у рот води набрати, лихий жарт, гнути спину, камінь спотикання, змотувати вудки, гострити зуби, заварити кашу, зачароване коло, мотати на вус, крутити носом, лиха година.

Вправа 13. Напишіть твір-опис зовнішності людини та її моральних якостей на тему «Краса зовнішня і внутрішня» із використанням простих і складених присудків, а також узгоджених і неузгоджених означень. Зробіть синтаксичний розбір головних членів речення за наведеними нижче схемами.

Послідовність синтаксичного розбору підмета

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є підметом.
2. Виділити слово (присудок) з яким підмет утворює граматичну основу речення.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку підмета з присудком.
4. Охарактеризувати семантику підмета (виражає значення діяча, носія процесу або стану, носія якісної чи кількісної ознаки, об'єкта тощо).

5. З'ясувати морфологічне вираження підмета (частина мови, відмінок).
6. Визначити, який підмет за будовою – простий чи складений (кількісний чи соціативний).
7. Вказати лінійну позицію присудка стосовно підмета (постпозиція чи препозиція).
8. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває підмет.

Послідовність синтаксичного розбору присудка

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є присудком.
2. Виділити слово (підмет), з яким присудок утворює граматичну основу речення.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку присудка з підметом.
4. Схарактеризувати семантику присудка (виражає значення дії, процесу стану, якісної чи кількісної ознаки тощо).
5. З'ясувати морфологічне вираження присудка (частина мови, форма).
6. Визначити, який присудок за будовою – простий дієслівний чи складений (дієслівний, іменний), подвійний, ускладнений.
7. Схарактеризувати дієслівні зв'язки складеного присудка, показати їх вплив на морфологічне вираження основної частини.
8. Вказати лінійну позицію присудка стосовно підмета (постпозиція чи препозиція).
9. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває присудок.

Рекомендована література: 1–18, 25, 32, 42, 45–49, 54, 57, 59, 64, 68–69, 72–86, 93, 99, 106, 108, 110, 113–116.

§4. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Вивчаючи цю тему, учні повинні добре засвоїти критерії розрізнення прямих і непрямих додатків. Тут доцільними стануть міжпредметні зв'язки з морфологією, адже школярі вже вміють розмежовувати перехідні й неперехідні дієслова. Отож, учитель на конкретних прикладах має пояснити, що перехідні дієслова завжди керують прямими додатками, основною формою вираження яких є знахідний безприйменниковий відмінок, напр.: *Тихо вечір тумани пряде* (В. Симоненко); *Я так люблю усе живе, душею світ весь обнімаю* (В. Сосюра). Родовий безприйменниковий відмінок у функції прямого додатка виступає лише тоді, коли вказує не на весь предмет, а його частину, охоплену дією: пор.: *налити води і налити воду, привезти піску і привезти пісок; Мокрина пішла додому, а ввечері знов прийшла до куреня, взяла хліба, риби й води* (І. Нечуй-Левицький); якщо дієслово волевиявлення (*хотіти, прагнути, бажати*) або заперечне дієслово не може керувати формою знахідного: *...всі народи хочуть миру...* (В. Сосюра); *Не додавай знесиленим журби...* (П. Грабовський).

Непрямий додаток, який залежить від неперехідних дієслів або їхніх еквівалентів (прикметників, предикативних прислівників, абстрактних іменників) і виражений будь-якими непрямыми відмінками (прийменниковими й безприйменниковими), може вказувати не лише на об'єкт дії, а й зняряддя дії, засіб переміщення, адресата дії, виконавця дії у пасивних конструкціях, носія стану в односкладних безособових реченнях тощо [17, с. 90]: *А я писала мало не осколком великі букви, щойно з букваря...* (Л. Костенко); *Ралом залізним зорай цілину запахушу ...* (Ю. Клен); *Я вже давно отак не їхав поїздом у снігову Україну* (І. Драч); *Весна для всіх настала, Дарунки всім несе вона* (Леся Українка); *Мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні* (В. Симоненко); *Мені без тебе сумно серед людства* (Л. Костенко).

Варто зацентувати увагу школярів на специфічній формі додатка в українській мові – інфінітиві, який часто помилково визначають як складений дієслівний присудок разом із дієсловами волевиявлення на кшталт *просити, благувати, наказувати, радити, дозволяти, закликати, примушувати, повчати, навчати*. Учитель чітко має пояснити, що наприклад, у реченні *Любить людей мене*

навчила мати... (В. Симоненко) інфінітивний додаток *любить*, залежить від простого дієслівного присудка – повнозначного (а не допоміжного фазового чи модального!) дієслова *навчила*, відповідаючи на питання *чого? (любіві)*. Цей інфінітив (його називають об'єктним) семантично і граматично пов'язаний не з підметом (діячем) *мати*, а безпосередньо з додатком (об'єктом) *мене*, тобто *Мати навчила мене, а я любитиму людей*. Також не зайвим буде порівняльний аналіз речень з інфінітивним додатком і складеним дієслівним присудком на зразок *Діти вчилися писати і Діти хотіли вчитися; Діти почали вчитися*. В обох випадках інфінітив суб'єктний, оскільки, як і змінюване дієслово, стосується того ж самого підмета, проте у першому реченні він виступає додатком, залежачи від простого дієслівного присудка – повнозначного дієслова, а в другому і третьому – основною частиною складеного дієслівного присудка при допоміжних модальних і фазових дієсловах.

Не викликає труднощів у школярів визначення узгоджених означень, виражених прикметниками, дієприкметниками, порядковими числівниками, займенниковими прикметниками, кількісними числівниками у непрямих відмінках, напр.: *Співали весняні вітри* (Є. Маланюк); *Біліють смолоскипи грайливо пофарбованих ялин* (В. Симоненко); *Слухаю першого грому удари, наче найкращу симфонію в світі...* (П. Сингаївський); *Стара господиня, спостерігаючи в її розмові якусь непевну ноту, турботно поглянула на бесідницю* (Олена Пчілка); *П'ятьма комбайнами за місяць упораємося* (З газети).

Проблемним у науковій граматиці й шкільному курсі української мови є розмежування неузгоджених означень і приіменникових додатків, що оформлені непрямими відмінками іменників із прийменниками і без них, напр.: *Серце дитини дуже чутливе...* (В. Сухомлинський); *Опадав черемхи цвіт* (В. Сосюра); *А хата через дорогу стояла пустою* (Є. Гуцало); *Плащі із льону, як з нейлону, блищать на плечах лип і кленів...* (Д. Павличко); *І сколихнулось в ньому глибоке бажання рушити кудись за сином, наздогнати долю* (О. Довженко); *Пізня осінь, дуже пізня, хмари аж додолу* (П. Усенко); *Морозною, сніговою була важка зима сорок першого...* (О. Гончар); Учитель повинен дати такі основні критерії їх розрізнення: 1) неузгоджені означення зазвичай залежать від іменників конкретної семантики, відповідаючи на питання *який?*

чий?, напр.: *Сосновий ліс перебирає струни над берегами вічної ріки* (Л.Костенко); *І місток через річку брама замикала* (С. Руданський); *Дівчина в рожевому намисті дивиться на сонце з-під руки* (М. Гірник); *Рука Семена опустилась на плече* (В. Нестайко); 2) неузгоджені означення, які залежать від іменників абстрактної семантики, водночас виражають значення діяча або носія стану: *Ні співу пташок, ні зудіння комах не чутно* (В. Шевчук), пор.: *пташки співають, комахи зудять*; 3) непрямі додатки, залежні від абстрактних віддієслівних або відприкметникових іменників, мають суто об'єктне значення (позначають предмет, на який спрямовано дію), відповідаючи на питання непрямих відмінків: *Багато хто з повстанців добре уже знав цей махновський спосіб руйнування (чого?) залізниць* (О. Гончар); *Його проект знищення (кого?) Врангеля мало не закінчився трагічно для нього самого* (Ю. Яновський), пор.: *руйнувати (що?) залізницю; знищити (кого?) Врангеля*; 4) неузгоджені означення зазвичай можна замінити на узгоджені, що не властиво додаткам, пор.: *А за садом луг (який?) у росах* (П. Сингаївський); *Моя Батьківщина – це поле (яке?) без меж* (М. Рильський); *Ганька так нікому й не сказала про дивний заповіт (чий?) батька – ні сестрі, ні братові, ні їхнім дітям* (В. Лис); *Коли ж трактори наближались – щебет (який? чий?) жайворонка танув* (Ю. Яновський); пор.: *росянистий луг; безмежне поле; батьків заповіт; жайворонків щебет*. У деяких випадках відмінкова словоформа, до якої можливе подвійне питання, поєднує функції додатка й означення: *І слово сповнюється вірою (у що? якою?) у щастя рідної землі* (Л. Рубан); *Чутка (про що? яка?) про маєток у тридцять тисяч не давала нікому покою* (Панас Мирний). Це буває тоді, коли неузгоджене означення, залежне від абстрактного іменника, не вдається коректно замінити узгодженим. Такі члени речення кваліфікують у мовознавстві як синкретичні (різнофункційні) [7, с. 85–86].

Учні вже знають із попередніх тем про багатофункційність інфінітива в українській мові, який в реченні може виступати підметом, присудком, додатком. Варто доповнити ці знання ілюстраціями речень з інфінітивними неузгодженими означеннями штибу *Одні тільки бажання (яке?) творити добрі діла й zostались при мені на все життя* (О. Довженко); *Мистецтво (яке?) співати отримав я від батька* (В. Нестайко); *Спочатку у мене була думка (яка?) відмовитись* (В. Гей), у яких питання до інфінітива ставимо

від абстрактного іменника. Школярі переважно синтаксичну функцію прислівника визначають як обставинну. Учитель має наголосити: прислівник є обставиною тоді, коли залежить від присудка; якщо ж прислівник пояснює іменник і стоїть безпосередньо після нього, то він виконує роль неузгодженого означення, напр.: *Дорога (яка?) ліворуч була наглухо закрита дубовими завалами* (О. Гончар); *Калюжа (яка?) зліва була дуже глибока...* (В. Нестайко); *Пізня осінь, дуже пізня, хмари (які?) аж додолю* (П. Усенко). Деякі неузгоджені означення репрезентовані не однією словоформою, а цілісними, синтаксично неподільними словосполученнями з кількісною семантикою, напр.: *Палатка з півсотнею малих дірок вже давно-давно помокла* (В. Нестайко); *До мене підходить людина середнього віку* (О. Довженко); *Парубок літ двадцяти бігав за ним і робив, що він йому наказував* (Панас Мирний); *Будинок на два поверхи був коло самісінького озера* (В. Гей), які нерідко можна замінити на прикметникові узгоджені означення, пор.: *двадцятилітній парубок, двоповерховий будинок* або підрядні означальні частини складного речення *Палатка, яка мала з півсотню малих дірок, вже давно-давно помокла*. Наводячи такі трансформації, учитель нагадує учням про явище синтаксичної синонімії, тобто можливість висловити одну думку різними способами, пропонує дібрати синтаксичні синоніми до різних членів речення.

Загалом, учні швидко знаходять у текстах приклади як особливий різновид означень у формі іменника чи іменникового словосполучення, що є іншою уточнювальною власною або загальною назвою предмета за якоюсь особливою ознакою. Найбільшою проблемою для школярів є розмежування прикладки й означуваного іменника. Тому вчитель повинен дати учням чіткі практичні рекомендації: із двох іменників прикладкою буде: а) метафорична, образна назва: *Жартома між двома очима-озерцями, мов човенце хистке, гойдалось серце* (Н. Кащук); *Господиня-осінь владарює...* (П. Палій); *Спади мені дощем на груди, пустелю-душу ороси – я стану жить* (В. Симоненко); 2) характеристика особи за віком, професією, посадою, званням, національністю, соціальним станом, місцем проживання тощо: *Льотчик-полковник попросив у штабі показати йому того великого героя, що збив його* (О. Довженко); *А внизу біля воріт перемовлялися вартові-греки* (Р. Самбук); – *З ляхами-панами ми билися, рубалися, вставали, як один чоловік...* (Панас Мирний); 3) власні географічні

назви, номінації підприємств, установ, організацій, газет, журналів, різножанрових літературно-мистецьких творів тощо: *Через наше село Згорани протікає річка **Нережа*** (В. Лис); *Аеропорт **Бориспіль** вітає мільйонного пасажира* (Л. Костенко); *Недаремно такий підзаголовок має новела «**Полігон**»...* (О. Гончар). Імена людей, прізвища, імена по батькові можуть виступати то прикладками, то означуваними словами залежно від низки семантико-граматичних умов, зокрема прикладкою завжди є відокремлена власна назва: *Директор школи, **Микола Іванович Петренко**, зайшов у свій кабінет*, а загальна назва буває прикладкою, якщо містить якусь додаткову експресивно-оцінну характеристику вже відомої особи: *Зневажуваний ворогами, він [народ] подарував світові **велетня** Франка* (М. Рильський); *Тоді **загарбник** Самійло не витримував дідового нападу і подавався навтіки під дуби* (О. Довженко). За відсутності таких характеристик прикладкою виступає власне ім'я як уточнювальна, конкретизувальна номінація титулу: *Султан (який саме?) **Сулейман** вертав на Солунь з отроками й почотом до своєї столиці* (О. Назарук); *Князь (який саме?) **Добромир** замовк і в знеможі заплющив очі* (В. Малик).

Безперечно, під час вивчення цього питання не слід забувати про небуквені орфограми у прикладкових словосполученнях – дефіс, лапки, написання окремо. З умовами відокремлення прикладок комами або тире на письмі учні ознайомляться пізніше, вивчаючи тему «Відокремлені члени речення». Школярі нерідко всі сполуки іменників, написані через дефіс, називають прикладковими, тому вчитель має пояснити, що сполуки слів як єдине поняття на зразок *хліб-сіль* (їжа, гостинність), *батько-мати* (батьки), назви рослин (*сон-трава*), народнопісенних образів (*жар-птиця, щастя-доля*), казкових персонажів (*Лисичка-сестричка*), поєднання синонімічних понять (*бурі-негоди*) є складними словами, а не прикладками: *Хочу в **батька-матері** погостити* (Н. Кащук); *Братам завжди **хліб-сіль** підносимо* (Є. Летюк).

Добираючи систему тренувальних вправ до теми, вчитель має допомогти учням навчитися розмежовувати різні види обставин (місця, часу, мети, причини, способу дії, міри і ступеня, допустовості за допомогою саме логічних питань *де? куди? звідки? коли? з якого часу? з якої причини? з якою метою? за якої умови? як? якою мірою? навіщо? незважаючи на що?* та ін., які треба ставити від дієслова або його еквівалента в позиції присудка. Особливу увагу варто звернути на прийменниково-відмінкові обставини, які поєднують прислівнико-

ву семантику місця, часу, причини, мети, способу дії з ослабленим значенням предметності, у зв'язку з чим до них нерідко ставлять подвійні питання, визначаючи то як обставини, то як непрямі додатки. Дуже часто учні схильні до таких словоформ ставити морфологічні питання непрямих відмінків замість синтаксичних (логічних). Тому вчитель повинен запропонувати систему тренувальних вправ для вироблення навичок визначати члени речення саме за логічними питаннями. При цьому в конкретних випадках, наприклад за розмежування обставин місця й непрямих додатків, потрібно враховувати ступінь втрати іменником предметності й набуття прийменниково-відмінковою формою широких просторових відношень [10, с. 72], пор.: *Машини мчали (звідки?) з гір* (О. Гончар) – широкі просторові відношення; *Діти саньми з'їжджали (з чого?) з гори* – предметне значення; *Повій, вітре, (куди?) на Україну, де покинув я дівчину...* (С. Руданський) – широкі просторові відношення; *До мене (до кого?) ніч прийшла купати зорі в моїх очах (у чому?)* (В. Лучук) – предметне значення.

Омонімічна форма для + род. відм. виконує роль непрямого додатка, якщо іменник має конкретне значення істоти: *Можна було подумати, що то кошари (для кого?) для овець, а не хати (для кого?) для людей* (І. Нечуй-Левицький); обставини мети, якщо іменник абстрактної семантики можна трансформувати у підрядну частину мети, пор.: *Нам слово треба для життя, для дії* (Л. Горлач) і *Нам слово треба, щоб жити й діяти; Пшеницю сіяти ми любимо для щастя людського й добра* (Р. Малицький) і *Пшеницю сіяти ми любимо, щоб люди жили щасливо й добре. У реченні Година для праці настала* (Леся Українка) ця словоформа є синкретичною: виражає функцію неузгодженого означення, бо стоїть у приіменниковій, а не придієслівній позиції, проте з відтінком мети, пор.: *Година настала, щоб працювати. У реченні Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не умре* (М. Рильський) маємо обставину мети для безсмертя (пор.: *щоб бути безсмертним, вічним*) і непрямий додаток від зброї (від чого?) конкретної предметної семантики з відтінком причини (чому?). А в конструкціях на зразок *Варка заплакала від образу, люті й безсилля* (В. Козаченко); *Пальці хруснули од внутрішнього болю...* (М. Коцюбинський) форма від (од) + род. відм. чітко передає обставинне значення причини, пор.: *Варка заплакала, тому що була ображена, люта й безсила; Пальці хруснули, бо боліли. Натомість омонімічна словоформа в реченні Щось у мене було і від*

діда Тараса. І від прадіда – Сквороди (В. Симоненко) є непрямим додатком (від кого?), на який нашарований причиновий відтінок (бо такий характер передався генетично від пращурів). Обставиною причини може виступати форма з (із) + род. відм.: *Вже тіло починає дрібно тремтіти з холоду чи з хвилювання* (В. Козаченко) – *тому що змерзло чи було схвильоване*. Пор. омонімічну словоформу у функції обставини часу, на яку накладається об'єктне (предметне) значення: *Все те в ньому з коліски* (Ю. Мушкетик) – *з якого часу? від чого?* Безперечно, такі неоднозначні приклади речень варто аналізувати на факультативах і в лінгвістичних класах, наголошуючи, що кожна синкретична словоформа має основну синтаксичну функцію і додаткову, а на основних заняттях давати для розборів синтаксичні конструкції без подвійних запитань до членів речення.

Потрібно також відрізнити словоформу з (із) + оруд. відм. у функції обставини способу дії від омонімічної у функції непрямого додатка, пор.: *Міст, перегорівши, з гуркотом* (як? яким способом?) *повалився в воду* (О. Гончар); *З великим хвилюванням* (як? яким способом?) *читала вона ці листи* (М. Стельмах) і *Вперше з казкою, із легендою* (із чим?) *там зустрітись мені довелось* (В. Швець). І нарешті, нагадуючи учням про багатофункційність інфінітива в українській мові, наводимо прості речення з інфінітивом у синтаксичній позиції обставини мети: *Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать* (Т. Шевченко); *Стомилися хлопці, присіли спочити* (П. Воронько); *Кухар набрав води з ночви і поніс до кухарського куреня готувати вечерю* (І. Нечуй-Левицький), які легко перетворити на синонімічні складнопідрядні мети, пор.: *Пішла в снопи, пошкандибала, щоб Івана сина годувать*; *Стомилися хлопці, присіли, щоб спочити*; *Кухар набрав води з ночви і поніс до кухарського куреня, щоб готувати вечерю*.

Під час вивчення теми учні повинні також навчитися оцінювати виражальні можливості простого двоскладного поширеного речення з усіма видами другорядних членів у текстах різних стилів, зокрема багатофункційності інфінітива у синтаксичній ролі додатка, означення й обставини; доцільно використовувати типи обставин і додатків, їхню синтаксичну синонімію як засобів зв'язку речень у розповідних текстах і власних висловленнях-роздумах. Забезпечуючи внутрішньопредметні й міжпредметні зв'язки, вчитель має зацентрувати увагу школярів на стилістичній ролі означень і прикладок у

художньому мовленні для творення епітетів, порівнянь і метафор як художніх прийомів, зокрема в текстах-описах [136; 137].

Питання для самоперевірки

1. Яка роль другорядних членів у простому реченні? Назвіть їхні види.
2. Який другорядний член називають означенням? На основі яких синтаксичних зв'язків та формальних ознак розрізняють узгоджені й неузгоджені означення?
3. Чому прикладку називають різновидом означень? Чим вона виражена і які семантико-стилістичні функції виконує?
4. Вкажіть критерії розмежування прямих і непрямих додатків.
5. Відповідно до яких критеріїв розрізняють приіменні додатки та неузгоджені означення?
6. Якими відмінковими і прийменниково-відмінковими формами можуть бути виражені обставини? Як їх відрізнити від непрямих додатків?
7. На які семантичні групи поділяють обставини? Від яких членів речення вони залежать?
8. Що таке синтаксична омонімія другорядних членів речення? Вкажіть її причини та наслідки.
9. Назвіть основні здобутки й суперечності традиційного вчення про другорядні члени речення?
10. Схарактеризуйте новітню класифікацію другорядних членів речення у сучасній функційній граматиці.

Вправи

Вправа 1. Виділіть узгоджені означення у поданих реченнях. Якими частинами мови вони виражені й чим відрізняються від складених присудків?

1. Говорять, що матері сльози гарячі
І тверде, міцнеє каміння проймають;
Невже найщиріші кривавії сльози дитячі
Ніякої сили не мають? (Леся Українка).
2. На білу гречку впали роси,
Веселі бджоли одгули,
Замовкло поле стоголосе
В обіймах золотої мли (М. Рильський).
3. Співає осінь ніжно й журавлино (Л. Костенко).

4. Тісний став світ для тиші і добра (Т. Севернюк).
5. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова (Панас Мирний).
6. Людські пісні – найглибша мука, найвища радість на землі (М. Рильський).
7. Полк давно став для них рідним...(О. Гончар).

Вправа 2. Вкажіть способи вираження неузгоджених означень. Замініть їх, якщо це можливо, на узгоджені. У який синтаксичний зв'язок з означуваним компонентом вони вступають?

1. А в Чіпчинім серці уже ворушилося бажання верховодити, пекло його, виривалось наверх у думці, в слові... (Панас Мирний)
2. Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Година для праці настала! (Леся Українка).
3. Залишив Грицько думку вернутись повесні додому: одіслав на осінь (Панас Мирний).
4. – А ти, дівчино, що несеш?- спитав він у другої, ще кращої дівчини з довгою косою (І. Нечуй-Левицький).
5. Чутка про масток у тридцять тисяч не давала нікому покою (Панас Мирний).
6. І довгі коси в реп'яхах о поли бились в ковтунах (Остап Вишня).
7. Парубок літ двадцяти бігав за ним і робив, що він йому наказував (Панас Мирний).
8. В Оксани виникло бажання зірвати боровика (Й. Струцюк).
9. Вже міст через Донець давно прогуркотів... (В. Сосюра).
10. Поволеньки голос оповідача тихішає (Й. Струцюк).
11. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла (І. Нечуй-Левицький).
12. Будинок на два поверхи був коло самісінького озера (Й. Струцюк).
13. Тримай язик за зубами – будеш їсти борщ з грибами (В. Гей).
14. Мотоцикл його промчав на повній швидкості, а під гору загальмував (Й. Струцюк).
15. Це вже й геть дрібниця, робота не бий лежачого (В. Гей).
16. Мистецтво співати отримав я від батька (В. Нестайко).

17. Чимчикує жартун Хома Хаєцький з пишними лукавими вусами (Остап Вишня).
18. Рука Семена опустилась на плече (В. Нестайко).
19. Калюжа зліва була дуже глибока, тому Ява не наважувався стрибати (В. Нестайко).
20. Зійшов над хатою місяць уповні (В. Гей).

Вправа 3. Розмежуйте прикладки та означувані слова у поданих конструкціях, визначте їхню лексичну семантику й поясніть небуквені орфограми.

1. Микола-лісник, не встаючи з-за великоднього столу, спокійно сказав розпатланій Марії, що стояла безумна на порозі... (М. Матіос).
2. Найбільш дошкуляла вчителька трудового виховання – сіра миша, яку дратувало завжди розпущене волосся учениці, бо на її уроках воно мало бути під косинкою (Ірен Роздобудько).
3. Василь-тесля не забарився у них удома під вечір... (М. Матіос).
4. Тисячі паломників збираються на берегах ріки Годаварі (Л. Костенко).
5. ...оси поскидалися роями з груш-дичок до Маріїної возниці (М. Матіос).
6. Білий місяць-четвертак не діставав його за дубовим листом, зате добре висвічував невеличку галявину, де копошилися люди (В. Шкляр).
7. Не знаю, як на Канарах, а на острові Балі спекли довжелезного пляцка з кольорового рису (Л. Костенко).
8. Сан Саніч пробив вокально-інструментальний ансамбль, який грав у ресторані готелю «Харків», програма у них була накатана, брали вони недорого, на роботі не лили (С. Жадан).
9. На щастя, в обласній газеті «Зоря Прикарпаття», на той час спішно перейменованій на патріотичний «Бальзам Прикарпатських Сердець», я натрапив на феноменальні «Листи в Україну» якогось Андруховича (Юрко Іздрік).
10. Тато-академік теж починав у звичайній лікарні. І мама....(Люко Дашвар).

Вправа 4. Визначте додатки у поданих реченнях. Від яких частин мови вони залежать? За якими ознаками можна відрізнити приіменні додатки від неузгоджених означень?

1. Чутно тиху розмову закоханих (А. Головка).
2. І слово сповнюється вірою у щастя рідної землі (Л. Рубан).
3. Семеро одного не ждуть (Народна творчість).
4. Дивлюсь я на тебе, на вільнеє небо, на коси дівочі беріз (В. Сосюра).
5. Життя ми любим і пісенне слово, кипіння сил, політ крилатих мрій (М. Тихонов).
6. Прокинься рано і твори добро! (А. М'ястківський).
7. Це був найкращий хліб мого дитинства (М. Стельмах).
8. Я так люблю сіяти! Люблю орати, косити, молотити (О. Довженко).
9. Я так люблю усе живе, душею світ весь обнімаю (В. Сосюра).

Вправа 5. У яких реченнях є прямі додатки? Вкажіть їх відмінкове вираження і семантику. При перехідних чи неперехідних дієсловах вони вжиті?

1. Але боярин не слухав і кинув ратище на звіра (І. Франко).
2. Вітер гнав на захід кошлаті хмари (Г. Косинка).
3. А Тугар Вовк з дочкою вже й минули табір (І. Франко).
4. Барвистих лук не знають твої весни (Л. Костенко).
5. Шипшина важко віддає плоди. Вона людей хапає за рукава (Л. Костенко).
6. Я не люблю ненависті в собі (Д. Павличко).
7. Ой не шуми, вітре, вітре з України, і не край ти серця, дум моїх не рви (В. Сосюра)
8. Гаразд, моя доню Ізольдо, я золото в сонця візьму, блакиту морського позичить попросим русалку саму (Леся Українка).
9. І серце на якийсь час кривди забуде, забуде економа, прикажчика... (М. Стельмах).
10. Другого дня вранці Мокрина пішла додому, а ввечері знов прийшла до куреня, взяла хліба, риби й води (І. Нечуй-Левицький)
11. Біля печі мати висунула горщик і в миску насипала борщу (А. Головка).

Вправа 6. Якими відмінковими формами виражені непрямі додатки у поданих конструкціях? Від яких членів речення вони залежать?

1. Хома махав руками і тупав ногами (М. Коцюбинський).
2. Мати не могла споглянути на нього без усміху (Марко Вовчок).
3. А вже й поля імлюю обгорнулись (Л. Костенко).
4. Подорожньому і Бог вибачить (М. Коцюбинський).
5. Линуло далеко по лісу мрійливе й приємне туркотіння горлиць (А. Шиян).
6. Ляля вслухалася в небо, ніби воно могло до неї заговорити (О. Гончар).
7. Їдуть два парубки: один рижим конем, другий карим (Ю. Федькович).
8. Улиця уподовж людьми заступилася (Марко Вовчок).
9. Убогими не гордились, сиротами не бридились (Б. Грінченко).
10. Кожний вірш свій і поему він присвячував народу (М. Рильський).

Вправа 7. Визначте семантику й морфологічне вираження обставин у поданих конструкціях. Від яких членів речення і частин мови вони залежні? Перебудуйте, де це можливо, прості речення з обставинами на синонімічні складні з підрядними обставинними частинами.

1. Чотири роки тому я поїхав із міста й не згадував про неї взагалі (С. Жадан).
2. Тієї ж миті на березі ставка кам'яна від горя Маруся глянула на сонце, затулила очі долонею і впала на сніг (Люко Дашвар).
3. Погонич зумисне гнав коні з усієї сили (І. Нечуй-Левицький).
4. Незважаючи на велику швидкість БМВ, «хаммер» легко його обійшов ліворуч, заскочивши на зустрічну смугу (Світлана Талан).
5. Так що всупереч нашій національній символіці – сине небо над золотим полем – імпортуємо пшеницю з країни, символ якої – кленовий лист (Л. Костенко).
6. Всупереч переконанню Радкевича, його візит не залишив Тереха байдужим (Мирон Володін).

7. Серафима Миколаївна сором'язливо поправила брошку на своєму комірі, і її обличчя зненацька вкрилося справжні-сіньким рум'янцем (Ірен Роздобудько).
8. Іде поволі вздовж висипу над самою водою (О. Довженко).
9. Та Юстина не відвела погляду, всупереч усім очікуванням (Мирон Володін).
10. Без вітру не родить жито (В. Сом).
11. Сам генерал Макар Нечипорук ...кинув на виручку Кравчині весь полк, пообіцявши, в разі невдачі, здерти з нього шкіру (О. Довженко).
12. Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити (С. Васильченко).
13. Вицвіли в матері очі від чекання (О. Довженко).
14. Як же ти глянеш в очі батькові старому, що згинув від одчаю через тебе? (Леся Українка).

Вправа 8. Виділіть речення з обставиною мети. Вкажіть її морфологічне вираження та форму синтаксичного зв'язку з опорним словом. Трансформуйте прості речення у синонімічні складнопідрядні мети.

1. Нам слово треба для життя, для дії (Л. Горлач).
2. До мене ніч прийшла купати зорі в моїх очах (В. Лучук).
3. На пораду вересень покличе всю старшину лісу і степів (Л. Первомайський).
4. Сідай спочити на поріг, пройшовши тисячі доріг (С. Будний).
5. Шахтарям на допомогу прийшли машини у забій (В. Сосюра).
6. Йому здавалось, що все це робиться зумисне, йому на зло (Панас Мирний).
7. У новорічну ніч приходили дівчата щедрувати (Н. Шумада).
8. Бійці стомились, присіли відпочити (П. Тимочко).
9. З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі (Панас Мирний).

Вправа 9. Складіть речення з наведеними фразеологізмами, щоб вони виступали в ролі обставин. Визначте види обставин за значенням.

До пори до часу, до білих мух, про людське око, із щирою душею, поки віку, не за горами, за тридев'ять земель, із дорогою

душею, з вогню та в полум'я, перед самим носом, засукавши рукава, з відкритим серцем, хоч греблю гати.

Вправа 10. Складіть речення з інфінітивом у різних синтаксичних функціях (дodatка, означення, обставини).

Вправа 11. Напишіть твір-опис волинської природи з використанням різнотипних другорядних членів. Проаналізуйте їх за наведеними нижче схемами.

Послідовність синтаксичного розбору означення

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є означенням.
2. Виділити опорне слово (іменник), з яким воно пов'язане.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку означення з опорним (означуваним) словом.
4. Схарактеризувати семантику означення (виражає якісну чи кількісну ознаку, властивість, порядок предметів при переліку, другу назву тощо).
5. З'ясувати морфологічне вираження означення (частина мови, відмінок).
6. Визначити різновид означення (узгоджене, неузгоджене, прикладка).
7. Поширене чи непоширене означення, відокремлене чи невідокремлене.
8. Вказати лінійну позицію означення стосовно означуваного слова (постпозиція чи препозиція).
9. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває означення.

Послідовність синтаксичного розбору додатка

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є додатком.
2. Виділити опорне слово, з яким воно пов'язане.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку додатка з опорним словом.
4. Схарактеризувати семантику додатка (виражає значення об'єкта, суб'єкта тощо).
5. З'ясувати морфологічне вираження додатка (частина мови, відмінок).
6. Визначити різновид додатка (прямий чи непрямий).

7. Поширений чи непоширений додаток, відокремлений чи невідокремлений.
8. Вказати лінійну позицію додатка стосовно опорного слова (постпозиція чи препозиція).
9. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває додаток.

Послідовність синтаксичного розбору обставини

1. Визначити, яке слово чи сполучення слів є обставиною.
2. Виділити опорне слово, з яким воно пов'язане.
3. Вказати тип і форму синтаксичного зв'язку обставини з опорним словом.
4. Схарактеризувати різновид обставини за значенням (виражає значення місця, часу, причини, мети, умови, допустовості тощо).
5. З'ясувати морфологічне вираження обставини (частина мови, відмінок).
6. Поширена чи непоширена обставина, відокремлена чи невідокремлена.
7. Вказати лінійну позицію обставини стосовно опорного слова (постпозиція чи препозиція).
8. Встановити, у якій комунікативній позиції (теми або реми) перебуває обставина.

Рекомендована література: 1–18, 24–25, 29–32, 36, 49–50, 53–63, 68–69, 72–92, 98–101, 108–110, 113–114, 121–122.

§5. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Із перших уроків учні мають твердо усвідомити основну відмінність односкладних і неповних речень. Учитель відразу має пояснити, що односкладні речення протиставляємо двоскладним, а неповні – повним. При цьому і двоскладні, і односкладні конструкції можуть бути повними й неповними. Якщо у неповних реченнях пропущений головний чи другорядний член відновлюємо з контексту, мовленнєвої ситуації або зі структури самого речення, то в односкладних єдиний головний член самодостатній, незалежний і не

потребує відновлення іншого головного члена, пор.: *Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить* (Л. Костенко). Перше речення односкладне означено-особове повне, у якому акцентовано дієслівний головний член, який, вказуючи на першу особу мовця, не вимагає обов'язкового вербалізованого діяча. У наступному неповному двоскладному реченні пропущений підмет відновлюємо не з самої структури, а з попереднього контексту (зрозуміло, що йдеться про дощ). В односкладних конструкціях наявний лише один головний член, який формально може збігатися з присудком чи підметом двоскладного, але його не варто кваліфікувати присудком чи підметом, оскільки ці головні члени взаємопередбачувані й взаємозалежні: присудок узгоджується з підметом у числі, особі або роді та водночас керує підметом у називному відмінку однини чи множини, тобто головний член речення можна визначати як підмет тільки за наявності другого головного члена – присудка, і навпаки [17, с. 20–21]. Попри це донедавна у шкільній програмі безпідставно й необґрунтовано вживали таку термінологію щодо односкладних речень. На сьогодні цей недолік виправлено з таким формулюванням: односкладні прості речення з головним членом у формі присудка (означено-особові, узагальнено-особові, неозначено-особові, безособові) і підмета (називні) [136; 137].

Учні часто відчують труднощі у визначенні типів односкладних речень. Щоб запобігти цьому, треба в процесі вивчення теми звернути їхню увагу не лише на формальні ознаки кожного різновиду, а й семантико-стилістичні. В особових односкладних реченнях на відміну від синонімічних двоскладних основна увага зосереджена на дії, а не її виконавцеві, тому такі конструкції не потребують іншого головного члена для розкриття змісту. Головний член означено-особових речень виражений особовим дієсловом першої-другої особи однини-множини дійсного або наказового способу. Саме особові закінчення дієслів є маркерами не лише морфологічної категорії особи, а й синтаксичної, вказуючи на особу мовця чи співбесідника, яку можна легко відновити, дібравши синонімічне двоскладне речення з особовим займенником (*я, ти, ми, ви*), напр.: *До жодного народу в світі зла не маю* (М. Вінграновський); *Погано виходимо на фініш століття* (Л. Костенко); *І стережеш добро своє, І дожидаєш того світу* (Т. Шевченко); *Крил не втинай сизокрилій голубці...* (Леся Українка); *Ох, не повчайте молодих* (Л. Костенко).

У неозначено-особових конструкціях головний член репрезентований формою третьої особи множини теперішнього (майбутнього) часу або минулого часу у множині: *Танцюють, співають, веселяться на вулицях* (О. Довженко); *Полюють зайців по-різному* (Остап Вишня); *Чи сприймуть сенс новітньої краси?* (Л. Костенко); *Посадили над козаком явір та калину* (Т. Шевченко); *Валі порадили йти на роботу* (Ю. Збанацький); *На Аскольдовій могилі поховали їх* (П. Тичина). У таких реченнях діяч невідомий, неозначений (у синонімічному двоскладному речення його можна передати займенником *хтось*), а вся увага мовця сконцентрована на дії, що передбачено його комунікативним наміром. Якщо є потреба чітко вказати на виконавця дії чи носія стану, використовують двоскладні речення з вербалізованою особою у функції підмета. Розглянемо ще такий мікротекст: *Любили степ, і волю, і пісні. Приносили присягу при вогні. Стріляли з лука, билися мечами. Зі списа їли здимлений шашлик* (Л. Костенко). На перший погляд, ці речення можуть бути кваліфіковані як неозначено-особові односкладні, проте з попереднього контексту поезії Ліни Костенко ми дізнаємося, що мова йде про скіфів. Відтак, усі речення будуть двоскладними неповними з пропущеним підметом. Іноді за формою означено-особові й неозначено-особові речення, набуваючи узагальненого змісту, переходять в узагальнено-особові, пор.: *Учітьсь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко); *Бережіть собори душ своїх* (О. Гончар); *Людей питай, а свій розум май* (Народна творчість); *Давніх друзів не забувають, а при горі споминають...* (Народна творчість). На такі конструкції треба обов'язково звертати увагу учнів, наголошуючи, що тип односкладного речення визначають не лише формальні показники, а передусім значеннєві.

Дія узагальнено-особових речень стосується узагальненої особи, тобто співвіднесена з будь-якою особою, що уможлиблює їх перетворення на синонімічні двоскладні із займенниками *будь-хто, всі, кожен* у функції підмета. Тому основна сфера їх уживання – прислів'я та приказки, повчальний зміст яких спрямовано до всіх і кожного. Внутрішньопредметні зв'язки з розділом «Фразеологія» сприятимуть засвоєнню фразеологізмів (зокрема прислів'їв і приказок), крилатих висловів, що містять у своєму складі односкладні узагальнено-особові речення. Головний член у них виражений дієсловом другої особи однини-множини, рідше першої чи третьої

особи множини: *Згаяного часу і конем не доженеш; Правди не сховаєш; Весною сій – восени збереш; Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем; Решетом воду не носять; Дарованому коневі в зуби не дивляться* (Народна творчість). У поетичних творах нерідко узагальненого звучання набувають заклики до всього народу, кожної людини: *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте І вражою злою кров'ю волю окропіте...* (Т. Шевченко). Варто навести приклади речень із частковою узагальненістю, що позначають дію або стан самого оповідача, виражаючи в узагальненій формі його особисті думки, настрої, переживання. Ці висловлення являють собою своєрідний стилістичний прийом: мовець у такий спосіб тісніше переплітає свої міркування, враження з міркуваннями, враженнями інших, стає ближчим до них: *Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе і скрізь бачиш зелене море верб, садків, конопель...* (І. Нечуй-Левицький); *Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* (М. Коцюбинський). У них простежуємо нанизування (ампліфікацію) дієслівних форм другої особи однини, що сприяє художньому увиразненню мовлення автора й сильнішому комунікативно-прагматичному впливу на читача.

Найважче засвоюють учні безособові односкладні речення, оскільки вони надзвичайно строкаті за структурою й семантикою. Дія або стан у них протікають незалежно від діяча або носія стану, а головний член може бути виражений різними формами: а) безособовими дієсловами (без частки *-ся* або з цією часткою), які вказують на стан природи чи людини: *Світає* (Т. Шевченко); *І тим часом весніє, весніє...* (О. Гончар); *І зітхнеться високим вершинам. І заплачеться вічним снігам* (О. Пахльовська); *Та й Михасеві не з медом жилося* (В. Винниченко); б) особовими дієсловами в безособовому значенні, що передають різні стани довкілля: *Пахне м'ятою* (М. Хвильовий); *Прісною прохолодою повіяло з лісу* (М. Стельмах); *Уже світлішає над гаєм* (М. Стельмах); *Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну, дрібну мжу...* (Леся Українка); *Історію вогненным вітром гнало* (Є. Маланюк); в) предикативними формами на *-но*, *-то*, які (про це варто наголосити учням!) є специфічною рисою української мови і належать до її історичних традицій, що засвідчують насамперед народнопісенні твори: *Ой, у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито. Вбито його, вбито, затягнуто в жито, червоною*

китайкою личенько **покрито** (Народна творчість). Вони активно вживані в різних стилях сучасної української мови, вказуючи на результат дії, що переходить на об'єкт у знахідному відмінку: *Проса **покошено*** (М. Рильський); *Прожекторами небо **пописано*** (П. Тичина); *Закон **ухвалено***; *Дисертацію **успішно захищено***; *Таємницю **розкрито***; *Вікна **відчинено навстіж***; г) предикативними прислівниками, що передають стан природи, фізичний або психо-емоційний стан людини: *Зоряно, **тихо** в просторі* (О. Гончар); *Стало зовсім **видно*** (І. Ле); *Невже і йому **трішки-трішки лячно, тривожно?*** (О. Гончар); *Так мені зробилось... **і жалко, й досадно*** (А. Тесленко); *Й так же **стало журно та боляче!*** (П. Тичина); *Жаль стало батька* (М. Коцюбинський); г) заперечними безособовими формами: *У гаю, гаю Вітру **немає*** (Т. Шевченко); *Звичайно, закону такого **нема*** (І. Вільде); *Однак краю плавням **не було*** (М. Коцюбинський); такі заперечні моделі односкладних речень деякі лінгвісти кваліфікують як генітивні за наявності у них родового суб'єктного відмінка [12, с. 270].

Як бачимо, у деяких структурах особа виражена непрямим відмінком іменника (займенника), тому термін «безособові речення» не зовсім вдалий, доцільніше, на думку деяких лінгвістів (зокрема І. Р. Вихованця) кваліфікувати такі речення як одноособові [3, с. 98]. Від безособових односкладних речень слід відрізнити двоскладні. Порівняймо безособове речення *Як гадалось, як снилось, як ждалось в поході* (М. Стельмах) і двоскладне *Чи може, це приснилось нам купання в річці Геракліта?* (Л. Костенко), де *купання* – підмет, *приснилося* – присудок, *нам* – додаток. У лінгвістичних класах і на факультативах учням можна розказати про двоскладні речення так званої асиметричної структури з невідповідністю формальної і семантичної організації, у яких підмет виражає нетипову об'єктну семантику, а додаток суб'єктну.

За чинною програмою у шкільному курсі не вживають термін «інфінітивні односкладні речення», їх зараховують до безособових, що не зовсім виправдано, адже ці речення мають низку специфічних формальних і семантичних ознак: незалежний інфінітив, який передбачає активного діяча у формі вербалізованого чи лексично не вираженого давального відмінка іменника чи займенника (у безособових конструкціях дія пов'язана з пасивним суб'єктом); в інфінітивному реченні закладена інша модальність, ніж у безособовому: можливість / неможливість дії, необхідність, неминун-

чість, бажаність / небажаність, порада, наказ, побажання, сумнів, заклик тощо, напр.: *Од свічки болю слово засвітить* (О. Пахльовська); *Не розкрити спалені уста* (Є. Маланюк); *Без команди не стріляти!* (О. Гончар); *З поля чуть дівочу пісню* (П. Тичина); *Не чути навіть тріскоту багать* (І. Гнатюк); *Як же мені не любить руки твої золоті!* (В. Сосюра); *Нам тільки плакати, плакати, плакати, і хліб насущний замісить кривавим потом і сльозами* (Т. Шевченко); *Служити правді; Виховувати свідомого громадянина України* (заголовки-гасла). Нерідко реалізувати ці модальні відтінки допомагає частка *б* (*би*): *Їсти б той сніг, свіжий, морозний. Голову б занурити в нього, остудити жар...* (О. Гончар). Модальну семантику увиразнюють прислівники *треба, можна, варто, необхідно, потрібно, слід* при інфінитиві, напр.: *Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах* (Панас Мирний); *Завтра треба йти в Богуслав на ярмарок* (І. Нечуй-Левицький); *Людині по-людському слід жити* (Народна творчість). У теперішньому часі зв'язка *бути* пропущена, а в минулому та майбутньому – вербалізована: *Треба було перейти рівне, не заросле й не закрите нічим місце* (М. Коцюбинський); *Необхідно було трохи постояти* (А. Головка). Такі речення по-різному кваліфікують у мовознавстві: як інфінитивні з ускладненою основою, безособові, безособово-інфінитивні. Оскільки подібно до складеного дієслівного присудка інфінитив у них незалежний, то їх доцільніше визначати як односкладні інфінитивні «зі складеним головним членом, вираженим інфінитивами повнозначного дієслова й допоміжними модальними словами» [3, с. 99].

Вивчення односкладних речень неодмінно потребує простеження явища синтаксичної синонімії односкладних і двоскладних речень, а також синонімії різнотипних односкладних конструкцій, пор.: *Вам можна почати декламувати і Ви можете почати декламувати; У двері постукали і У двері хтось постукав; Тут до вас прийшли і Тут до вас хтось прийшов; Спромігся сказати лише слово і Я спромігся сказати лише слово; Уважно вивчайте правила дорожчого руху і Ви (всі, кожен) уважно вивчайте правила дорожчого руху; Йдеться про економіку України і Мова йде про економіку України; Буде створено комплекс завдань і Створять комплекс завдань. Наприклад, двоскладне речення *Уже моє життя в інвентарі розбите і розписане по графах* (В. Стус) можна трансформувати і в синонімічне односкладне безособове: *Уже моє життя**

в інвентарі розбито і розписано по графах, і в неозначено-особове: *Уже моє життя в інвентарі розбили і розписали по графах*. Під час вивчення теми учні повинні навчитися правильно будувати текст, використовуючи виражальні можливості односкладних речень, зокрема їх синтаксичної синонімії.

Учитель має продемонструвати учням і багаті виражальні можливості односкладних номінативних (називних) речень на прикладах художніх текстів-описів. Головний член цих речень – співвідносний із підметом іменник у називному відмінку або кількісно-іменникове словосполучення. За семантикою їх поділяють на: 1) описово-буттєві: *Туман... Вози... Автомобілі... Пожарів спалахи німі... Ряди тополь позеленілі... – невідоме щось у темі* (М. Рильський); *І дощ, і сніг, і віхола, і вітер* (Л. Костенко); *Три дні і сто вражень* (В. Симоненко); 2) вказівні: *Та ось уже й ліс!* (І. Багрянний); *От і школа...* (Остап Вишня); *А онде Труханів острів* (В. Нестайко); 3) оцінні: *Справді славна дівчина* (М. Стельмах); *Золоті руки у дівчини* (М. Стельмах); *Яка висока і густа трава!* (Ю. Смолич); 4) власне називні: *Волинський національний університет імені Лесі Українки; Музей Волинської ікони; Бульвар Лесі Українки; Видавництво «Вежа»*; 5) номінативні уявлення: *Мої літа... Перебігли вони рейками, мов паротяг без машиніста, і відлетіли далеко, далеко від моєї залізниці* (Б. Антоненко-Давидович).

Семантично й стилістично збагачують живе мовлення речення-звертання, які деякі мовознавці зараховують до вокативних односкладних речень [3, с. 100]. Учитель має розтлумачити школярам їхню відмінність від власне звертань. Речення-звертання є самостійними синтаксичними одиницями, що нерозчленовано через специфічну переважно окличну інтонацію виражають якусь думку (зауваження, застереження, попередження, докір), почуття (жаль, співчуття, незадоволення, обурення, гнів, радість), волевиявлення (спонукання, заклик, запитання). Власне звертання входить у структуру простого речення, ускладнюючи його формально і семантично вказівкою на адресата мовлення. Воно немає синтаксичної самостійності, змістової та інтонаційної завершеності, його інтонування залежить від початкового, серединного чи кінцевого розташування в реченні. Пор.: *От-от, мамо, саме цього прагнуть краці уми Зачіплянки...* (О. Гончар) – власне звертання у структурі речення; *Таня теж підхопилась, розгублена, поблідла. – Богданчику... Серденько... Мамо... Мамо! Мамо! Я говорю!!!*

(О. Гончар) – окремі речення-звертання. Основною формою вираження обох видів звертань в українській мові є кличний відмінок іменника, який може увиразнюватися підсилювальними частками, вигуками, лексичними повторами, синонімією, епітетами, прикладками тощо. Учитель має продемонструвати ці засоби увиразнення звертань ілюстраціями, дібраними з художніх, фольклорних, епістолярних, конфесійних текстів, розмовного стилю. Корисно також для учнів буде послухати аудіозаписи текстів із вокативними реченнями різної семантики і стилістичного забарвлення, щоб навчитися самостійно конструювати й правильно інтонувати висловлення зі звертаннями в комунікативних актах відповідно до їхньої прагматичної мети.

Питання для самоперевірки

1. Чим відрізняються способи вираження предикативності в односкладному та двоскладному реченні?
2. Вкажіть критерії розмежування односкладних та неповних двоскладних речень.
3. Назвіть типи дієслівних та іменних односкладних речень.
4. Схарактеризуйте спосіб вираження головного члена і семантичну специфіку кожного з різновидів особових односкладних речень.
5. Якими граматичними формами виражений головний член в безособових конструкціях. Проаналізуйте їхні семантичні різновиди.
7. Чи впливає наявність / відсутність частки *би(б)* на семантику інфінітивних конструкцій?
8. Схарактеризуйте семантичні різновиди номінативних речень.
10. У чому специфіка семантико-синтаксичної та формально-граматичної організації вокативних речень.
11. Вкажіть способи вираження й семантику кількісно-іменних та заперечних генітивних речень? Як їх кваліфікують у традиційній та шкільній граматиці?

Вправи

Вправа 1. Розмежуйте односкладні та двоскладні речення, виділивши в них граматичні центри. Визначте різновиди односкладних конструкцій. Якою формою дієслова виражений у них головний член речення?

1. Громи гриміли смертю вогняною (А. Малишко).
2. Не пустоцвіту барви золоті Нас ваблять і чарують у житті (О. Ющенко).
3. Сльози радості мати втирала, гомін щастя над краєм летів (Р. Братунь).
5. Дарованому коневі в зуби не дивляться (Народна творчість).
7. Твого життя гілля густе Вітчизні в серце проросте (А. Малишко).
8. Страждаю, мучусь, і живу, і гину, благословляю біль твоїх тенет (Л. Костенко).
9. Дуб підняв сухуваті руки, Сині краплі ловив, ловив (А. Малишко).
10. Надворі вже зовсім розвиднілося (М. Стельмах).
11. Журбою поля не перейдеш (Марко Вовчок).
12. В повітці було темнувато, пахло вогкістю, шкурами, зіпрілою соломою (В. Винниченко).

Вправа 2. Розподіліть односкладні речення на групи: а) означено-особові; б) неозначено-особові; в) узагальнено-особові; г) безособові; г) номінативні.

1. Душі моєї не купить вам ані лавровими вінками, ні золотом, ні хлібом, ні орлом (П.Тичина).
2. Таких, як ти, чекають все життя заради миті (О. Пахльовська).
3. Історію вогненным вітром гнало (Є. Маланюк).
4. Можна смерть лише смертю здолати (Є. Маланюк).
5. Журбою біді не пособиш, плачем лиха не збудешся, і голови втрачати не треба (М. Стельмах).
6. В ці дні бажаєш світ щасливий черпнути відрами до дна. І сміло сіяти на ниви багатство ярого зерна (М. Стельмах).
7. Але як швидко біля вогню не бігай – все рівно обпечешся (Г. Тютюнник).
8. Он наша вуличка Обітниця (В. Лис).
9. Ось і Каховка (О. Довженко).
10. Степи. Ніч. І хвища над степами (Л. Костенко).
11. На вулиці було тихо й пусто (В. Винниченко).
12. Завіяло, заговорило снігом у полі, попід садом і в саду (М. Вінграновський).

13. Лекції про літературу змішуємо з розмовами про натхнення (Н. Гербіш).
14. Справжня господиня! (М. Стельмах).
15. Топчи мужицьку біду панськими чобітьми (В. Гей).
16. Тільки не дякуйте, ради бога, і забудьте, забудьте про це! (В. Підмогильний).

Вправа 3. Виділіть означено-особові односкладні речення. Якими особовими формами дієслів виражені в них головні члени? Перетворіть односкладні речення на синонімічні двоскладні. Порівняйте їхні стилістичні функції.

1. На Україну повернусь через роки, через віки (З пісні).
2. Люби завжди мене, люби в негоду грізну, аж поки промінь сонця не схолов (В. Сосюра).
3. Я вранці голос горлиці люблю (Л. Костенко).
4. Світи, світи, місяцю (О. Довженко).
5. Я не самотній, є з ким вік дожить (Т. Шевченко).
6. Закохану людину одразу помітиш (О. Гончар).
7. Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть (Л. Костенко).
8. Залишаю свої студентські клунки ледь не на порозі, дістаю лише підручник з предмету найсуворішого викладача й вмощуюся на гамаку (Н. Гербіш).
9. Перегляньмо спогади про Шевченка (Є. Сверстюк).
10. Буду працювати десь в іншому місці (М. Хвильовий).
11. Випиваю чашечку кави (Л. Костенко).

Вправа 4. Які з поданих конструкцій належать до неозначено-особових? У чому особливість семантики таких речень?

1. Полюють зайців по-різному (О. Вишня).
2. Давніх друзів не забувають... (Народна творчість).
3. Танцюють, співають, веселяться на вулицях (О. Довженко).
4. Весною в селі встають рано (Г. Тютюнник).
5. Валі порадили йти на роботу (Ю. Збанацький).
6. Вчора поховали (Л. Костенко).
7. У казармах подали бурлакам на вечерю куліш і одним кропом без сала (І. Нечуй-Левицький).
8. Привітали всіх з перемогою. І навіть видавали посвідчення Учасників Помаранчевої революції (Л. Костенко).

9. Письменників називають інженерами людських душ (П. Панч).

Вправа 5. Прочитайте вислови, дібрані з усної народної творчості. Запишіть аналогічні за будовою прислів'я та приказки. Розмежуйте односкладні інфінітивні, двоскладні речення узагальненої семантики й односкладні узагальнено-особові конструкції. Якими дієслівними формами виражені головні члени односкладних речень? Чому ці конструкції не можна віднести до означено-особових або неозначено-особових?

1. Птиця створена для літання, чоловік – до праці.
2. На чужу роботу дивитися – ситому не бути.
3. Тяжко тому жити, хто не хоче робити.
4. Хто не робить, той не помиляється.
5. Чорну душу милом не відмиєш.
6. Не в свої сани не сідай.
7. Радій хлібові не в полі, а в stodolі.
8. Від добра добра не шукають.
9. Не вчи рибу плавати.

Вправа 6. Визначте морфологічне вираження головного члена в безособових односкладних конструкціях. Яка семантика їм властива? Замініть, де це можливо, односкладні речення на синонімічні двоскладні. Порівняйте їхні стилістичні функції.

1. І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі (Леся Українка).
2. Матері вдома не було (М. Стельмах).
3. Листоношу було кинуто на пісок (Ю. Яновський).
4. Дихалося вільно... (Ю. Збанацький).
5. Не пишеться, а думається тільки (Г. Світлична).
6. Надворі осінню пахне (Панас Мирний).
7. Однак краю плавням не було (М. Коцюбинський).
8. Сльозам немає влади (М. Вінграновський).
9. Аж морозом сипнуло поза спиною (Панас Мирний).
10. Сумно стало в моїй хаті (О. Кобилянська).
11. Цілі вулиці викошено огнем-косою (Г. Косинка).
12. З дороги видно було далекий тин лісу (В. Винниченко).
13. Широко, гарно, спокійно (М. Коцюбинський).

Вправа 7. Схарактеризуйте структурно-семантичні особливості поданих конструкцій з інфінітивами. Якого суб'єктного відмінка вимагає головний член речення? Чому його не можна вважати підметом?

1. Тож не схилять голів! Боротись і боротись!
(Л. Первомайський).
2. Щоб жить – ні в кого права не питаюсь (П. Тичина).
3. Піти лишень пасіку обдивитись (Панас Мирний).
4. Куди мені діватись? Де помочі шукать? Кого просити?
(І. Котляревський).
5. Мовчать! Взяти їх! – офіцери відтісняють солдатів у куток
(О. Довженко).
6. Подумати треба раз, тільки добре подумати і не передумувати
(В. Підмогильний).
7. Отож нема чого по-дурному вихваляти запозичену з чужого голосу пісню! (Г. Косинка).
8. Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі?
(М. Коцюбинський).
9. Ну, яку ж тобі казку казати? (В. Винниченко).
10. І пустити б ту скошену траву за водою (М. Матіос)
11. Тільки б зберегти двох дорогих, потрібних як повітря, неблаганних людей (Люко Дашвар).

Вправа 8. Виділіть номінативні односкладні речення, визначте їхні семантичні різновиди та стилістичні функції.

1. Київ. Ніч. Долини і гори. Соне Дніпрі, на дні... (П. Усенко).
2. Мітинги. Радість. Пісні. Братання. Хвиля народного ентузіазму
(Г. Тютюнник).
3. 12 година. Мертва тиша... Степ без кінця і краю
(О. Донченко).
4. Яка земля! Яка велика доля! Які дороги поколінь!
(М. Нагнибіда).
5. Я – сам. Вікно. Сніги... Зимовий вечір. Тиша. Ви (П. Тичина).
6. Полудень! Відпочинок всім! Лягайте! (Леся Українка).
7. Галас, лайка, шум од безперестанного руху безлічі людей, коней, волів... (П. Колесник).
8. Прекрасна усмішка весни, немов людські найкращі сні
(М. Терещенко).

9. Оце хороми! – вигукнув у подиві Яресько (О. Гончар).
10. Яка висока і густа трава (Ю. Смолич).
11. Син! Дванадцять років, а вже біжить на поміч (М. Стельмах).
12. Газета «Молодь України».
13. Волинський національний університет імені Лесі Українки.
14. Шумні вулиці дальнього Львова і Дніпро, незабутня ріка (В. Сосюра).
15. Поле, огорожене колючим дротом. Небо сіре. Хмари низькі. Вибух (О. Довженко);
16. Німці оточують вулиці, щоб був готовий шлях для відступу. Кінець катуванням, знущанням, грабункам (О. Копиленко).
17. Хороша дівчина! (М. Стельмах).

Вправа 9. Складіть прості двоскладні речення зі складеним прикметниковим присудком та перетворіть їх на поширені односкладні номінативні. Чи можна вважати їх синтаксичними синонімами?

Вправа 10. Напишіть твір-розповідь з елементами опису, використовуючи різнотипні односкладні речення. Зробіть синтаксичний аналіз п'ятьох речень за наведеною нижче схемою.

Послідовність синтаксичного розбору односкладного простого речення

1. Визначити граматичну основу речення і довести, що воно просте.
2. Установити вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне.
3. Схарактеризувати тип речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати на особливості будови простого речення:
 - а) за характером граматичної основи: односкладне (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне, номінативне та ін.);
 - б) за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення: поширене, непоширене;
 - в) за наявністю необхідних для розуміння змісту членів речення: повне, неповне (контекстуальне, ситуативне, еліптичне, приєднувальне);

г) за наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів: неускладнене, ускладнене (однорідними членами; звертаннями; вставними або вставленими словами, словосполученнями, реченнями; відокремленими компонентами тощо);

г) за характером предикативних відношень (стверджувальне, заперечне).

5. Розібрати речення за його членами, вказати їх морфологічне вираження:

а) встановити тип головного члена односкладного речення:

— дієслівний чи іменний (за частиномовним вираженням);

— простий чи складений (за структурою);

б) визначити другорядні члени речення:

— означення (неузгоджене, узгоджене, прикладка);

— додаток (прямий, непрямий);

— обставина (місця, часу, причини, умови, мети та ін.).

6. Окреслити семантико-синтаксичну структуру речення (предикат, суб'єкт, об'єкт та ін.).

7. Схарактеризувати комунікативну будову речення (тему, рему).

8. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–17, 20, 22, 24–25, 42, 44–45, 51, 68–69, 71–78, 83–84, 93, 103–105, 108, 114.

§6. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ. СЛОВА-РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Аналізувати неповні речення на уроках української мови потрібно у порівнянні з синонімічними до них повними, тоді учні зможуть краще зрозуміти їхні структурні особливості й доцільність уживання в мовленні. Крім того, учителям слід пам'ятати, що неповні речення не можуть функціонувати ізольовано від контексту чи мовленнєвої ситуації, які допомагають мовцеві вербалізувати лексично невиражені компоненти, наприклад, підмет: *Проїхали козаки. Зникли за обрієм* (Н. Рибак); підмет і додаток: *Цілий день Ганна поралася з коровою. Виводила пасти* (Б. Харчук); присудок: *Летять над Ворсклою лелеки. А ген над гаєм – літаки* (І. Муратов). Відновлюючи пропущені з попереднього контексту головні чи другорядні члени речення, школярі швидко наводять повні дво-

складні речення як синонімічні паралелі неповних: *Козаки зникли за обрієм; Ганна виводила пасти корову; А ген над гаєм летять літаки.* Учитель має підвести їх до висновку, що одну й ту ж думку звичайно можна висловити обома структурами, проте неповні конструкції, як важливий засіб економії висловів, сприяють динамічності й експресивності мовлення, усуваючи недоцільне багатослів'я, не виправдані лексичні повтори. Важливо, щоб учні, самостійно моделюючи діалоги в різних ситуаціях спілкування, переконалися, що в їхньому повсякденному усному мовленні домінують неповні речення. І справді, найуживаніші в уснорозмовному стилі саме ситуативні неповні речення, у яких пропущені компоненти зрозумілі з мовленнєвої ситуації, умов комунікації, невербальних засобів, напр.: – *Діду, а чиє це багатство? – Моє. – Усе? – дивується він. – Усе, – дивується й пасічник. – А що? – Чи не забагато на цей час маєте книг? – Мені до цього часу думалось, що мало, – і ледь помітна посмішка наметала павутиння на мудрі очі старого* (М. Стельмах). Нерідко у таких ситуативних діалогах деякі імпліковані члени речення підказує й контекст. Вони передають специфіку комунікативної ситуації, її природність, невимушеність, не вимагають обов'язкового введення пропущеного слова, зберігаючи при цьому інформаційну повноцінність і комунікативну доцільність.

У контекстних неповних реченнях достатньо лише попереднього чи наступного контексту, щоб експлікувати пропущений головний чи другорядний член [7, с. 150], пор.: *Німці розгублено дивляться... Незрозуміло тупцюють на місці* (О. Гончар); *Вони – тебе, не ти їх переміг* (Л. Костенко). Якщо в першому контексті пропущений підмет *німці* зрозумілий із попереднього речення, то у наступному імплікований присудок *переміг* – із другої предикативної частини складного безсполучникового речення. Частіше пропущений компонент у складних реченнях відновлюємо з першої частини, напр.: ***Вимірюємо*** *життя роками, степові простори – кілометрами, поле й посаджений ліс – гектарами, воду – літрами, кубометрами й відрами, небо й криниці – метрами. А чим вимірюється щастя?* (М. Зарудний). Чимало таких конструкцій в усній народній творчості: *Сталь гартується в огні, а людина – у труді; Щастя скоро покидає, а надія – ніколи; Розумного на покуті саджають для честі, а дурня – для сміху.* Забезпечуючи внутрішньопредметні зв'язки з фразеологією, учитель дає завдання учням дібрати аналогічні за структурою прислів'я, приказки, загадки і встановити в них

пропущені члени речення за допомогою контексту. Неповні конструкції нерідко містять ознаки контекстних і ситуативних речень, у яких еліміновані компоненти підказує ситуативний контекст (так звана конситуація).

На відміну від попередніх різновидів в еліптичних конструкціях пропущений член речення (а це зазвичай присудок) зрозумілий не з контекстного оточення чи комунікативної ситуації, а із самої структури речення через наявні в ньому обставини й додатки, які завжди залежать від присудка: *А в лісопарку – солов'ї* (І. Муратов); *А за садом луг у росах* (П. Сингаївський); *Життю – ні кінця ні начала* (Б. Олійник); *Двері – навстіж! Вікнам – світло!* (Т. Севернюк). Учителю має наголосити, що в еліптичних реченнях на відміну від контекстних тире на місці пропущеного члена не обов'язкове. Його нерідко вживають у поетичному мовленні для надання експресивності висловам. На базі неповних речень формується стилістична фігура еліпсис, яку часто використовують майстри художнього слова та публіцистики з метою образності й експресії. Вона також є засобом динамічності й економії висловів уснорозмовного стилю. Для реалізації внутрішньопредметних зв'язків зі стилістикою та риторикою, учитель пропонує учням дібрати еліпсовані конструкції з різностильових текстів, правильно їх проінтонувати, а також самостійно побудувати висловлення з еліпсисом присудка.

Важливим засобом експресивності художнього й публіцистичного мовлення є парцеляція. Найчастіше її формують неповні приєднувальні (парцельовані, видільні) конструкції, що являють собою означальні, додаткові, обставинні поширювачі, рідше – головні члени, що приєднуються безсполучниково або за допомогою сполучників до попереднього речення, ніби виділяючись з нього в окрему реченнєву структуру [7, с. 152], напр.: *Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. Зеленого, соковитого* (Ю. Смолич); *Воду з криниці пили. Пригорщами. Холодну. Добру, солодку воду...* (Н. Кащук); *Люблю. Чужого. Раптом – неминучого* (Л. Костенко); *Солодко пахнуть квіти. Знайомо, як недавно. Як давно* (Т. Севернюк); *Йду й читаю рідні імена. Пошепки. Поволі. Поіменно* (І. Гнатюк); *Все хоче народитися і жить. І розцвісти. І збути. І любити* (О. Пахльовська). На уроках літератури для забезпечення міжпредметних зв'язків під час аналізу художніх текстів учитель акцентує увагу учнів на виражальних можливостях

парцельованих конструкцій, заохочуючи вживати їх і у власних творчих роботах.

Учитель повинен попрацювати над тим, щоб учні навчилися розрізняти односкладні номінативні речення і двоскладні неповні, наголошуючи, що в односкладних називних реченнях не буває обставин місця або часу. За їх наявності при називному відмінку іменника, речення потрібно кваліфікувати як неповні двоскладні, пор.: *Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті...* (В. Сосюра); *Біля білої вежі чорне дерево* (Л. Костенко). На пропуск (еліпсис) присудка у наведених двох останніх неповних двоскладних реченнях вказують обставини місця. Проблемним для школярів є також розмежування двоскладних неповних та односкладних (означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових) речень. В односкладних конструкціях *Пливу по хвилі споминів* (П. Воронько); *Нас розлучали з рідними, з життям...* (Б. Олійник); *Радій хлібові не в полі, а в stodолі* (Народна творчість) зацентровано на дії, а не на означеному, неозначеному чи узагальненому її виконавцеві, тому він не потребує відновлення через контекст чи мовленнєву ситуацію, а речення за структурою й семантикою є повними, зберігаючи інформаційну повноцінність і комунікативну функцію. Пропуск головних чи другорядних членів неповних речень (двоскладних чи односкладних) зумовлений іншою комунікативною метою – лаконічно, динамічно й експресивно висловити думку, зрозуміти яку адресатові допомагає конситуація або вербалізовані компоненти.

За чинною програмою у шкільному курсі української мови не виділено годин на вивчення теми «Слова-речення», проте учитель-словесник має звернути увагу учнів на специфіку цих мовних одиниць, адже вони часто вживані у розмовному та художньому стилях мовлення. Школярі повинні усвідомити, що головною структурною ознакою слів-речень є відсутність членування на головні й другорядні члени речення, тому їх ще називають нечленованими [3, с. 100]. Комунікативно-прагматична мета цих мовних одиниць – нерозчленовано й лаконічно висловлювати ствердження, заперечення, емоційну оцінку, питання, спонукання тощо, тобто те, що можна передати звичайним двоскладним чи односкладним реченням. Основна сфера їх використання, як і неповних конструкцій, – усне діалогічне мовлення. Про предмет стверджувальної чи заперечної думки, емоційної реакції чи оцінки,

адресата спонукання або питання ми дізнаємося з конситуації подібно до неповних речень. Належність нечленованих одиниць до речень, а не слів засвідчує можливість їх класифікації за метою висловлювання й експресивним забарвленням на розповідні, питальні, спонукальні, бажальні, окличні / неокличні. За морфологічним вираженням нечленованого компонента їх поділяють на слова-речення, виражені частками, вигуківі слова-речення, модальні слова-речення [3, с. 101–102]. За модальною семантикою вони можуть бути стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні тощо [17, с. 138–139].

Стверджувальні слова-речення як позитивні репліки-відповіді в діалогах на питання співбесідників зазвичай репрезентовані частками *так, авжеж, атож, аякже, еге ж*, модальними прислівниками *безумовно, безперечно, гаразд, добре, звичайно, правильно* тощо; заперечні як негативні і заперечні репліки-відповіді – часткою *ні*, модальними словами *неправда, неправильно, аніскільки, навпаки*; питальні – частками *невже, хіба, та ну* з відтінками сумніву, невпевненості; спонукальні – частками *на, геть, годі, ну*, напр.: – *Здорові були, Петровичу! І ви на ярмарок?* – **Атож!** (Остап Вишня); – **Гаразд!** *Спасибі!* – *знову я кивав* (В. Базилевський); – *А вона щодня може грати й співати?* – **Авжеж.** – *Я б щоденно слухав* (Ю. Збанацький); – **Аякже!** – *кажу.* – *Опишу. Напишу і про нашу природу!..* (О. Ковінька); – *Це твоє остаточне рішення?* – **Так.** *Це наше рішення* (Ю. Мокрієв); – *Ти не боїся темряви, Андрію?* – **Ні...** (П. Загребельний). Емоційно-оцінні нечленовані речення, виражені вигуками, є реакцією мовця на ситуацію, запитання, повідомлення: – **Ого!** – *підхопив Савка* (Ю. Бедзик); **Гм...** *Ти ще маленький* (Є. Божик); – **Ах, он як!** *Розумію* (О. Довженко); – **Годі!** – *гримнув батько.* – *Я не дозволю себе ображати навіть рідному синові* (В. Собко); **Геть!** *Бути тут несила!* (Леся Українка). Близькими до них є форми мовного етикету (привітання, прощання, вибачення, подяки тощо): *Вітаю! Добридень! До побачення! На добраніч! Вибачте! Перепрошую! Дякую!* тощо: – **На добраніч!** *Я прийду завтра* (Ю. Збанацький); **Здорові були, дідусю Матвію!** – **Здрастуйте!** – *Як живе?* – **Нічого собі!** (В. Козаченко); – **Добри вечір! Смачного!** – *сказала жінка, зайшовши у кімнату* (Остап Вишня).

Учні повинні вирізняти неповні й нечленовані речення з-поміж інших видів речень; визначати їхні види; оцінювати виражальні можливості й роль у текстах художнього, розмовного стилів;

правильно інтонувати, вживати розділові знаки; доцільно використовувати їх у власному мовленні, будувати діалоги. Цього можна досягти у процесі взаємопов'язаної і цілеспрямованої мовленнєвої діяльності школярів – аудіювання, читання, говоріння й письма, широко застосовуючи інтерактивні методи навчання, оптимально поєднуючи фронтальні, групові та індивідуальні форми організації освітнього процесу [136;137]. Формуванню таких компетентностей, безперечно, має слугувати й дидактичний матеріал, дібраний учителем.

Питання для самоперевірки

1. З якою комунікативною метою використовують неповні речення? У яких стилях мовлення вони найуживаніші?
2. Як відрізнити неповні речення від односкладних? Чи можуть бути неповними односкладні речення?
3. Які члени речення найчастіше пропущені в контекстних неповних конструкціях? Яким чином їх можна відновити?
4. Вкажіть сфери використання ситуативних неповних речень. У чому їхня специфіка?
5. Які члени речення допомагають встановити пропущений присудок в еліптичних конструкціях? Чи потрібна для цього ще й мовленнєва ситуація?
6. Чому парцельовані речення зараховують до неповних? Схарактеризуйте їхню структуру і стилістичні функції. Чи трапляються в різних стилях мови повні парцеляти?
7. Назвіть синтаксичні ознаки нечленованих речень. Чому їх ще називають словами-реченнями, еквівалентами речень?
8. Схарактеризуйте різновиди нечленованих речень за семантикою (модальністю) і морфологічною структурою. Яка їхня стилістична роль?
9. Що Ви знаєте з історії вчення про неповні та нечленовані речення?

Вправи

Вправа 1. Визначте різновиди неповних речень. Які члени речення в них пропущено? За допомогою яких способів їх вдалося встановити?

1. Одні залюблені в старі листи. Ті – в музику. А ті – в руді томища. Таке життя... (Б. Олійник).

2. – Що любиш ти найбільшою любов'ю? – Сонце, небо, далі і тополі (В. Сосюра).
3. Кажуть, беруть із одного квіту бджоли свій мед, а отруту – гадюки... (В. Коломієць).
4. Річка починається струмком, із струмків мільйонних – повінь річки (М. Томенко).
5. Сивоок знав тепер, що червона фарба означає кохання й милосердя, небесна – вірність, біла – невинність, радість, зелена – надію, вічність, чорна – жалобу, смуток, а жовта – ненависть, зраду, золота ж – святість, досконалість, мудрість, повагу (П. Загребельний).
6. Гості першого дня – золото, другого – срібло, а третього – мідь, хоч додому їдь (А. Головка).
7. Людині – все людське на цій непокірній землі (М. Рильський).
8. Летять над Ворсклою лелеки. А ген над гаєм – літаки (І. Муратов).
9. У Києві на Подолі козаки гуляють. Як ту воду, Цебром-відром вино розливають (Т. Шевченко).

Вправа 2. Виділіть неповні контекстні речення. Відновіть пропущені члени й визначте їхні синтаксичні функції. Поясніть розділові знаки.

1. Про що розповідала книжка? Про борню чи про дурниці, про розпач чи про радість? (Ю. Яновський).
2. Її гладеньке тіло оживало, груди набували пружності, дерев'яні стегна – принадності (Ю. Яновський).
3. Література складається з творчості, життя літературне – з розмов літераторів (В. Підмогильний).
4. Поля за селом. Бідняцькі – на горбах, панські – на долинах (Б. Харчук).
5. Сонце, хоч і піднялося, не гріло. Ткало косі промені (Б. Харчук).
6. Росте та й росте – і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці, білий, високий, і гукнув назад себе у ліс (М. Коцюбинський).
7. Ми в чужому оці остюка бачимо, а у своєму й скирти не помічаємо (В. Шкляр).

8. Говірки стають мовчазними, веселі – зажуреними, хоробрі – боягузами, а певні – зрадниками (В. Шкляр).
9. Але найбільше наші січовики боронили сільських людей від пиятики. Відмовляли людей від тої дурної справи (М. Матіос).
10. Сонна лягає. Кладе м'якеньку лапу на очі і на лице і шепче до вуха: спи....(А. Дімаров).
11. Потомились вівчарки. Лягають і носять боками в траві... (М. Коцюбинський).
12. Катрінка назвала доньку не по кровному татові, а так, щоби лиш відвести людські бесіди від правди, а дитину – від осудливих обмов (М. Матіос).
13. На серці ставало легко, на душі – спокійно (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 3. Знайдіть серед поданих діалогічних єдностей ситуативні неповні речення. Що допомагає встановити пропущені компоненти: мовленнєва ситуація, контекст чи обидва чинники?

1. – Ех, як піймаю того вишкварка...
– То що?
– Побачиш... Попадеться у мої лапи... (У. Самчук).
2. – Де, кумонько?
– Та ондечки, не видко? Попід стіною стоїть. Дивіться – дивіться, чорна яка. Скільки років пройшло, а вболіває (О. Печорна)
3. – Ой мати божа, спаси нас! Дитино, може, ти в школі комусь казала?
– Ні! Я ж знаю... (О. Лупій).
4. – Що мати – у вас?
– У мене... (Панас Мирний).
5. – Ти не знаєш, де Сидір живе?
– Не знаю!... (Панас Мирний).
6. – Це котрий день ви порастеся біля мене?
– П'ятий, голубонько, п'ятий (Д. Міщенко).
7. – Чому ж раніше не приїхав?
– Ще не був готовий (В. Шевчук).
8. – А ти що це, дочко, в темряві сидиш? Чому не засвічуєш лампи?
– Не хочеться. Та й місяць ясно сяє (А. Шиян).
9. – Навіщо мені ця штука, дядю?

- Ще знадобиться, як будете на постоях або як у полон потрапиш (А. Дімаров).
- 10.– А хто помер? – поцікавився я у неї.
– Горпина (Світлана Талан).
- 11.– Це та,що на кінці села жила?
– Саме вона (Світлана Талан).
- 12.– А такий...Сердюк Максим Володимирович...Мажор на «мазераті»...Номер – вісімдесят вісім, вісімдесят один...Не бачив?
– З’являється іноді. Хата в шоколаді...(Люко Дашвар).
13. – Гоша, а ти дізнався в батька тоді, скільки важить твій Усевіт?
– Я й сам уже знаю, – відповів Гоша.
– Що ж то з ними буде?
– У Сибір повезуть (Світлана Талан).
14. – А давно його депортували?
– Минуло вже майже два місяці (Світлана Талан).
- 15.– Що має молоти? – завзято вигукував мельник.
– Маємо кукурудзу... – пхались до нього дівки і сварились між собою жиди, приліпивши довгі бороди з клоччя.
(М. Коцюбинський).
16. – А ви родичка? – запитала жінка.
– Я не одразу впізнала в ній мати Ярика.
– Далека.. – невпевнено відповіла я. – Приїхала на кілька днів на семінар (Ірен Роздобудько).
17. – Богдан брав від Зіновія перевесла, розстеляв позад кожної жниці. Радів за свого діда – поважають і люблять його односельці... (О. Лупій).
18. – Так воно й є. А де ж ви ночуєте?
– Де прийдеться. Іноді люди пускають переночувати, а коли й у лісі (Світлана Талан).
19. То дзвенітиме і свистітиме тиша, яка на ту мить поміняла свою барву. Зараз вона теж інша. Зелена, важка, в росі і надвечірній імлі... (Ю. Мушкетик).
20. – Хто на черзі?
– Діло № 282 (М. Хвильовий).

Вправа 4. Знайдіть повні та неповні приєднувальні конструкції. З яких членів речення вони утворюються? Схарактеризуйте їх стилістичні особливості.

1. А я не спала. І на тлі вікна Слова писала. Про любов і мужність. Про матір і важкий на гілці плід... (Г. Світлична).
2. Відходимо все далі від війни. Повільно. Дерев'яними ногами (Б. Бунчук).
3. Йдем крок у крок. Пліч-о-пліч. Як один (Л. Дмитерко).
4. До лица буде мати Києву ще більше живих яскравих квітів, ще більше привітних усмішок, мелодійних пісень, талановитих книг. І талановитих людей (К. Василенко).
5. Добро – якщо воно сильне, мудре, наполегливе, веде людину до справжніх ідеалів. До істинної мети (А. Лиханов).
6. Київ – геніальне місто, геніальне місце... Описати докладно красу його вечорів і ночей. Дніпро і гори. Вулиці. Повітря. Весну, весняні вечори (О. Довженко).
7. Відкрились дні. І завтрашні. І ті, що там, за ними, світяться прощально (І. Жиленко).
8. Мій жених був хороший такий, господи! Чорнявий, ставний... (Марко Вовчок).
9. Тепер побігли дороги на схід. Чорні, степові (М. Хвильовий).
10. Була весна. І човен. І весло. І дівчина була. І роси-перли (В. Базилевський).
11. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались (М. Хвильовий).
12. Можна подумати, що жінки бувають лише вчительками. І підводниками. І лікарями. І космонавтами (Світлана Талан).
13. Крадуть усе підряд. Гвинти. Дроти. Меморіальні дошки (Л. Костенко).
14. І вишневі уста. Неполохані. Неціловані (В. Базилевський).
З свого села треба йти у всі села... У Хведоровку, у Білі Берези, у...скрізь (В. Винниченко).
15. Настав ранок. Сонячний, зелений (М. Коцюбинський).
16. Двадцять трьох літ від роду. Невразливий. Непереможний. Безсмертний (О. Забужко).
17. Спинились тут, де сон траву колише, Де губ твоїх! чекає дзбан води. Холодної. Терпкої. Молодої. З криниці, що у батьковім дворі (Т. Севернюк).
18. В холодній гільзі – клаптик? папірця. На нім слова. Живі. З живої крові. А я порину в досвіток земний. З терпким чуттям несплатної вини. За тишину. За добрий світ для мене. За вічний біль в ясних очах весни (Т. Севернюк).

Вправа 5. У чому специфіка еліптичних речень. Які члени речення вказують на еліпсис присудка?

1. А вода по каменю, а вода по білому... (Ю. Мушкетик).
2. Усе в минулому. Не вернеш, не зміниш (П. Загребельний).
3. Кому – шапку смушеву,
Кому – люльку дешеvu,
Кому – модерні кастети,
Кому – фотонні ракети... (І. Драч).
4. О лицарі безумного лицарства,
5. З прокляттям вас на перегній! (П. Тичина).
6. Серед інших – її батько Терентій і брат Пилип (Й. Струцюк).
7. Ліворуч – сиза казка ночі,
Чиїсь ласкаві ніжні очі,
Чиїсь зітхання, шелест, шум,
І тихий стогін, тихий сум (Олександр Олесь).
8. Він слово, а Карпо йому – десятеро (Панас Мирний).
9. Полетіла Катерина і не одяглася... А москалі їй назустріч, як один, верхами... До їх... коли гляне – попереду старший їде (Т. Шевченко).
10. Та тільки тут веселий галас бою –
Розгоном бур і божевіллям хвиль (Є. Маланюк).

Вправа 6. Визначте типи слів-речень, вкажіть їхнє морфологічне вираження.

1. Кохання – пісня? Ні, воно – метал.
2. – Щастя тобі! – сказав дідусь.
3. Так от! Передплатили ви газету, ну хоч, приміром, нашу “Селянську правду”.
4. – Чи Ви не з села? – Еге...
5. – А ви, куме, гребінку купуєте? – Еге ж!
6. – У Києві живеш? – Так!
7. – Ага! Ось... Почекайте трохи... Продивлюсь.
8. Його, те гасло, й підхопили: – Ай справді! Дорогу жінці...
9. – І що ви на це скажете? – Правда!
10. – Прокляття! Ну що ж на світі діється?
11. – Ох і краса! – вигукнув мисливець.
12. – Ви, товаришу, ще не мисливець? – Як же це так? Ай-ай-ай-ай!
13. А потім як зареву: – Ой, рятуйте!

14. Стоп! Ялта! Фу! – Ну, як?
15. Ну годі! Хто хоче більше про Київ, хай сам приїде й подивиться.
16. – Товаришу! Я ще вам приніс. Ось... і ось, і ось... – Добре.
17. – Будьте ласка, вперед! Дуже прошу! – Ні, нізащо...
18. – Здоров, Юрку!
19. І перед дверима пілот і механік: – Ну як? – Нічого! Спасибі! Дуже добре!
20. – Дякую, я не палю.

(Із творів Остапа Вишні).

Вправа 7. Розмежуйте емоційні та заперечні слова-речення. Вкажіть їхні семантико-стилістичні функції.

1. – Атож! Що би ви без мене робили (Люко Дашвар).
2. – О! Машина приїхала! (Н. Гербіш).
3. Ого! Вона що – має таку силу? (В. Лис).
4. – Ого! Який ти молодець. Мені дуже пощастило з чоловіком, я тобі вже казала? (Н. Гербіш).
5. Ой, Боже, Боже ... Корниля кров нагла залила? (М. Матіос).
6. – О! Яка несподівана зустріч! (Н. Гуменюк).
7. Господи! Де ж наша Велика Душа?! (Л. Костенко).
8. Вона сад на Марсі посадила! О!... (Н. Гуменюк).
9. Ого! Доведеться розіграти в карти (Ю. Винничук).
10. – Ой! Ой-йой! – сіпонулася переполоханою пташкою приголомшена Рита (Ж. Куява).
- 11.– Господи!!! – припав до її поли, і Тетяна запримітила, що чоловік плаче (Ж. Куява).
- 12.– Браво! – вигукує привид. – Не Браво! (Н. Гуменюк).
- 13.Боже праведний! Билися і паплюжилися одурілі від любові молодіці через одного і того ж чужого чоловіка... (М. Матіос).
- 14.– Ой! Це ж Тичина...Тичина...Павло Григорович... (В. Лис).
- 15.Неправда. Не слухайте його, товаришки, – сказав Василь Кравчина, увійшовши до кабінету (О. Довженко).
- 16.Вау! Олеся ж, закінчивши навчання в училищі, зрозуміла, що працювати секретаркою, хай ф з приставкою референт, не має ні найменшого бажання (В. Лис).
- 17.Ніколи, чуєте? Ні за що! Не вийде! (О. Довженко).
- 18.Ах! Анкету? – Буде вам і анкета, і конкурс (В. Лис).

19. Ні! Ні! Я тепер не можу, ви – моя вчителька. Починайте ви!
(М. Куліш).
20. Неправда!.. Я сам її помічаю. Соромно дурити колегу. Ви завжди говорите речі, мені неприємні (В. Барка).
21. А чи нападала вона хоч раз удень? – Ніколи (А. Дімаров).
22. І ти хочеш, щоб я без портфеля з дому пішов? Е-е, ні!
Забирай капшук, складай до купи всі лахи, бо нікуди я не піду,
поки пропажа не знайдеться (Є. Гуцало).
23. Навпаки! Вони самі готові підпливти й полоснути по нозі
отруйними плавниками (Ірен Роздобудько).

Вправа 8. Складіть діалог або полілог на тему «Вивчаємо іноземну мову». Які ситуативні неповні конструкції Ви використали? Відновіть у них пропущені члени речення.

Вправа 9. Доберіть з художніх текстів різні типи неповних та нечленованих конструкцій. З'ясуйте їхні стилістичні функції та проаналізуйте за наведеною нижче схемою.

Послідовність синтаксичного розбору неповного речення

1. Визначити граматичну основу речення і довести, що воно просте.
2. Указати вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне.
3. Встановити тип речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати на особливості будови простого речення:
 - а) за характером граматичної основи: двоскладне чи односкладне (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне, номінативне та ін.);
 - б) за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення: поширене, непоширене;
 - в) за наявністю необхідних для розуміння змісту членів речення: неповне (контекстуальне, ситуативне, еліптичне, приєднувальне); назвати члени речення, які пропущено.
 - г) за наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів: неускладнене, ускладнене (однорідними членами; звертаннями; вставними або вставленими словами, словосполученнями, реченнями; відокремленими компонентами тощо);

- г) за характером предикативних відношень (стверджувальне, заперечне).
5. Розібрати речення за його членами, вказати їх морфологічне вираження:
- а) указати тип головного члена речення:
 - дієслівний чи іменний (за частиномовним вираженням);
 - простий чи складений (за структурою);
 - б) визначити другорядні члени речення (спочатку групу підмета, потім групу присудка):
 - означення (неузгоджене, узгоджене, прикладка);
 - додаток (прямий, непрямий);
 - обставина (місця, часу, причини, умови, мети та ін.).
6. Окреслити семантико-синтаксичну структуру речення (предикат, суб'єкт, об'єкт та ін.).
7. Схарактеризувати комунікативну будову речення (виділити тему й рему).
8. Пояснити розділові знаки.

Послідовність синтаксичного розбору нечленованого речення

1. Визначити, що речення не членується.
2. Вказати вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне.
3. Визначити тип речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. З'ясувати: стверджувальне чи заперечне речення.
5. Встановити морфологічне вираження (вигук, модальне слово, частка).
6. Схарактеризувати семантику речення.

Рекомендована література: 1–17, 25, 28, 48–49, 64–65, 67–69, 72–73, 75–84, 102, 108, 114, 118.

Розділ 2

УСКЛАДНЕНІ ПРОСТІ РЕЧЕННЯ

Перед вивченням розділу вчитель-словесник має розповісти учням, що просте речення може бути ускладнене однорідними та відокремленими членами речення, звертаннями, вставними і вставленими компонентами, які семантично й структурно розширюють речення; містять додаткове до основного висловлювання повідомлення; слугують уточненням, поясненням, конкретизацією компонентів; виражають ставлення мовця до повідомлюваного чи звернення до адресата мовлення. У системі мови ускладнені прості речення внаслідок перетворень (зокрема згортання, конденсації) складних речень, стають їхніми синтаксичними синонімами, пор.: *Перед очима слалися поля, які буйно поросли бур'янами* (Г. Тютюнник) → *Перед очима слалися поля, буйно порослі бур'янами* → *Перед очима слалися буйно порослі бур'янами поля*.

Ускладнені прості речення характеризуються різними співвідношеннями зі складними: речення з відокремленням, вставними компонентами й звертаннями перебувають у синонімічних зв'язках із складнопідрядними конструкціями, речення з однорідністю – із складносурядними. Пор.: *Коли забув ти рідну мову, біднієш духом ти щодня* (Д. Білоус) → *Забувши рідну мову, біднієш духом ти щодня; Люди кажуть, що в нероби завжди неврожай* → *У нероби, як то кажуть, завжди неврожай* (Народна творчість); *Дитина спитала в неньки, чи кожна пташина в вирій на зиму літає* → *Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає?* (Леся Українка); *Подяка вам за все: подяка вам за довір'я, і подяка вам за любов* → *Подяка вам за все: і за довір'я, й за любов* (П. Тичина). Отож, усім ускладнювальним компонентам простого речення властива напівпредикативність, тобто додаткове повідомлення до основного висловлювання, що з семантичного і структурного боку доповнює основний предикативний центр (*підмет – присудок* двоскладного речення або головний член односкладного речення). Її ще називають потенційною предикативністю, яку можна розгорнути в повну предикативність (у другий предикативний центр складного речення) [12, с. 322]. І хоч поняття *напівпредикативності* в шкільному курсі синтаксису не розглядають, учитель у доступній формі за допомогою відповідних трансформацій повинен пояснити учням, що речення з ускладнювальними компонентами є проміжною ланкою між простими неускладненими і

складними конструкціями. Вони перебувають у синонімічних відношеннях зі складними реченнями, конденсовано виражаючи розгорнуту думку.

§7. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Однорідні члени речення з логічного погляду є результатом конденсації складної думки, а з граматичного – стягнення (згортання) предикативних частин складносурядного речення зі спільними компонентами в одне просте ускладнене, які є синтаксичними синонімами, пор.: *Зеленіють по садочку черешні та вишні* (Т. Шевченко) → *Зеленіють по садочку черешні, і зеленіють по садочку вишні*. Саме з однорідних членів речення найдоцільніше розпочинати вивчення розділу «Ускладнене просте речення», адже вони найпростіші для сприйняття. Насамперед учні мають усвідомити семантичні й формальні ознаки синтаксичної однорідності: підрядна залежність усіх компонентів однорідного ряду від одного і того ж члена речення і водночас сурядний зв'язок між ними. При цьому увагу школярів треба звернути на вузлове поняття сурядності як способу поєднання відносно рівноправних, незалежних компонентів простого речення або частин складного, його відмінності від підрядності. Тверде розуміння цього сприятиме кращому засвоєнню дефініції: однорідними називають поєднані сурядним зв'язком члени речення, які відповідають на те саме питання і залежать від одного й того ж члена речення, що визначає тотожність їх синтаксичної функції в реченні [13, с. 336–337]. Варто наголосити, що однорідні члени речення виконують однакову синтаксичну роль. Не менш важливою є і теза про переважно однакове морфологічне вираження й однотипну семантику однорідних членів речення.

На багатьох прикладах учитель повинен продемонструвати, що однорідними можуть бути і головні, і другорядні члени речення: підмети, присудки, означення, додатки, обставини, які перебувають в різних синтаксичних зв'язках з опорним словом (координація, узгодження, керування, прилягання), напр.: *Вийшли з хати батько й мати...* (Т. Шевченко); *Море все тремтить і переливається, грає тисячами барв* (Х. Алчевська); *Сей поклик гіркий, безнадійний, вразливий* *Співцеві у серці віддався...* (Леся Українка); *І волошкам*

синім в полі серед трав я казки чудесні і легенди склав (Олександр Олесь); *І так повільно, так розмірно безплідні попеліють дні* (Є. Маланюк). На жаль, до цього часу в шкільній граматиці зв'язок підмета й присудка визначають як узгодження, тобто однобічний підрядний зв'язок. Таке тлумачення потребує коригування, адже підмети і присудки перебувають між собою не в підрядному, а двобічному зв'язку взаємозалежної координації, який наукова і сучасна вишівська граMATика кваліфікує як предикативний [3, с. 38]. На цьому можна наголосити у класах лінгвістичного профілю та факультативах з поглибленим вивченням мови.

Учні повинні навчитися правильно інтонувати речення з однорідними членами й узагальнювальними словами та відповідно до правил пунктуації розставляти розділові знаки, обґрунтовувати їх, знаходити й виправляє помилки на вивчені правила (йдеться про кому між однорідними членами, двокрапку й тире при узагальнювальних словах у реченнях з однорідними членами). А для цього вчитель зобов'язаний приділити значну увагу видам інтонації та змістових відношень між однорідними компонентами, які зумовлені різновидами сурядних сполучників. Забезпечуючи внутрішньопредметні зв'язки, вчитель має дати завдання на визначення типів сурядних сполучників, щоб актуалізувати знання учнів з розділу «Морфологія». У школі вивчають лише єднальні, протиставні й розділові сполучники, проте у різних стилях мовлення їх використовують більше, та й наукова й вишівська граMATика виділяють, крім названих, ще градаційні та приєднувальні сурядні сполучники [17, с. 155]. Чинна програма шкільного курсу не передбачає окреме вивчення градаційних і приєднувальних сполучників, перші без належного обґрунтування зараховано зазвичай до протиставних, а другі – до єднальних. Учитель залежно від рівня лінгвістичної підготовки класу сам вирішує, як збалансувати таку невідповідність: додатково пояснювати учням речення з такими сполучниками на уроках чи винести їх розгляд на факультативи або гурткові заняття, звертаючи увагу на синтаксичну й семантико-стилістичну специфіку конструкцій із такими сполучними засобами.

Зазвичай школярі швидко засвоюють, що повторюваним єднальним сполучникам *і — і, ні — ні, ані — ані* з функцією підсилювальної або заперечної частки відповідають перелічувальні змістові відношення між однорідними членами, які треба вимовляти з інтонацією переліку, роблячи більш семантично й стилістично зна-

чушим порівняно з попереднім кожний наступний член однорідного ряду, напр.: *І бачу я на рижій шкірі І заворожені ліси, І кіновар засохлих ран, І холод згаслої пожежі На тлі розтерзаних полян* (М. Рильський). Так само інтонуємо безсполучникові ряди однорідних членів, проте з більшою інтенсивністю й динамічністю: *Все прокотилось, змінилось, розцвілось* (М. Рильський). Сполучники *і* (*й*), *та* (у значенні *і*) можуть поєднувати лише два однорідні члени, закриваючи ряд, а також пари однорідних членів: *Добро і зло зійшлись в двобою* (А. Малишко); *Місто шуміло й хвилювалося, кипіло й реготало* (В. Підмогильний). Схожа інтонація властива однорідним рядам з повторюваними розділовими сполучниками *або* — *або*, *чи* — *чи*, *то* — *то*, *не то* — *не то*, *чи то* — *чи то* (одиничні сполучники *або*, *чи* поєднують лише два однорідні члени, закриваючи ряд), які вказують на можливість одного з двох явищ, чергування їх: *Човен пливе то посередині ріки, то попід берегом у тіні дерев* (О. Бойченко); *Над тією дібровою стояла ніби дуже ясна місячна ніч або ясний вечір* (І. Нечуй-Левицький). Сполучники *але*, *та* (у значенні *але*), *проте*, *зате*, *однак* виражають тільки протиставні відношення, сполучник *а* – і протиставні (якщо передає суперечність, контрастність, невідповідність зображуваних явищ, його можна замінити на *але*), і зіставні (можливість їх співіснування, паралелізм): *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко); *Червоніє круглолиций, горить, а не сяє* (Т. Шевченко); *Вперше вони зустрілися на Новий Рік, а ввечері вже продовжили знайомство* (І. Ялом). Добираючи яскраві ілюстрації з художньої літератури, учитель має продемонструвати учням багатосполучниковість і безсполучниковість, градацію та ампліфікацію, антитезу й паралелізм як особливі стилістичні прийоми в реченнях з однорідністю, їхні виражальні функції.

При однорідних членах із перелічувальними або розділовими відношеннями нерідко вживають узагальнювальні слова, які виконують об'єднувальну функцію щодо назв предметів, дій ознак. Найчастіше вони виражені займенниками та прислівниками *все*, *ніхто*, *ніщо*, *скрізь*, *завжди*, синтаксична роль яких збігається з синтаксичними функціями однорідних компонентів, напр.: *Скрізь: і на подвір'ї, і в саду, і на городі – все тяглося до сонця* (С. Васильченко). Пунктуація таких речень належно висвітлена у шкільних підручниках, але вчитель має більше уваги приділити їх правильному інтонуванню учнями залежно від місця розташування

однорідних членів щодо узагальнювальних слів. Авдіозаписи текстових фрагментів із творів української класичної літератури, які є сьогодні в інтернеті, допоможуть школярам навчитися правильно інтонувати висловлення з однорідними членами та узагальнювальними словами у різних позиціях.

У більшості випадків учні швидко виявляють однорідні члени речення, їхні синтаксичні функції, частиномовне вираження. Виняток становлять речення з рядами узгоджених означень, які можуть бути як однорідними, так і неоднорідними. Критерії їх розрізнення наведені в підручниках, проте вчитель має забезпечити належну практичну реалізацію набутих теоретичних знань учнів через добре продуману систему тренувальних вправ з означеннями, які характеризують предмет в одному плані і з різних боків, виражені однією частиною мови (прикметниками) і різними (займенник і прикметник, числівник і прикметник, прикметник і дієприкметник), прикметниками одного розряду (тільки якісні або тільки відносні) і різних (якісні й відносні, якісні та присвійні, присвійні й відносні); препозитивні й постпозитивні стосовно означуваного слова. Напр.: *Згори почав падати густий, лапатий сніг* (І. Багрянний); *Поволі бамкає великий монастирський дзвін* (У. Самчук); *Сад шепотів пошерхлими губами якісь прощальні золоті слова* (Л. Костенко); *На лісових горбках солодко пахли нагріті сонцем стиглі суниці* (О. Донченко); *Голубі, сині, фіолетові рожеві пасма снувались над горами* (І. Цюпа); *Вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими прозорими хвилями* (І. Нечуй-Левицький). За таких умов згодом учні не будуть відчувати труднощі в розрізненні однорідних і неоднорідних означень, їхньому інтонуванні та розстановці розділових знаків.

Коли учні добре засвоять усі типи однорідних членів речення, можна їм давати для розборів складніші конструкції не лише із сполучниковим, а й із безсполучниковим і змішаним зв'язком, з різними рядами непоширених і поширених однорідних членів в одному реченні.

Під час добору дидактичного матеріалу до теми вчителіві відповідно до компетентностей, визначених у стандартах середньої освіти і шкільній програмі з української мови слід враховувати внутрішньопредметні зв'язки насамперед з лексикологією і фразеологією: засвоєння фразеологізмів (зокрема прислів'їв і приказок), крилатих висловів з однорідними членами речення; культурою

мовлення і стилістикою: правильна побудова речень з різними видами сполучників, синонімія рядів однорідних членів з різними типами зв'язку між ними; лінгвістикою тексту: використання однорідних членів речення в текстах офіційно-ділового, наукового, публіцистичного і художнього стилів, а також міжпредметні зв'язки з літературою: однорідні члени як засіб художньої виразності. Учні після вивчення теми повинні вміти аналізувати й оцінювати виражальні можливості речень з однорідними членами в різних стилях мовлення; конструювати речення, до складу яких входять однорідні члени з різними типами зв'язку між ними, зокрема з парними сполучниками, узагальнювальними словами при однорідних членах; будувати висловлювання в різних мовних стилях, використовуючи виражальні можливості речень з однорідними членами в усному і писемному мовленні [136; 137].

Питання для самоперевірки

1. Як Ви розумієте поняття напівпредикативність? Яким синтаксичним структурам вона притаманна?
2. Вкажіть диференційні ознаки однорідних членів речення. Чи тотожні, на Вашу думку, термінопоняття *однорідні члени* й *сурядні ряди*?
3. Чому в реченнях з одним підметом і кількома присудками не завжди простежуємо їхню однорідність? До яких структур їх ще зараховують у сучасних граматичних студіях?
4. Вкажіть критерії розмежування простих ускладнених речень з однорідними присудками та складних конструкцій з формально вираженим одним підметом і кількома присудками?
5. За яких умов односкладні речення з кількома головними членами кваліфікуємо як складні синтаксичні структури? Чи можуть вони формувати однорідний ряд простого речення?
6. Сформулюйте основні правила координації присудка з однорідними підметами?
7. Вкажіть лексико-семантичні, синтаксичні та морфологічні критерії розрізнення однорідних і неоднорідних означень.
8. Схарактеризуйте засоби вираження однорідності. Чи можуть однорідні члени поєднуватися без участі сполучників?

9. Назвіть типи сурядних сполучників між однорідними членами. Як вони впливають на характер семантико-синтаксичних відношень в однорідному ряду?
10. Чи завжди обставини та додатки формують ряд однорідних членів? Підтвердіть свою думку прикладами.
11. Які стилістичні фігури побудовані на основі однорідних рядів?
12. Схарактеризуйте інтонацію та пунктуацію речень з узагальнювальними словами при однорідних членах.

Вправи

Вправа 1. Якими компонентами ускладнені подані конструкції? Поясніть розділові знаки.

1. Плескалось, билось, пливло Людських надій ясне крило (А. Малишко).
2. Випий трохи роси із моєї руки Ти, мій оленю, ти, моя ніжна природо (Н. Білоцерківець).
3. Ми в світ прийшли успадкувати славу, Діла і думи, й чесні мозолі (В. Симоненко).
4. Ми мовчимо – поезія і я (Л. Костенко).
5. Неначе кінь-дикун вогняногрив, На виднокрузі сонце заіржало (Д. Павличко).
6. Прийшов брунатний звір і воду пив, о стовбур терся спиною крутою (В. Герасим'юк).
7. Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку (Леся Українка).
8. З них кожний, може, раз мене побачив, а може, тільки чув про безталанну, заручену неволею з тираном (Леся Українка).
9. Мово, ж моя, мово, Мово, України, Ти моя казкова Пісня солов'їна (А. Зарудний).
10. Коли ж, бувало, й так почнуть навчати товариші словами, вони, було, або поснуть, або кивають головами, як п'яні (Леся Українка).
11. І літо, грозами багате, Для мене рясно розцвіте (В. Гуртовенко).

Вправа 2. Визначте однорідні присудки та однорідні підмети у наведених конструкціях, спосіб їх вираження та засоби синтаксичного зв'язку. У яких граматичних формах координуються підмети з присудками?

1. Під осіннім вогнищем поволі скипав, збігав, рум'янивсь туман (В. Собко).
2. І розійшовся, і розтанув Цей бідний світ земних пустинь...(Є. Маланюк).
3. Спалахують думки й ховаються мерщій, і погляд, мов метелик, ясний і крилатий... (Б.-І. Антонич).
4. Ми його заберем у тебе, Вкрадем юність його й любов І піднімем в розчахнуте небо Над німим божевіллям дібров...(В. Симоненко).
5. Загукали «славу» гімназисти, студенти, чиновничі й куркульські синки, простодушні вчителі й учительки (О. Довженко).
6. Муки, гоніння, страдницька смерть іще чекала на апостолів (Ж. Куява).
7. Тоді в їхньому будинку запанувала любов, ніжність, взаємна поміч і благодатна тиша (Ж. Куява).
8. Одна з верб своїм черевом зовсім через воду лягла, перетяла течію, створила вир (У. Самчук).
9. Молодий кінорежисер з повагою потиснув мені руку і захоплено подивився в вічі (Ю. Яновський).
10. Зоряна частенько їздила до тітки, помагала тій по господарству, а у Львів привозила домашні продукти (Дара Корній).
11. Яків обминув матір, навіть відштовхнув протягнуту руку, вийшов на вулицю (В. Лис).
12. Світло хвилями ллється з неба, сповняє повітря, несито пожира тіні на землі, заганя їх під дерева, кущі, у гущину (М. Коцюбинський).

Вправа 3. У яких реченнях вжито однорідні означення, а в яких неоднорідні? Як вони характеризують означуваний іменник? Поясніть розділові знаки.

1. Вулиця була порожня, пустельна, в туманній темряві (О. Копиленко).

2. Піч і припічок були чисто помазані, навіть підведені червоною цеглою (І. Нечуй-Левицький).
3. У діда такі приємні, теплі, ясні очі (У. Самчук).
4. І з серця глибини тоді полинуть к широким, неозорим небесам нестримані, одважні, вільні пісні (Леся Українка).
5. Згори почав падати густий, лапятий сніг (І. Багряний).
6. Зійшла перша вечірня зірка, а за нею друга (О. Іваненко).
7. Поволі бамкає великий монастирський дзвін (У. Самчук).
8. Крізь прозорі хмарки іноді пробивається рожевий сонячний промінь (О. Копиленко).
9. Ріка була схожа на бурхливу, бунтівничу душу гір (Є. Гуцало).
10. Падали на пісок сині, зелені, жовті, жовтогарячі кружала світу (Панас Мирний).
11. І пада сніг лапятий, волохатий спокійно й величаво над селом (М. Рильський).
12. Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом (Г. Тютюнник).
13. І я прикований ланцом залізним стою Під височенною гранітною скалою (І. Франко).
14. Знову осінь утікає злякано Під травневою рясною зливою (О. Теліга).
15. Важке побережне каміння Зрива переможнее море (Леся Українка).
16. Гарячий день втопивсь в нічній прозорій млі (Є. Маланюк).
17. За якийсь час до нього долучилася молода вродлива дівчина (Н. Гербіш).
18. Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч (М. Коцюбинський).
19. Тепла липнева ніч пролітає садками, посадками, скиртами в полях (О. Гончар).
20. Сумними довгими ключами летять у вирій журавлі (Б. Лепкий).
21. В густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки (І. Франко).

Вправа 4. Виразно проінтонуйте речення з однорідними й неоднорідними означеннями. Розставте розділові знаки.

Продовжіть текст-опис зоряного неба, використовуючи однорідні та неоднорідні означення.

Ніч розкинула над селом своє темне всипане зорями шатро. Широкий горизонт ніби розсунувся, тремтить, десь у далечі зливаючись з сріблястим Чумацьким Шляхом. Через усе небо проліг він імристою курявою, такий далекий неосяжний... (І. Цюпа).

Вправа 5. Розподіліть наведені конструкції на дві групи: 1) із однорідними додатками; 2) із однорідними обставинами. Які критерії їх розмежування Ви застосували? Визначте семантику й морфологічне вираження цих членів речення, а також засоби їх синтаксичного зв'язку. Встановіть характер змістових відношень між однорідними компонентами.

1. А фіолетово, а синьо при хаті півники цвітуть! (М. Вінграновський).
2. Як я тебе згадаю, У грудях серце з туги, з жалю гине (Леся Українка).
3. Мерехтіли грона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву. (І. Багряний).
4. Одно лиш море глухо й одноманітно шумить у прибережжя. (О. Назарук).
5. Настя швидко і спритно клала стібок за стібком (З. Тулуб).
6. Адже грає й палає воно (слово) не лише у природі, але й у пісні та слові (В. Гей).
7. Живи, Україно, живи для краси, для сили, для правди, для волі (О. Ольжич).
8. Зізвали барвисті красуні до себе в гості прозорих метеликів, бджілок, джмелів (Й. Струцюк).
9. Марійка вплела у віночок любисток, барвінок, волошку (В. Підмогильний).
10. Данка на одному малюнку намалювала і сонечко, і хмаринки, і пташок, і навіть бджілку (І. Калинець).
11. Талановитість людини виявляється навіть зовні: у ході, в жестах, в інтонації голосу, у виразі обличчя (О. Ольжич).
12. У любистку, в м'яті хлопчика купала, в місяця й зірки доленьки благала (Ю. Винничук).
13. Сосна сама заживляє рани соком янтарним, живою смолою (В. Підмогильний).

14. Над кручею, за садом, на горі розквітла яблуня (Й. Струцюк).
15. Скрізь грушею пахне, медами, малиною... (О. Ольжич).
16. Рятуємо чисте повітря! Рятуємо воду в морях, океанах, в малих і великих річках! (Ю. Винничук).
17. Дорога лугами, ярами стрибала і раптом з розгону у річку упала (Л. Глібов).
18. Весна зіткала вчора гобелен із трав, із квітів, з верболозів (Є. Гребінка).
19. Моя мати перша у світі навчила мене любить роси, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній горб і калину (О. Ольжич).
20. Так владно, так повільно вичаровуєш мене із ночі, з тиші, з далини... (Л. Костенко).
21. Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу, Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти (Л. Костенко).
22. Закликав червень чарівну теплінь У тихий сад і у поля безкраї (П. Филипович).
23. Люблю чернігівську дорогу – весною, влітку, восени (Л. Костенко).
24. У сизих вербах, в голубій імлі В тонкій руці з прив'яленою лілією Окреслилась ти на вечірнім тлі (М. Вінграновський).
25. І от сьогодні по синьому ранку, по блакитному сніжку, по притиненій стежині вони йдуть ловити рибу (М. Стельмах).
26. І так щодня, щовечора, щоранку, так щодуші! – мигтить у всі кінці (Л. Костенко).
27. Я люблю тебе просто – отак, без надії, Без тужливих зітхань і без клятвенних слів (В. Симоненко).

Вправа 6. Додайте єднальний сполучник з однорідним членом речення. Чи зміниться пунктуація?

1. А над Києвом сяють уночі вогні, на землі і у небі (І. Цюпа).
2. Знайомі люди і дерева на вільній батьківській землі, де поруч – книга Кобзарєва і орден Слави на столі (Л. Дмитерко).
3. Я полюбив ранковий шелест піль, Мелодію заліза в добрім плузі, І на рахманнім синім виднокрузі Зелену рунь (А. Малишко).
4. Палають в серці відблиски зірниць – ранкової й вечірньої зорі (Л. Дмитерко).

5. Я радісно для визвольного бою себе, й життя, і зброю віддаю (М. Бажан).

Вправа 7. З'єднайте однорідні члени речення розділовими сполучниками. Чи зміняться при цьому зміст і пунктуація?

1. Там хати садками вкриті, срібним маревом повиті (Леся Українка).
2. І ріки, і луки в туманах, і в трояндах хмарок небеса (В. Сосюра).
3. Видно було, як в лукавих його очах бродять тисячі видумок і комбінацій (О. Гончар).
4. Обличчя його прибрало виразу цікавості і здивування (П. Оровецький).
5. А місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (Т. Шевченко).

Вправа 8. Виділіть узагальнювальні слова та однорідні члени речення у поданих конструкціях. Визначте їхні синтаксичні функції та морфологічне вираження. Порівняйте специфіку інтонування речень з узагальнювальними словами в препозиції та постпозиції стосовно однорідного ряду. Поясніть розділові знаки.

1. Луїза мала все зручне й ефектне: люстерко, кістяний гребінець, дорогу кулькову ручку, крихітну інкрустовану коробочку на таблетки, сап'яновий гаманець (Г. Вдовиченко).
2. Квіти не зважали на той незаперечний факт, що осінь добігає кінця, вони тут рясніли всюди: на тротуарах перед крамницями, на металевих огорожах вуличних кафе, спадали барвистими оберемками з підвіконь (Г. Вдовиченко).
3. Дощило скрізь – і над Холодним Яром, і над Ірдинськими болотами, і над Лебединським лісом (В. Шкляр).
4. Навіть великі птахи – чи сичі, чи мартини, чи гайвороння, сполохані людськими кроками, злітали з тих заростів важко, з гучним лопотанням крил, борсаючись у плетиві гілля і хмелю (О. Турянський).
5. Було все: і будинок, і свій рушничок, і в шафі полиця, і тато, і мама, і ролі в спектаклях – все, про що навіть боялася мріяти (Світлана Талан).

6. Тут уже все пішло в хід: крики, гамір, погрози, лайки, всі види переконувачь у неповторний цей великий час самовизначення (О. Довженко).
7. Ах, як усього багато: неба, сонця, веселої зелені (М. Коцюбинський).
8. Водієві вже не видно було нічого: ні підйому, ні місива колії (О. Гончар).
9. Усе одбивається в пісні, як в морі: Рожева зоря і червона кров, І темна ненависть, і ясна любов, І промінь пожегу, і місяць, і зорі (Леся Українка).
10. У драмі людській небагато дій: дитинство, юність, молодість і старість (Л. Костенко).
11. На світі можна жити без еталонів, По-різному дивитися на світ: Широкими очима, з-під долоні, Крізь пальці, у квартиру, з-за воріт (Л. Костенко).
12. Вранці сніг війнував із поля, Й забіліло все навколо: І дорога, і гайок, І ставок, і наш каток (М. Стельмах).
13. Цього болю ніщо не приколише: ні тополі біля хати, ні гніздо на хаті, ні сама хата (М. Стельмах).
14. Світає... Все спить ще: і небо, і зорі безсилі... (П. Тичина).
15. Усюди: на Дніпрі, на білих кучугурах, на піщаних берегах – лежав туман (П. Тичина).
16. Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь – в дубовій вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах (О. Довженко).
17. Все своє дитинство я ходив по насінню. Воно в нас було скрізь, де не повернись: в горщиках, у вузликах, на жердках у сінях, в повітці попід стріхою, в сипанках, в мішках та мішечках (О. Довженко).
18. Надворі повсюди лежала роса: на пожовклій траві осінній, на круглій павутині попід стріхою у хліві, на капустях у городі (Г. Тютюнник).
19. Голос Духа чути скрізь: по курних хатах мужицьких, по верстатах ремісницьких, по місцях недолі й сліз (І. Франко).
20. Із морських тварин, що я їх бачив на власні очі, зазначу таких-о: дельфін, султанка, камбала, морський кінь, морська королева, краб, риба-голка, медуза... (Остап Вишня).
21. Снилися красиві коні: сірі, гніді, вороні (В. Симоненко)

22. А ніч була дивна: тепла, темна та тиха. Все тут мовби однакове: і похилі до води вільхи, і засніжені береги (П. Загребельний).
23. Отих від кого йде наруга, три категорії всього (Д. Білоус).
24. Чудний наш народ: і сильний, і сумний (В. Винниченко).
25. Весна будила життя. А життя було усюди: і на землі, і у воді, і в повітрі (О. Ольжич).
26. І в душі теж незвичайна чистота, і щем, і чекання чогось – білої радості зими, щастя майбутньої весни, кохання (Ю. Мушкетик).

Вправа 9. Перебудуйте речення з попередньої вправи так, щоб узагальнювальні слова змінювали своє місце стосовно однорідних членів. Як при цьому змінюється інтонація та пунктуація?

Вправа 10. Напишіть твір-розповідь з елементами роздуму на тему «Моє родовідне дерево», використовуючи однорідні члени речення та узагальнювальні слова.

Вправа 11. Виділіть однорідні члени речення, проаналізуйте їх за наведеною нижче схемою.

Над Дніпром широким, вільним, де луги й степи цвіли, наші прадіди поляни оселились і жили; хлібороб робив у полі, пас пастух корів, овець; з луком, з стрілами гнучкими по лісах ходив ловець (О. Олесь).

Послідовність синтаксичного розбору однорідних членів речення

1. Виділити в реченні однорідні члени.
2. Знайти опорне слово, визначити його синтаксичну роль і морфологічне вираження.
3. Встановити тип і форму синтаксичного зв'язку опорного слова з однорідними компонентами та характер семантико-синтаксичних відношень між ними.
4. Вказати синтаксичну функцію і морфологічне вираження однорідних членів.
5. Визначити засоби синтаксичного зв'язку однорідних компонентів (сполучники та інтонація чи тільки інтонація) і семантико-синтаксичні відношення між ними (єднально-перелічувальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні тощо).

6. Охарактеризувати узагальнювальне слово (якщо воно є) з погляду його морфологічного вираження, синтаксичної ролі та позиції стосовно однорідного ряду (постпозитивне чи препозитивне).
7. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–17, 23, 37, 42, 49, 64, 68–69, 72–73, 75–77, 84, 90, 94, 108, 114.

§8. ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Учні засвоюють цю тему дещо складніше порівняно з однорідністю, адже відокремлення у простому реченні зумовлене низкою формальних, семантичних і комунікативних чинників. Учитель-словесник насамперед має пояснити, що відокремлення являє собою смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення для надання їм більшої порівняно з іншими другорядними членами граматичної і значеннєво-стилістичної ваги [7, с. 86]. З такого визначення школярі мають усвідомити, що відокремлення властиве тільки другорядним членам речення, які виражають додаткове повідомлення, вступаючи в особливі (у науковій граматиці їх кваліфікують як напівпредикативні [12, с. 322]) відношення з граматичним центром речення і залежними від нього компонентами. Підмет і присудок як носії предикативності ніколи не відокремлюються, проте можуть бути уточнені. Тому з перших уроків учні повинні розрізняти відокремлені другорядні члени речення (обставини, означення, додатки) й уточнювальні як другорядні, так і головні (обставини, означення, додатки, підмети, присудки). Наприклад, у реченні *Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь* (М. Коцюбинський) основне повідомлення зосереджене в граматичній основі із залежною обставиною, а додаткове – у відокремленому означенні, вираженому дієприкметниковим зворотом, який можна розгорнути у синонімічну підрядну означальну частину складного речення або ж окреме речення, пор.: *Непорушно стоять дерева, які загорнула сутінь; Непорушно стоять дерева. Їх загорнула сутінь.* Учитель має постійно акцентувати на синтаксичній синонімії простих речень з відокремленням і складних конструкцій як виражальних можливостях синтаксису української мови, що дають змогу мовцеві

висловлювати думку різними способами – конденсовано і розгорнуто. На основі пропонованих завдань творчого характеру учні повинні навчитися будувати власні висловлювання з використанням таких синтаксичних синонімів залежно від комунікативно-прагматичної мети й стилістичної доцільності повідомлення. У реченні *Коло самого дому, під вікнами, росли кущі жовтої акації* (І. Нечуй-Левицький) відокремлена обставина не передає додаткове повідомлення, а лише уточнює (конкретизує, пояснює) попередню обставину місця, а тому не розгортається в підрядну частину чи окреме висловлення.

До відокремлених членів речення належать: узгоджені відокремлені означення, виражені дієприкметниками та прикметниками; відокремлені прикладки, виражені іменниками; неузгоджені відокремлені означення, виражені прийменниково-іменниковими формами; відокремлені обставини, виражені дієприслівниками або прийменниково-відмінковими формами. Вони бувають, поширені й непоширені, постпозитивні й препозитивні щодо пояснюваного слова. Умовами їх відокремлення виступають видільна інтонація, порядок розміщення пояснюваного і відокремленого компонентів, їх безпосереднє або дистантне розташування, додаткове смислове навантаження тощо.

Щоб правильно розставляти розділові знаки при відокремлених та уточнювальних членах речення й обґрунтовувати їх, знаходити й виправляти допущені пунктуаційні і граматичні помилки, правильно інтонувати речення з відокремленими та уточнювальними членами, учні повинні добре засвоїти усі види відокремлених компонентів та умови їхнього відокремлення, які чітко сформульовані в шкільних підручниках як правила пунктуації. Оскільки вони є одними з найскладніших для засвоєння учнями, то вчитель повинен приділити максимум уваги синтаксичному аналізу таких конструкцій, поетапно відпрацьовуючи з використанням низки різноманітних тренувальних вправ пунктуацію при кожному виді відокремлення за принципом від простішого до складнішого. Навчитися такого за один урок неможливо, тому вчитель має постійно повертатися до цього питання й після вивчення теми, зокрема й на уроках узагальнення й систематизації.

Найкраще запам'ятовують учні правила відокремлення узгоджених поширених означень (дієприкметникових і прикметникових зворотів), поширених прикладок, що стоять після означуваного

слова-іменника: *За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію политі* (Т. Шевченко); *Ось моя рука, у щедрості надійна й незрадлива* (Б. Олійник); *Все шукатиму зірку провідну, ясну владарку темних ночей* (Леся Українка). Не важко зрозуміти школярам, що завжди відокремлюються постпозитивні і препозитивні, поширені й непоширені означення, прикладки, якщо вони пояснюють особовий займенник: *Я іду з народом теплим світом, Радісний і вічно молодий* (А. Малишко); *Ви на мене, Кармалюка, всю надію майте* (Народна творчість).

Матеріал про пунктуацію при відокремлених членах речення, що стоять перед пояснюваним словом, учні засвоюють важче. Як відомо, препозитивні поширені означення відокремлюються не завжди, а лише тоді, коли містять додаткові значення причини, умови, допустовості: *Осяяні місяцем, гори блищать, осріблені місяцем, сосни шумлять* (Олександр Олесь). Щоб допомогти учням їх виявити, учитель має навчити школярів застосовувати методику трансформації відокремлених компонентів у відповідні підрядні обставинні частини, акцентуючи на їхній синтаксичній синонімії, пор.: *Гори блищать, бо їх осяяв місяць*. Застосовуючи цю методику, учні з'ясовують також, що потрібно виділяти інтонаційно та пунктуаційно поширену й непоширену прикладку із сполучником *як*, якщо вона має відтінок причини, пор.: *У горах Брянський, як командир, зустрівся з новими труднощами* (О. Гончар) → *У горах Брянський зустрівся з новими труднощами, тому що він був командиром* (на нього покладена вся відповідальність).

Увагу школярів варто звернути й на те, що одиничні препозитивні означення відокремлюються зрідка, а постпозитивні – частіше, особливо з відтінком причини або за наявності в сурядному ряду двох і більше означень: *Мати, схвильована, не могла вимовити і слова* (А. Дімаров), пор.: *Мати не могла вимовити і слова, бо хвилювалася; А думки мої, натхненні та квітчасті, опадають вересневим, жовтим листям* (О. Теліга). Неузгоджені означення відокремлюються з метою акцентування певних ознак особи чи предмета переважно після іменника, займенника за такими ж правилами, що й узгоджені, особливо коли стоять в одному ряду з ними: *Галя несе якісь осінні віти, весела, з блискучими очима, з широкими, на цілу щокую рум'янями* (У. Самчук).

Відокремлюючи будь-які обставини, важливо, щоб учні ставили до них питання не від іменника чи займенника, а від присудка або

усього речення відповідно до типу змістових відношень: обставини способу дії пояснюють лише присудок, а обставини причини, умови, часу або допустовості – все речення. Школярі бездоганно засвоюють правило відокремлення поширених обставин, виражених дієприслівниковим зворотом, які в усному мовленні завжди виділяються інтонаційно, а на письмі однією чи двома комами, залежно від позиції в реченні, напр.: *Сахається розгублена душа, почувши раптом тихі кроки щастя* (Л. Костенко); *Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, наче іскри* (В. Симоненко).

Учителі знають, як іноді нелегко домогтися того, щоб учні правильно відокремлювали непоширені обставини, виражені одиничними дієприслівниками, особливо препозитивні зі значеннями причини, умови, часу або допустовості. Для виявлення таких значень учні повинні, як і у випадку з відокремленими означеннями й прикладками, трансформувати їх у відповідні синтаксичні синоніми – підрядні частини складного речення, пор.: *Поснідавши, генеральний писар виїхав у табір до хана* (Н. Рибак) → *Коли генеральний писар поснідав, то виїхав у табір до хана*. У препозиції до присудка такі дієприслівники можуть відокремлюватися і за відсутності додаткової обставинної семантики: *На світанку Сергєєв, позіхаючи, викликав вартового...* (І. Багрянний); *Далеко не кожному вдавалося вижити, та, вмираючи, вони перемагали* (Ю. Збанацький). Одиничні дієприслівники після присудка у функції обставини способу дії не відокремлюються. Відповідаючи на питання *як? яким способом?*, вони переходять у прислівники: *Гуркіт канонади ревів не перестаючи* (В. Сосюра); *Бійці сиділи деякий час задумавшись* (О. Гончар); *Він говорив не поспішаючи, з крижаним спокоєм* (А. Головка).

Не зайвим буде звернути увагу учнів на обов'язковому і факультативному відокремленні. Відокремлюватися можуть, але необов'язково, прийменниково-відмінкові форми іменників з обставинними значенням причини, умови, мети, допустовості, відповідності тощо, особливо якщо вони надто поширені й розташовані в середині речення. До складу цих сполук входять прийменники на зразок *всупереч, наперекір, попри, завдяки, у зв'язку з, внаслідок, залежно від, на випадок, з огляду на, зважаючи на, згідно з, відповідно до*, напр.: *Внаслідок обговорення справи в комісії виникло кілька конкретних пропозицій* (Василь Еллан); *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати*

таємниці (О. Гончар). Завжди відокремлюються обставини з похідним прийменником *незважаючи на*, напр.: ***Незважаючи на важкий цілоденний перехід, майже всюди помітно було добрий лад*** (О. Соколовський).

Відокремлені звороти з прийменниками *крім, окрім, опріч, за винятком, замість, на відміну від, порівняно з, поряд із*, сполучниковим елементом *зокрема* не отримали однозначної кваліфікації у лінгвістиці: їх зараховують до додатків, обставин, синкретичних членів речення або диференціюють лише за семантикою [12, с. 367]. У шкільних підручниках їх називають відокремленими додатками, мотивуючи це тим, що вони відповідають на питання непрямих відмінків і поєднуються з опорним словом способом керування. Водночас треба усвідомити, що керування – це сильний підрядний зв'язок, за якого відокремлення неможливе. Через таку суперечливість доцільніше у вишівському і шкільному курсі синтаксису такі одиниці класифікувати за семантичним критерієм на відокремлені члени із значенням винятку, виключення, доповнення, заміщення, зіставлення тощо. Вони завжди відокремлюються на письмі комами, а в усному мовленні видільною інтонацією, окрім компонентів із прийменником *замість*, якщо його можна замінити прийменником *за* або можлива інша заміна, напр.: *Анікого-нікогісінького не було в бабусі, **крім Івасика*** (Остап Вишня); *А молода бариня, **замість старого**, виписала з свого села нового прикажчика – Карпа Дровиченка* (Панас Мирний); *Титул всім сподобався, **за винятком хіба самого Григорія...*** (І. Багряний); ***Крім праці**, в чому ствердитися можемо *На тім шляху, де з'єднано ідемо?** (В. Коротич); *Микола завжди виконував усю важку роботу **замість брата*** (пор.: *за брата*). Такі конструкції є синтаксичними синонімами не до складнопідрядних, а до складносурядних речень, пор.: *Усі прийшли на свято, **за винятком Олени*** → *Усі прийшли на свято, **але не було Олени***; ***Крім Андрія**, у конкурсі взяли участь ще троє учнів школи* → *У конкурсі взяв участь Андрій, а також в конкурсі взяли участь ще троє учнів школи*.

Учні часто не розрізняють конструкції з відокремленими напівпредикативними й уточнювальними компонентами. Тому вчитель, уникаючи складної термінології, має чітко розтлумачити, що уточнювальні відокремлені члени речення на відміну від напівпредикативних завжди постпозитивні стосовно уточнюваного слова, не виражають додаткових повідомлень, а лише конкретизують

або пояснюють значення другорядних і головних членів речення, виявляючи подвійну залежність: безпосередньо від уточнюваного компонента і опосередковано від опорного для уточнюваного компонента члена речення. Наприклад, у реченні *Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювались ниви на вітрі* (М. Коцюбинський) постпозитивна уточнювальна обставина місця *аж до самого небосхилу*, конкретизуючи відповідну обставину *далеко*, залежить безпосередньо від неї та опосередковано від опорного для цієї уточнюваної обставини присудка *хвилювались*.

Важливо усвідомити різницю між поясненням як відношенням повної тотожності пояснювального і пояснюваного компонентів речення, що виражається сполучниками *тобто, або*, та уточненням як відношенням цілого і частини, репрезентованим безсполучниково, пор.: *Лінгвоцид, або мововбивство, – це свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу – народності, нації* (З журналу); *Але здається навіть тут, на цвинтарі, не вмирали хліборобські сподівання на землю* (М. Стельмах).

Під час добору дидактичного матеріалу до теми вчителіві відповідно до компетентностей, визначених у стандартах середньої освіти і шкільній програмі з української мови слід враховувати внутрішньопредметні зв'язки насамперед з лексикологією і фразеологією: засвоєння фразеологізмів (зокрема прислів'їв і приказок), крилатих висловів з відокремленими членами речення; культурою мовлення і стилістикою: правильна побудова речень із дієприкметниковими й дієприслівниковими зворотами, синонімія простих речень з відокремленими членами і складних речень; лінгвістикою тексту: використання відокремлених членів речення в текстах офіційно-ділового, наукового, публіцистичного і художнього стилів, а також міжпредметні зв'язки з літературою: відокремлення як засіб художньої виразності. Учні після вивчення теми повинні вміти аналізувати й оцінювати виражальні можливості речень із відокремленими та уточнювальними членами в різних стилях мовлення; конструювати речення, до складу яких входять різні види відокремлення; будувати висловлювання в різних стилях мовлення, використовуючи виражальні можливості речень з відокремленими та уточнювальними членами в усному і писемному мовленні [136;137].

Питання для самоперевірки

1. Як пов'язана ознака напівпредикативності з відокремленням? Дайте визначення відокремленим членам речення.
2. Назвіть типи відокремлених членів у простому реченні. Які члени речення не можна відокремлювати і чому?
3. Які різновиди означень здатні відокремлюватися?
4. Сформулюйте загальні й часткові умови відокремлення. Хто з мовознавців уперше їх описав?
5. Яким членом речення виступає дієприкметниковий та прикметниковий зворот? Чи завжди вони відокремлюються?
6. Вкажіть умови відокремлення узгоджених поширених означень.
7. За яких умов відокремлюються одиничні означення?
8. Порівняйте умови відокремлення узгоджених і неузгоджених означень.
9. Чітко сформулюйте правила відокремлення прикладок. Коли їх відокремлюємо тире, а коли комами?
10. Яким членом речення виступає дієприслівниковий зворот? Чи завжди він відокремлюється?
11. За яких умов відокремлюються одиничні дієприслівники? Вкажіть випадки їх невідокремлення.
12. Схарактеризуйте морфологічну структуру, семантику й умови відокремлення додатків.
13. Назвіть критерії розмежування відокремлених напівпредикативних зворотів і уточнювальних компонентів.
14. Які члени речення можуть бути уточнювальними? Вкажіть особливості їх інтонування та пунктуації.

Вправи

Вправа 1. У яких реченнях дієприкметниковий та прикметниковий зворот виділяється комами? За яких умов його відокремлення не відбувається? Перебудуйте речення так, щоб відокремлені означення стали невідокремленими і навпаки.

1. І знову явори в долині шелестять, росою першою повіті (М. Філянський).

2. Засвідчена в родині Драгоманів, народжена в родині Косачів, зійшла зоря крізь марища туманів, тепло надії людям несучи (В. Гей).
3. Море мовчало зовсім, приспане тихою ласкою ночі (Дніпрова Чайка).
4. Цвіте земля, задивлена в свободу (Л. Костенко)
5. Омиті росами квітки розтуляють повіки (В. Сосюра).
6. Місяць тихо озирає землю, стомлену сном (Б. Грінченко)
7. Веселка, овіяна вітром, в моїх зацвітає очах (А. Малишко).
8. Добріє світ народжений в любові (Т. Коломієць).
9. Не лякані ніким у цій напівдикій лісовій річечці, в'юни допливали мало не до його ніг (П. Загребельний).
10. Непорушно стоять дерева загорнені в сутінь (М. Коцюбинський).
11. Сяйвом переповнені плоди мерехтять, палають, не згасають (В. Сосюра).
12. Ніколи не байдужий, я оплакував згублену волю мого народу (О. Довженко).
13. Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сіяв очима нудьгу питання: кудою йти? де правди шукати? (М. Коцюбинський).
14. Підхоплена хвилями шлюпка вилетіла в море (М. Трублаїні).
15. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду (Леся Українка).
16. Одначе Настя, утла та слабка на груди, справді неначе передчувала задалегідь близький кінець свого життя (І. Нечуй-Левицький).
17. Степ оповитий тишею дихав пахощами росяних трав (П. Панч).

Вправа 2. Визначте у поданих конструкціях непоширені означення. Розмежуйте прикметникові й дієприкметникові означення. Чим зумовлена наявність чи відсутність їх відокремлення. Правильно проінтонуйте речення та прокоментуйте пунктуацію.

1. Степ зустрічає низькими поклонами пашні вітер, а він проходить полями – теплий, ніжний (Г. Косинка).
2. Хвилини мовчазні, найлюбші і найліпші, хвилини млявих мрій, поплутаних думок (М. Бажан).

3. Чому віддали життя в руки ледарів, бідних духом, хворих і немічних (У. Самчук).
4. Широку браму, грішну і земну, мов круглий перстень на руках дебелих будівлі (М. Бажан).
5. Врятує вроду і себе людина, життя зросте над попелом руїн, – велика мрія, мудра і єдина, недаром дзвонить у всесвітній дзвін (П. Филипович).
6. Наді мною розп'ялось блакитне небо, тепле й ласкаве, і луна ойкала в порожніх вулицях (Г. Михайличенко).
7. Над землею сонце червоне залива промінням блакить, поруч серце, чуже і холодне, умира, не може любить (П. Филипович).
8. Скільки пісень погублено тепер – старих і розрадних (Ю. Яновський).
9. Така спокійна, владна і струнка, навіки світлозора, у шоломі (П. Филипович).
10. Мед приручених бджіл, золотавість сп'янілого тіла [...] і на вітах восковість плодів, соковитих і спілих (О. Ольжич).
11. Чергують ночі – чорні і ясні – не від вогню чи темряви безодні, лише від блиску спогадів і снів... (О. Теліга).
12. Душа, зруйнована, своїх убивць переживе (Л. Костенко).
13. Та тільки меч – блискучий і дзвінкий – відчує знову ваш рішучий дотик (О. Теліга).
14. У неї був і брат, самотній лише (О. Кобилянська).
15. Слабкий і беззвучний, неначе розчинений у повітрі дощ припинився ще день тому (Макс Кідрук).
16. Озброєний і дуже небезпечний чоловік віку Христа під'їхав до заправної станції на Оскорках і, не виходячи з машини, подав боєві талони (В. Шкляр).
17. Косуля, стривожена, зникла в гущавині лісу (О. Гончар).
18. Нахабний і вкрай зарозумілий циганчук у розцяцькованій киреї звернувся до никівців з прощальним словом (В. Шкляр).
19. Схвильовані і вражені, веселі й замислені, дивляться вони на перетворені свої простори (О. Довженко).

Вправа 3. У поданих реченнях виділіть неузгоджені означення. Які з них відокремлюються, а які ні? Поясніть чому.

1. У сатиновій сорочці, у полатаних штанях, він прийшов сюди першим з дружиною й дітьми (О. Гончар).

2. Верига, з опущеними плечима і посірілими впалими щоками, вийшов до воріт (П. Панч).
3. Молодий хлопець, з посмішкою на обличчі рвав яблука та рум'яний чекав на неї (Ю. Покальчук).
4. Стала наближатися година рушати в дорогу (С. Васильченко).
5. Офіцери, в нових білих рукавичках і блискучих еполетах, хизувалися по вулицях і бульвару (Ю. Покальчук).
6. У білій краватці, в барвисте пальто наопашки, з низкою зірочок і хрестиків на золотому ланцюжку в петлі фракa, генерал повертався з обіду, один (О. Гончар).
7. Іванна Омелянівна, в шовковому платті, в очіпку на потилиці і в шалі, сиділа на дивані (П. Панч).
8. З батареї отримано наказ – не віднімати трубку від вуха і кожні п'ять хвилин перевіряти лінію (О. Гончар).
9. Дар'я Олександрівна, в кофтині і з пришпиленими на потилиці косами вже рідкісних, колись густих і прекрасних волосся, стояла серед розкиданих по кімнаті речей (П. Панч).
10. Микита ввійшов в стару кімнату, з лежанкою, низькою стелею, з одним маленьким вікном на вулицю (В. Винниченко).
11. Ми всі одержимі однією пристрастю – чинити опір (О. Гончар).
12. Своєю беззахисністю вона викликала у ньому лицарські почуття – заступити, захистити, захистити (О. Гончар).
13. Кожен з них вирішував це питання – виїхати або залишитися – для себе, для своїх близьких (О. Гончар).

Вправа 4. Вкажіть морфологічне вираження і синтаксичну позицію в реченні узгоджених і неузгоджених відокремлених означень. З'ясуйте умови їх відокремлення та поясніть розділові знаки.

1. І встає вже тоді вона – яка прекрасна, В зеленій мантиї, в квітчастому вінку! (О. Ольжич).
2. Яке більше багатство може бути для чабана, ніж цей колодязь, круглий, просторий, з віконцем жовтого ніздрюватого каменю, щільно складеного, злеглого так ніби від природи (О. Гончар).

3. На тракторі сиділа дівчина, кругловида, закіптюжена, у засмальцьованому комбінезоні, у червоній, як шмат полум'я, косинці (О. Гончар).
4. Добродій Омелько – високий, ставний, з вольовим обличчям і розумними очима, то морщить лоба, то ледь помітно усміхається (П. Панч).
5. Біжить, рве і по короткому часі, вимита, вичепурена, у найновішій шелестючій спідниці, з хустинкою в руці на спотикача біжить Марія на вечірню (В. Винниченко).
6. Галя несе якісь осінні квіти, весела, з блискучими очима, з широким, на цілу щоку рум'янцем (І. Нечуй-Левицький).
7. Високий на зріст, косий сажень у плечах, він до своєї кончини, був фізично сильний (Ю. Покальчук).
8. Русявий, з кучерявою головою, без шапки і з розстебнутою на грудях сорочкою, Димов здавався гарним і незвичайним (П. Панч).
9. Старий чабан, обірваний і босий, в теплій шапці з брудним мішком у стегна і з гачком на довгій палиці, угамував собак... (В. Винниченко).
10. Великі міста, з їх квапливим шумом і метушливої чіпкої життям, остогидли йому (В. Винниченко).

Вправа 5. Схарактеризуйте умови відокремлення прикладок у наведених конструкціях. Які синтаксичні й семантико-стилістичні функції вони виконують?

1. Старші підгірці перешіптуються: гімназійний професор, родом з Майдану (І. Гуцак).
2. Спозарання поспішає кудись із кошиком у руці Хома Романович, цей вічно зіщулений учитель арифметики (О. Гончар).
3. А сам я лікар, працюю в одній з львівських лікарень, ваш земляк. По дорозі в рідне (І. Гуцак).
4. І це ж йому, Максимові, долітають до вух, слова голови сільради Рязанцева, отого осоружного десяти тисячника (М. Лавренко).
5. В ту ж мить до класної кімнати увірвався Діма Вуєвич, височенний рудий здоровило з довжелезним носом, густо поцяткованим веснянками (І. Тимочко).
6. А вони, сини, чи живі, а чи, може, їх і немає, – ані вісток не

- подають, ані самі не прибувають, ані поїздами, ані кораблями, ані тими літаками (І. Багряний).
7. Дмитро Чорноокій, злий і крикливий хлопчисько, б'ється й прозивається (У. Самчук).
 8. Відколи поховав старого Чумака, отець Яков щодня приходив в обідню пору і сидів до вечора – потішав стару і навчав малу – дочку-підлітка, останню дитину, що лишилася при матері (І. Багряний).
 9. Це ж він, добрий, мовчазний Гнат (У. Самчук).
 10. Адміністратор – молоденька жвава дівчинка у голубій лікарняній сукні – підозріло втупилась у неї (А. Хома).
 11. Старців налізло повен двір. Богдан Холод, могутній і вже літній їх ватаг, не любив ходити з торбою по хатах (О. Довженко).
 12. Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? (М. Хвильовий).
 13. Зеник – розкуйовджений худощавий молодик у сорочці без галстука – стояв за столом адміністратора, щось завзято вистукуючи на клавіатурі її комп'ютера (А. Хома).

Вправа 6. Виділіть відокремлені додатки в поданих реченнях із пропущеними розділовими знаками. Вкажіть їхню семантику (виключення, винятку, включення, доповнення, зіставлення, виокремлення тощо) та морфологічне вираження. Розставте розділові знаки.

1. І нічого в тобі немає окрім моторошного чекання (В. Нестайко).
2. За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (Панас Мирний).
3. Але на відміну від районної арку перекривав унизу смугастий шлагбаум, як на залізничному переїзді, і стояла будка з вартовим (В. Нестайко).
4. Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір окрім високих полонин [...] (І. Франко).
5. То був болісний лемент душі, глибока враза серця, – нікому не відомі окрім матері... (Панас Мирний).
6. Я знаю стежку з сеї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі окрім мого батька й мене (І. Франко).

7. А видно – хутірська: на селі окрім попівни здається, нікого підхожого (Панас Мирний).
8. Ще він знав: ніяка сила не відірве його від цієї жінки, і нічого йому вже не треба на цій землі окрім Марії окрім її поцілунків окрім вогнистого, невиситимого її тіла (П. Загребельний).
9. І ніхто того не чує, не знає, не бачить, окрім Марка маленького (Т. Шевченко).
10. Ступив досередини і зачинився. З іншого кінця вагона залунали голоси зокрема голос охоронця (С. Жадан).
11. Хоч у неї більше нічого не знайшли окрім тих проклятих грошей... (Панас Мирний).
12. Для того аби стрибнути, потрібні сякі-такі ноги. А змії ніг не мають за винятком мідянок (Ю. Андрухович).
13. То був «Сашко». На відміну від тутешньої публіки був без маски (Ю. Андрухович).
14. Окрім місцевого батюшки Дмитра Гов'ядовського було багато приїжджих священників... (В. Шкляр).
15. Усе довкола окрім решіток та товстенних вхідних дверей сяяло сліпучою білизою, через що складалося враження, наче пливеш у хмарі (Макс Кідрук).
16. Окрім галича біля Антона Кравса стояли ще двоє надднігірянців – полковник Володимир Сальський та його начштабу Віктор Куц (В. Шкляр).
17. Окрім сього великана підіймається з піль ще кілька малих лісових оаз (О. Кобилянська).
18. На відміну від боса йому було не до жартів (Макс Кідрук).
19. Старий зараз ніякої роботи не визнає окрім пасіки (М. Стельмах).
20. На відміну від фільмів у ньому майже не трапляється ситуацій, які не можна вирішити шістьма влучними пострілами (Макс Кідрук).

Вправа 7. Визначте семантику відокремлених додатків. Замініть прийменник *крім* у відокремлених додатках на синонімічний. Трансформуйте прості речення (або предикативні частини складних) у синонімічні складносурядні чи конструкції з однорідними членами. Які сполучники при цьому використано? Розставте розділові знаки.

1. Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині або рику дикого тура чи оленя в гущавинах (І. Франко).
2. Міліція забрала всіх крім барменів (Сергій Жадан).
3. Всі крім поранених підвелись і присунулись до нього (О. Довженко).
4. І хоча там насправді на мене не очікувало нічого крім весняних протягів це аж ніяк не бентежило (Сергій Жадан).
5. Крім хлопців на заготпункті ночували ще два цікавих типи (І. Багряний).
6. В папці крім автобіографії та характеристик Вадима містилися приклади робіт, над якими він працював у «МАЙКОНі» (Макс Кідрук)
7. Крім тих двох велетів найбільше звернув на себе Бенедьову увагу немолодий уже, низенький і, очевидно, дуже говірливий та рухливий чоловічок (І. Франко).
8. Ведмідь у нас на Україні крім як у зоологічних парках ніде не водиться, через те не так уже й страшно по наших лісах вальдшнепа, чи зайця, чи лисицю полювати (Остап Вишня).
9. За найкращого знавця української мови в редакції «Вістей» крім редактора, вважалась зав. інформвідділом (така була посада) Оксана Х. (Остап Вишня).

Вправа 8. За яких умов відокремлюються додатки із словом *замість*? Розставте розділові знаки.

1. Шматочки мармуру на вулицях Помпеї колись служили замість ліхтарів (Л. Дмитерко).
2. Але несподівано замість смерті прийшла медичка Люба Антонівна (В. Нестайко).
3. Замість шибок понапинані були на рами волів міхури, що пропускали слабе, жовтаве світло досередини (І. Франко).
4. До сувою на грубезній мотузці замість печатки причепили суху балабушку – вийшло, на наш погляд, дуже здорово (В. Нестайко).
5. Тепер я легше віджалую сина, коли небо послало мені замість нього таку доньку (І. Франко).
6. Хтось другий ходив замість тебе (Панас Мирний).
7. Тепер замість нього там буде могила маленької дівчинки (О. Гончар).

8. Він викосив усі колючки, коли гляне за двір, аж і там замість кропиви та лопуху ростуть чортики (І. Нечуй-Левицький).
9. Повновида смаглявка, високочола, вийшла вона з відром, із недалекого подвір'я, обкладеного замість паркану жовтим ніздрюватим каменем...(О. Гончар).
- 10.З-за дверей висунулось двоє дітей – чорні, замурзані в якихсь ганчірках замість сорочок... (Панас Мирний).

Вправа 9. Проінтонуйте правильно речення з відокремленими обставинами, вираженими непрямыми відмінками іменників із похідними прийменниками, та поясніть пунктуацію. У яких конструкціях обов'язкове відокремлення обставин, а в яких – факультативне? Чим це зумовлено?

1. Незважаючи на ранню пору, то в одному кінці, то в іншому зривалася пісня (О. Гончар).
2. Коли Леся вийшла, Сергієві, незважаючи на веселий вечір, стало журно (Н. Рибак).
3. Я, всупереч погрозам і прогнозам, живу, живу, землі своєї син! (М. Рильський).
4. У цю ніч партизанський загін, згідно з ухвалою підпільного обкому, покинув територію свого району (М. Стельмах).
5. Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його огорнув жаль (М. Коцюбинський).
6. Аліна, незважаючи на свій жвавий веселий характер, читала серйозні книжки (О. Іваненко).
7. Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (О. Гончар).
8. Сікач, незважаючи на свою чималу вагу й короткі ноги, дуже прудко бігає (Остап Вишня)
9. І я заснув нарешті, незважаючи на біль (Ю. Яновський)
- 10.Я, всупереч погрозам і прогнозам, живу, живу, землі своєї син! (М. Лубківський).
- 11.Незважаючи на погану погоду, біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення (В. Собко).

Вправа 10. Перетворіть речення з дієприслівниковими зворотами на синонімічні конструкції з однорідними присудками. Визначте час і модальність напівпредикативного звороту відносно

основного присудка. Чи є серед зворотів фразеологізми? Поясніть їхнє значення.

1. Томилася вільха, безсило опустивши крила (М. Хвильовий).
2. Степан пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи (М. Стельмах).
3. Схиляйте голови перед Великим, не схиляючи колін (Леся Українка).
4. Спокійно, наче зважуючи ціну кожного слова, господиня розпочала свою розповідь (О. Довженко).
5. Підклавши руки під голову, до ранку дивлюся в склепіння своєї душі (Леся Українка).
6. Андрій перестав гребти, кілька разів глибоко вдихнув повітря, ширшаючи в грудях, і німів, немов прислухаючись до якогось тихого-тихого звуку (М. Стельмах).
7. Секрет написання таких речей, мабуть, і самі автори назавжди втрачають, поставивши останню крапку (О. Довженко).
8. На життєві йдучи видноколи, не розтратьте найкращих чуттів (М. Рильський).
9. То тут, то там вже починали бриніти перші заробітчанські пісні, поступово наростаючи, немов розгойдуючись (О. Гончар).
10. Годі вже панами сидіти згорнувши руки (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 11. Виділіть дієприслівникові обставини, виражені одиничними дієприслівниками. За яких умов вони відокремлюються? Поясніть розділові знаки в поданих конструкціях.

1. Зима, скрадаючись, повіяла крилом і снігом... (Леся Українка).
2. Деякі сіли на буреломі, деякі слухали стоячи (О. Гончар).
3. З лави, стогнучи, підвівся Бараболя (Н. Рибак).
4. Усяка пташечка, радіючи, співала (Л. Глібов).
5. Годі вже панами сидіти згорнувши руки (І. Нечуй-Левицький).
6. Через ліс, звиваючись, лягла вузька дорога (А. Шиян).
7. Не хочачи, образив я людину (Леся Українка).
8. Вона сиділа замислившись (Ю. Яновський).
9. Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають (Т. Шевченко).

10. Забуваючи зайве, глибше пізнаєш необхідне (М. Коцюбинський).
11. Галина сиділа на покуті, запнута по-жіночому тою ж таки бабиною хусткою, й, не кліпаючи, як телятко на вогонь, дивилася на свічки (О. Довженко).
12. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, йдучи, треба вставати з воза, щоб не перекинутися (М. Стельмах).
13. Брянський і Черниш, схвильовані і зворушені, зіскочили з сідел і, вітаючись, подавали ковалям руки (О. Гончар).
14. Чекає ратая, паруючи, чорнозем (М. Рильський).
15. На кладці, обнявшись, стояли дві дівчини і, забувши про все на світі, виводили стару сумовиту пісню (М. Стельмах).

Вправа 12. Визначте синтаксичні функції та морфологічне вираження відокремлених уточнювальних компонентів. Яка їхня відмінність від напівпредикативних?

1. Отут, в низенькій цій хатині, Моя любов жила колись (А. Малишко).
2. А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин (О. Довженко).
3. Се було літом, у жнива (М. Коцюбинський).
4. – У суботу, Галю, ввечері, як тато з мамою поснуть, прийду, – сказав я Галі (Остап Вишня).
5. Тоді в чагарниках, а особливо на узліссях, з'являється у нас на Україні вальдшнеп, і поодинці, і цілими табунами, так званими висипками (Остап Вишня).
6. Другого дня, в суботу, на свято паликопи, Кайдаш з жінкою поїхав на ярмарок, звелівши синам забрать заступи та розкопать трохи дорогу з гори (І. Нечуй-Левицький).
7. Віддалік від дому, на невеличкій долині, стояли стайні, стодоли й інші господарські будинки; там також була невеличка хата для скотарів (І. Франко).
8. Вуличка збоку від костелу вела вгору, до замку (Г. Вдовиченко).
9. А тут, у цьому маленькому селищі, відгородженому від світу горами, уперше побачила справжнє диво (Ірен Роздобудько).
10. А он там далі, на газончику, відпочивали хлопці, мабуть з шестеро, якщо не більше (О. Печорна).

11. А Параска собі тут, на могилках, смерть і найшла (В. Лис).
12. Може, там, у твоєму серці, хтось інший уже зайняв місце? (Н. Гуменюк).
13. Зненацька, раптом, всі до решти – вони зникали вдалині (Л. Костенко).
14. Стало темно в літаку, просто чорно, тільки спалахи блискавок (О. Гончар).
15. Опісля похорону, на другий день – урок (Б. Харчук).
16. Так і здавалося, що батько тільки затримався на роботі. Що ось зараз, за хвилину-другу верне (Д. Герасимчук).
17. Перекидали її прискорено, по кілька ешелонів у день (І. Багряний).
18. І так, досить марудно, минув день, а ввечері, коли верталися на санях додому, Володько так змерз у своїх нових чобітках, що мало ноги йому не поодмерзали (У. Самчук).
19. ...сьогодні, в неділю пополудні, виплатить зарібок за працю на панській лані (О. Турянський).
20. Недавно вернувся додому, торік восени (Б. Харчук).
21. Одного дня, уже після обіду, я дуже здивувався, коли побачив між деревами тоненьку постать Люби (М. Стельмах).
22. Галасував з усієї сили, на повен рот (Б. Харчук)..

Вправа 13. У яких порівняльних конструкціях правильно розставлено розділові знаки? Визначте їх синтаксичну функцію і морфологічне вираження. Доберіть з усної народної творчості речення з порівняльними зворотами. Встановіть їхню синтаксичну й стилістичну роль.

1. Роса посипалась як дощ (О. Гончар).
2. Гори, наче линуць в небо, чистим, легким візерунком (Леся Українка).
3. Місяць хилиться стиглий, як плід (І. Вирган).
4. Гори, ніби висіли, в повітрі (О. Гончар).
5. Так душі ні в чому не оголиш, як в любові (І. Гнатюк).

Вправа 14. Складіть 10 речень із такими однорідними присудками, щоб другий з них можна було замінити на дієприслівникову відокремлену обставину за таким зразком: *Хмара зупинилась і розгорнула над лісом велетенські крила — Хмара зупинилась, розгорнувши над лісом велетенські крила.*

Вправа 15. Доберіть із художнього стилю мови 10 речень із різними видами відокремлених означень і обставин. Трансформуйте їх у синонімічні складнопідрядні.

Вправа 16. Напишіть твір публіцистичного стилю на тему «*Національні герої*» із використанням різних видів відокремлення. Зробіть синтаксичний розбір відокремлених членів речення за наведеною нижче схемою.

Послідовність синтаксичного розбору відокремлених членів речення

1. Виділити в реченні відокремлений компонент; з'ясувати його функцію (напівпредикативна чи уточнювальна).
2. Знайти опорне слово, визначити його синтаксичну роль і морфологічне вираження.
3. Вказати синтаксичну роль, тип і морфологічне вираження відокремленого компонента, поширений він чи непоширений (наприклад, *відокремлене поширене узгоджене означення, виражене дісприкетниковим зворотом*).
4. Встановити позицію відокремленого члена речення стосовно опорного слова (препозиція чи постпозиція).
5. З'ясувати умови відокремлення.
6. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–17, 23, 28, 32, 38, 42, 49, 62, 64–65, 70, 72–73, 75–77, 90, 99, 108, 114.

§9. ВСТАВНІ ТА ВСТАВЛЕНІ КОМПОНЕНТИ РЕЧЕННЯ. ЗВЕРТАННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Загалом, речення, ускладнені звертаннями, вставними і вставленими компонентами легкі для усвідомлення учнями, однак важливо роз'яснити синтаксичну специфіку цих одиниць, які відрізняються від звичайних головних і другорядних членів речення тим, що граматично не пов'язані з членами речення, тобто являють собою синтаксично ізольовані частини речення [13, с. 347]. Водночас

учитель має наголосити, що ці мовні одиниці, все ж таки пов'язані з усім реченням або окремою його частиною семантично й інтонаційно. Попри низку спільних ознак, кожен із цих ускладнювальних компонентів простого речення має свої семантичні, формально-граматичні, комунікативно-інтонаційні і стилістичні особливості.

Найпростішими для сприйняття учнів є звертання, що називають слово або сполучення слів із вказівкою на особу (персоніфікований предмет), до якої звертається мовець. Учитель повинен наголосити, що формою вираження звертання в українській мові є не називний, а кличний відмінок іменника, напр.: *Злякалися за тебе, світлий князю* (П. Загребельний); *Добрий вечір, дядьку! А Бог на поміч!...* (У. Самчук); *От-от, мамо, саме цього прагнуть краці уми Зачіплянки...* (О. Гончар); *У мене, пане, слово не куповане, і я його не продаю* (Л. Костенко). Забезпечуючи внутрішньопредметні зв'язки з морфологією, потрібно дати завдання поставити у кличному відмінку однини іменники різних відмін і груп та виділити в них відмінкові закінчення. На основі спостережень над розмаїттям відмінкових закінчень кличного, учні зроблять висновок про їхню зумовленість типом відмінювання іменників. Ілюстраціями з поетичних творів доцільно продемонструвати, що функцію звертання можуть виконувати й прикметники, які перейшли в іменники, а також особові займенники, особливо в експресивно забарвленому мовленні, напр.: *До волі, бідні, босі й голі! Не час сидіти у норі!* (П. Тичина). *Летіть, вороні, розсідані, чорні, повз хмари вишневі моєї весни* (Л. Первомайський); *Спи ж ти, малесенький, пізній бо час!* (Леся Українка); *Гей, ти, ану стій!* (П. Панч). *Ану, ти, ворушись!* (В. Козаченко); *Ну, ви, ходіть сюди!* (Леся Українка). Поетичні тексти й народнопісенна творчість багаті на персоніфіковані звертання, виражені назвами конкретних предметів, явищ природи, абстрактних понять: *Бідна волошко, чому ти у житі, а не на клумбі волієш рости?* (М. Рильський); *Прийми мене, весно рожева, Слугою твоєї краси* (Олександр Олесь); *Ох, пісне, чому, як той птах, не летиш?* (М. Рильський); *Та засни ти нарешті, моя нерозумна тривого!* (І. Драч); *Ти прийди до нас, справедливосте, Невмолима, нарешті прийди* (В. Бровченко).

Учні легко засвоюють необхідність пунктуаційного виділення звертань на письмі, проте вчитель має приділити більше уваги вивченню інтонаційних особливостей речень зі звертаннями.

Розглядаючи ці питання, формуючи систему тренувальних вправ, треба враховувати позицію звертань у реченні (початок, середина, кінець), їх непоширеність / поширеність означеннями, комунікативний тип висловлення (розповідне, питальне, спонукальне, окличне). На початку речення звертання вимовляються посиленою закличною інтонацією з тривалою паузою, нерідко експресивним забарвленням, що на письмі позначається не лише комою, а й знаком оклику, пор.: **О цвіт весни, вишневий цвіт, ти не цвістимеш вдруге!** (Л. Первомайський) і **Брати! Оці слова вам України син несе, як скромний дар від тишної країни...** (М. Рильський). При розташуванні звертання в середині розповідного речення його інтонація наближається до вставної: голос знижується, а темп вимовлення пришвидшується: *Ходив я сьогодні, братці, по обід через траншеї першого батальйону* (О. Гончар). Схоже інтонування звертань, проте з незначним підвищенням голосу простежуємо в кінці розповідного речення: *Від шахт донецьких і до хвиль Дунаю співаєш ти, мій рідний краю* (В. Сосюра), а от в питальному висловленні інтонація посилюється, пор.: *Посивів, Дніпре мій?* (П. Тичина). Учні повинні вміти доцільно вживати звертання для передачі ставлення до адресата, а також використовувати виражальні можливості речень із звертаннями (метафоричні, епітетні, прикладкові, ампліфікаційні, синонімічні, повторювані, риторичні). Для цього вчитель може залучити для вивчення теми різностильовий і різножанровий ілюстративний матеріал в усній і писемній формі, а також систему вправ із виразного читання текстів зі звертаннями в різних реченневих позиціях і мовленнєвих ситуаціях.

Майбутні вчителі-словесники повинні добре усвідомити і в доступній формі пояснити учням, що вставні слова, словосполучення й речення є основними виразниками суб'єктивної модальності, яка вказує на ставлення мовця до висловленої ним думки [17, с. 166]. Наприклад, повідомлення *Микола завершить роботу сьогодні* відбиває об'єктивний факт, якому мовець може надати суб'єктивної оцінки: *Напевно, Микола завершить роботу сьогодні; Мабуть, Микола завершить роботу сьогодні; Звичайно, Микола завершить роботу сьогодні; На щастя, Микола завершить роботу сьогодні; На жаль, Микола не завершить роботу сьогодні; На нашу думку, Микола завершить роботу сьогодні; Смію запевнити, Микола завершить роботу сьогодні*. Учні повинні навчитися доцільно використовувати вставні слова і конструкції для передачі свого

ставлення до адресата чи висловленої думки, базуючись на знаннях про їхні семантичні групи (значеннях впевненості, невпевненості, припущення, джерела повідомлення, емоційної оцінки, активізації уваги співрозмовника, логічного упорядкування думок тощо). При цьому вдало застосовувати синонімію вставних одиниць у тексті, правильно інтонувати речення з ними, належно використовувати морфологічні й синтаксичні засоби привернення уваги слухачів та вираження особистого ставлення до висловлюваного [7, с. 163]: словами (*чуєте, бачите, знаєте, напевно, мабуть, звичайно*), прийменниково-відмінковими сполуками (*на щастя, на жаль*), словосполученнями (*на нашу думку*) і реченнями (*смію запевнити*) – допоможе добре продуманий вчителем різностильовий дидактичний матеріал, а також міжпредметні зв'язки – вміння використовувати вставні слова для зв'язку частин наукового тексту (математика, фізика, історія, географія та ін.).

За чинною програмою у шкільному курсі не вживається термін *вставлені компоненти*. Проте вважаємо за доцільне ознайомити майбутніх учителів-словесників із будовою, функціями таких одиниць. Філологи мають чітко усвідомити основну їхню відмінність від вставних одиниць і пояснити школярам, як їх кваліфікувати та правильно вживати в різних стилях мовлення. Аби запобігти учнівським помилкам, майбутні вчителі повинні зрозуміти: вставлені компоненти виразно відрізняються від вставних слів, словосполучень і речень, що демонструє наведена таблиця²

Критерії розмежування вставних і вставлених одиниць	
<i>Вставні одиниці</i>	<i>Вставлені одиниці</i>
виразники суб'єктивної модальності	виразники об'єктивної модальності
виражають суб'єктно-модальне ставлення мовця до висловленого	виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, які доповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлення, вказуючи на якісь деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формування думки
не можуть існувати самостійно	можуть існувати самостійно
інтонаційно виділяються слабкіше, ніж вставлені, характерні незначні паузи	початок і кінець розірваного речення вимовляються так, як і без вставленої конструкції, тобто зберігається інтонаційна цілісність основного речення. Сама вставлена

² Див.: Межов О. Г. Синтаксис української мови: навч. посібник. Луцьк : Надтир'я, 2021. С. 109.

	конструкція інтонаційно виділяється сильніше, ніж вставна. Цьому допомагає чи то прискорений темп мови, чи то значні паузи
можуть займати всі три позиції: початок, середина і кінець речення.	не можуть стояти на початку основного речення, бо особа, яка говорить, не може наперед уточнювати свої думки
виділяються комами, зрідка – тире	виділяються дужками або тире, зрідка – комами

Ці відмінності вчитель має проілюструвати учням на конкретних прикладах, дібраних із різностильових текстів.

Учителі також мають знати, що вставленими можуть бути не лише речення, а й словосполучення і слова, вибір яких мовцем зумовлює комунікативно-прагматична мета повідомлення, бажання розмежувати головне й другорядне в ньому: *Хтось мене кинув (чи зрадив) опівніч сліпу...* (Б. Олійник); *...ти хотів аби на цій землі під твоїми (і не лише твоїми) ногами виростало маленьке диво...* (Й. Струцюк); *Батько Богдана Лепкого закінчив Львівський університет (класична філологія і теологія), виступав з літературними творами* (М. Ільницький). Вставлені речення мовець моделює усіма можливими структурно-семантичними типами (двоскладними / односкладними, повними / неповними, поширеними / непоширеними, ускладненими / неускладненими, складносурядними, складнопідрядними, безсполучниковими, багатоконпонентними з різними видами зв'язків, сурядними або підрядними частинами складних речень і навіть текстами). Напр.: *А вранці, коли копачі знову взялися до справи, приїхав дід Коцюба (він три дні був у Києві в родичів)* (В. Нестайко); *При світлі двох лойових свічок (з гасом тепер стало сутужно) Ядвіга милувалася аристократичними манерами дочки, хоч на її обличчі не було й тіні замилування* (В. Шкляр); *Дотримуючись інструкцій, курсанти бігли не навпростець, а строго по розмічених прапорцями хідниках (на полігоні інакше не можна)* (Макс Кідрук); *Молода вчителька (зараз вона б одразу розкусила її, помітивши брудні нігті і порепані п'яти, що нависали над задниками босоніжок) завела їх до класу і викликала по черзі, попросивши голосно називати свої імена і прізвища* (Ірен Роздобудько); *Обравши мить, зістрибую на дах якогось будинку (вагончик опустився так низько, що летіти доводиться метрів три, максимум п'ять)* (М. Дяченко).

Отож, після вивчення цієї теми учні повинні навчитися розрізняти вставні слова словосполучення, речення, а також розуміти їхню відмінність від вставлених одиниць; аналізувати й оцінювати

виражальні можливості речень із вставними словами (словосполученнями, реченнями) і вставленими конструкціями в тексті; правильно ставити розділові знаки при звертаннях, вставних і вставлених компонентах та обґрунтовувати їх; знаходити й виправляти помилки на вивчені пунктуаційні правила; конструювати та інтонувати правильно речення із вставними і вставленими одиницями, звертаннями; використовувати виражальні можливості речень із звертаннями, вставними і вставленими одиницями в усному й писемному мовленні [136; 137].

Питання для самоперевірки

1. Чому вставні, вставлені компоненти і звертання не вважають членами речення? Хто з українських мовознавців заперечує цю тезу?
2. Який зв'язок вставних одиниць із суб'єктивною модальністю речення?
3. Хто з українських мовознавців уперше ґрунтовно дослідив морфологічне походження вставних слів? З якими частинами мови вони співвіднесені?
4. Схарактеризуйте семантичні різновиди вставних одиниць. Скільки груп виділяють різні лінгвісти?
5. Чому вставні слова, словосполучення та речення доцільно розмежовувати не лише за формальною ознакою (кількістю компонентів), а й з погляду їх синтаксичного походження?
6. Яка комунікативно-прагматична мета вставлених компонентів?
7. Якої синтаксичної структури можуть набувати вставлені одиниці. Що Ви знаєте про вставлений текст?
8. Вкажіть критерії розрізнення вставних і вставлених одиниць?
9. Опишіть морфологічні та лексико-семантичні засоби вираження звертань в українській мові та їхнє стилістичне вживання.
10. Схарактеризуйте інтонацію та розділові знаки в реченнях зі звертаннями, вставними та вставленими компонентами.

Вправи

Вправа 1. Виділіть в поданих конструкціях вставні компоненти. Вкажіть їхню семантику й синтаксичну позицію. Розмежуйте вставні слова, словосполучення й речення. Якими критеріями Ви керувалися?

1. Про все в вас єсть: і за народ, і за недолю краю. А як до серця те узять – даруйте, я не знаю (О. Довженко).
2. Звісно, то скрипіли охоплені полум'ям осені дерева (М. Стельмах).
3. Перебування в Києві, уяви собі, багато дало мені для п'єси (О. Довженко).
4. Здавалосьь, заgrimів десь на небі грім (С. Васильченко).
5. Та я, вибачайте, моя пані, ще з ранку тут сиджу...(Леся Українка).
6. В серцях уже росло передчуття, що, може, завтра, може, ще й раніш, настане мирне на землі життя (О. Підсуха).
7. Справді, Надійка здавалась йому кращою від усіх жінок (В. Підмогильний).
8. І справді, оптимізм – невід'ємна сила трудового народу (М. Рильський).
9. А той хлопак, мабуть, помітив його, Яковів, злий вигляд й одразу злиняв (В. Лис).
10. Причепився, диви, як смола, ще з тих пір, як потрапила в сіті (В. Лазарук).
11. Любов відкрити важче, ніж Америку, по-перше, чи до неї допливеш (Л. Костенко).
12. Ще й, звісна річ, розкажую не все я (Л. Костенко).
13. По-моєму, жінка – це ніжність, яку ти назавжди зберіг (В. Густі).
14. Почув він, мабуть, од Сороки, що Соловейка хвалить всяк (Л. Глібов).

Вправа 2. Вкажіть морфологічне й синтаксичне походження (структуру) вставних компонентів. Поясніть розділові знаки.

1. Його гнів був коротким, але нестримним, щоправда, не залишав жодних слідів у стосунках з людьми (Т. Прохасько).
2. Старший же, навпаки, часто замикався в собі... (Макс Кідрук).

3. По прямій, мабуть, трохи менше кілометра. Тераса здіймається часом полого, часом стрімко (Любко Дереш).
4. На жаль, солдат мовчав і Охрім пішов своєю дорогою (І. Кочерга).
5. На щастя, батько все зробив правильно і вчасно (В. Підмогильний).
6. Пан сотник Уласович, на диво, був чесного і поважного роду (Т. Шевченко).
7. Смутний і невеселий, на сором, сидів у світлиці конотопський пан сотник (М. Куліш).
8. І справді, любо глянути на ставну постать Замфірову (М. Коцюбинський).
9. Візок, як навмисне, котився вулицею (В. Винниченко).
10. Біля того рику, як на зло, затремтіла земля, забряжчали шибки і йокнуло серце (М. Куліш).
11. А воно, знай, і без крил на найвищу висоту підіймає (Ж. Куява).
12. І чому не нептунці чи плутонці, скажімо? (Любко Дереш).
13. Ще раз обійшов довкіл, двічі, пробачте, у власну купу вступив, а мотоцикла не знайшов (Ж. Куява).
14. Там, кажуть, з гір усю країну видно (Леся Українка).
15. У нас було, знаєш, велике весілля: аж на п'ятсот людей! (Ж. Куява).
16. Сидить, було, метелик та все шле свої думоньки на світ той ясний (Леся Українка).

Вправа 3. Прочитайте правильно подані конструкції зі вставними компонентами та однозвучними з ними словами. Які критерії їх розмежування? Розставте необхідні розділові знаки.

1. Досі бачу, як мчать нічними полями... палаючі, без машиністів бронепоезди (О. Гончар).
2. З ділом бач у нас ніколи Не розходяться слова (П. Дорошко).
3. Може ж слово прозвучати По усіх частинах світу, Наглі брехні розвінчати Паліїв із Уолл-стріту (Д. Білоус).
4. Нам нелегко було. Може іншим не знать поколінням, Як у школі в мороз замерзає чорнило на лід (Л. Забашта).
5. Травень робітничий не раз було до барикад Його вразливу душу кличе (М. Рильський).

6. Було вже надвечір (П. Панч).
7. Певне дороги звияг доля нікому не слала (М. Сингаївський).
8. Він все може зробити, сучасний шахтар, для нього немає непосильних завдань, і коли вони не до снаги йому сьогодні, то напевне будуть розв'язані завтра (В. Собко).
9. Дружба – однаково мовиться, Слово свобода – одне (В. Бичко).
10. Держи як то мовиться нейтралітет (А. Головка).
11. Буває поетами стають. Сосюра народився ним (О. Підсуха).
12. На жаль чудес на світі не буває (П. Воронько).

Вправа 4. Спишіть речення, підкресліть вставні слова і словосполучення; поставте, де треба, розділові знаки. У дужках після кожного речення поясніть, у яких випадках після *і*, *а* перед вставними словами кома ставиться, а в яких ні. Структуру речення подайте схематично.

1. Ми часто кажемо вчитель. А втім це незвичайне право – бути вчителем (В. Коротич).
2. Пишіть просто, а головне – без фальші.
3. Уже горить зірниця, і мабуть внукам уві сні на Марс мандрівка сниться (М. Нагнибіда).
4. Чи внесли хоч який-небудь внесок у загальний поступ, а чи навпаки гальмували? (Ю. Збанацький).
5. Подія була і справді виключної ваги (Ю. Смолич).
6. Мороз аж тріщав, градусів за тридцять, а дивно клубочився густий туман (П. Гуріненко).
7. І виявляється жито – одна з найвитриваліших рослин на планеті (О. Гончар).
8. Сумно шепче ліс дрімучий, ворони літають і здається своїм криком бурю накликають (С. Руданський).
9. Блакитні стріли блискавиць пронизували зловісну глибочинь і здавалось могли дістати до дна (О.Донченко).

Вправа 5. Виділіть вставлені одиниці. За моделями яких речень вони побудовані? Яку семантику виражають (уточнення, доповнення, пояснення тощо)? Поясніть, як вони виділяються

інтонаційно в усному мовленні і графічно на письмі. Вкажіть специфіку й стилістичну роль вставлених словосполучень і слів.

1. Після ночі, після кримської (Ах, ніч! Ах, кримська ніч!) тут сонце (Остап Вишня).
2. Лише днів через кілька, – вже в лісі були, – звістку сумну приніс Давид (ходив уночі в хутір на розвідку): у ставу знайшли утоплену Катрю ковалеву...(А. Головка).
3. Та що ж скаржитись, коли пропажа – незчулися й звідки – вернулась (О. Гончар).
4. Так минув рік; минає й другий; а вони – всі тройко (дітей не було) – похмурі, невеселі... (Панас Мирний).
5. На Бущенщині була земля з лісом (сосни двома охватами не охопиш) по дванадцять карбованців, от як живу (У. Самчук).
6. Стоять заводи та шахти німі (бунтує робітництво) (А. Головка).
7. У передку, на високому рундучкові, сидів дядько в чорному халаті – його теж звали хлібовозом – і досипав недоспанії ночі, покиваючи головою...(Г. Тютюнник).
8. Не випадково саме такі – героїчного складу – твори бійці носили біля своїх сердець (О. Гончар).
9. Хлопець устиг замастити фарбою щоку (стояв до вікна спиною) (В. Шевчук).
10. Тільки за півгодини миршавий дідок (лежав тут недалеко), прокидаючись, згадав: – Хе... Хе... Тавонароля! (М. Хвильовий).
11. Старий вояка (він мав уже шістдесят вісім років) серед ночі навідався з лісу додому, а перед ранком двоє невідомих головорізів удерлися до хати й один із них сокирою зарубав чоловіка на очах у Явдохи (В. Шкляр).
12. Випірнули з темряви й ударили спершу чимось важким по голові (Яків ще якось встояв), потім нижче спини, десь по нирках...(В. Лис).
13. Дивно, але його голос – я тільки зараз це зрозумів – звучав не з живота крізь шкіру, а підіймався мені стравоходом і потрапляв десь у внутрішню сторону вуха, таким чином ніхто, крім мене, не міг його почути (Андрій Любка).
14. Але до Млинища, віддаленого кутка, славного своїми величезними вибоїнами і баюрами на вулицях (баюри

- висихали хіба за найбільшої тривалої спеки) ніяка машина не добиралася (В. Лис).
- 15.3 жилавого чорнявого хлопаки (зовні схожого на американця) Джонік перетворився на огузкуватого дядька (Макс Кідрук).
 16. Серед інших диваків професор згадав і Себастьяна Штукенгайзена, галицького українського мовознавця німецького походження родом із Дуклі (Лемківщина, сучасна Польща) (Любо Дереш).
 17. Роман не спав (ходив біля копи) (Люко Дашвар).
 18. Сашко із Сергієм (крадькома) пробиралися до великого покинутого будинку, що вишкірився за балкою осторонь інших руїн (Люко Дашвар).
 19. Старенька накинула на плечі в'язану хустку, поспіхом надягнула капці і так – простоволоса – побігла на вулицю (Андрій Любка).
 20. А потім – до хати вертатися не хотілося – він пішов на город і в кінці його, коло самого рова, побачив довгасту барвисту пляму (В. Лис).
 21. А тепер його син Євген Соколовський, низько припадаючи на ногу та опираючись на костур (покалічили в Магадані), спроквола човгав на свій куток Лапаївку, де біля їхніх воріт стояла чорна цибата «Волга» (В. Шкляр).
 22. Встав я звично зі своєї твердої постелі (сплю я на горіховій ляді, постеливши вовняний покривець і поклавши під потилицю розколоте полінце, обтягнуте шкірою) на зорі (М. Дочинець).

Вправа 6. Визначте синтаксичну структуру вставлених складних речень. Правильно проінтонуйте їх та поясніть пунктуацію.

1. Відкрила дверцята сушарки (Кароліна була впевнена, що це друга пральна машинка, ще подумала, для чого їм дві пралки?) (Г. Вдовиченко).
2. Радість пойняла її срібним вогнем (блиснуло сонце, риба чи вуж, бо вона побачила срібну крайку поміж ним і нею), і жінка молодо, радісно й щасливо кинулася відчиняти (В. Шевчук).
3. У Довгого цих білок – штук п'ятдесят, усі породисті, майже лисі, дуже м'язисті й без хвостів (хвіст погіршує динамічні характеристики, тому й вивели таку породу) (М. Дяченко).

4. І тоді ж Млинарський відчув шалений спокій (відчуття спокою кидало Маркуса у шал, він тремтів, мерз і зле говорив, усвідомлюючи суть свого спокою) від однієї неконкретної думки (Т. Прохасько).
5. Оскільки ж стелилася перед нею порожня стежка (таж-бо й горобець, який пив воду, давно вже полетів), то й не спинялася вона, а рушила, недовго думаючи, у величезний і широкий світ (В. Шевчук).
6. Він радісно посміхнувся (довкола його обличчя, як і вчора, засвітилися тисячі осяйних ліхтариків!) і зітхнув з полегшенням, ніби перед ним ожила воскова лялька (Ірен Роздобудько).
7. Здавалося, як тільки вийду (а виходив я, мов злодій, через вікно, щоб не потурбувати матері, яка чутливо спала), відразу ж зустрінуся з горбункою Зоєю – хай веде мене, куди заманеться (В. Шевчук).
8. Входить хлопець (в отворі дверей йому доводиться нахилитися, щоб не стукнутись маківкою) (М. Дяченко).
9. Росте «ведмеже вухо» – в просторіччі (не пам'ятаю, як там по-латині) (Л. Костенко).
10. Над тинами звисали кетяги стиглих вишень, кожен стрілець тягнувся до них очима (Миронові здавалося, що всередині у нього все вигоріло), але ніхто не зірвав і ягідки (В. Шкляр).
11. Я п'ю чотири чашки чаю й дві кави щодня (зранку я п'ю каву без цукру, після обіду – з) (Андрій Любка).
12. А те підійшло (він уже знав, що звати її Альона, Оленка, значить) до плеча кістлявим своїм патичком доторкнулося, кігтиком чогось пошкребло (В. Лис).
13. Нашвидкуруч закінчивши з цими недоречними клопотами, Софія Володимирівна знову всілася в своє глибоке крісло і – перед тим, як повернутися до книжки – на якусь мить зиркнула у вікно (Андрій Любка).
14. У сімдесят сьомім та восьмім роках. (Саме тоді ягнята пас, а зимою по злотому за день до машини в двір бігав) (У. Самчук).
15. Вона навіть хотіла подзвонити подрузі, поділитися цією (чомусь їй здавалося, що жахливою) таємницею, порадитися з кимось (Андрій Любка).

Вправа 7. Спишіть речення. Вигуки підкресліть однією рисою, частки – двома. Поставте розділові знаки після вигуків перед звертанням, правильно інтонуючи вислови.

1. О молодості друзі, я в рідній знов сім'ї, веселі, синьоблузі товариші мої! (В. Сосюра).
2. Ей ви, що всесвіт хочете ділити На Захід («свій», окремий) і на Схід...(П. Тичина).
3. Гей юнаки, гей молодість світу, доля планети у ваших руках! (І. Нехода).
4. О Батьківщино, в світі ти одна (Л. Дмитерко).
5. О мій врожаю, світла моя доля, люблю твій шум і шепіт серед поля і серцем чую силу наливну (А. Малишко).
6. Ах серце, пий повітря, мов прив'ялий трунок (П. Тичина).
7. О краю мій, в ті грізні зими завжди з тобою ми були (В. Сосюра).

Вправа 8. У звертаннях до осіб визначте відмінкові закінчення кличного і поясніть їхній правопис. Які семантико-синтаксичні й формально-граматичні функції він виражає? Дайте повну характеристику звертанням за наведеною нижче схемою.

1. Оті гори, дочко, то все наша праця перекипіла (О. Гончар).
2. Ваша величність, мій падишаху, то ж був тільки жарт, то ж...(П. Загребельний).
3. Нема чого боятися, газдо, ви продаєте – ми купуємо (Р. Іваничук).
4. Ото, людоньки мої, ковтне кілька ложок молока і за тим жиє (У. Самчук).
5. Мій повелителю, мені страшно! Чи не впаде ця кров колись на наших дітей? (П. Загребельний).
6. Пане вчителю, ви ж напевне розумієте, що війна між Німеччиною й Польщею – на волоску (Р. Іваничук).
7. О, як це важко, пане професоре... (Р. Іваничук).
8. Злякалися за тебе, світлий князю (П. Загребельний).
9. Йди, чоловіче, з хати не доводь до гніву (Є. Гуцало).
10. От-от, мамо, саме цього прагнуть кращі уми Зачіплянки... (О. Гончар).
11. Тату, оббрехав мене хтось! (О. Гончар).
12. А знаєте, дівчино, чого я не захотів керувати групою? (Ю. Мушкетик).

Вправа 9. Виділіть персоніфіковані звертання. Вкажіть спосіб їх вираження, структуру та стилістичну роль. Відповідно до позиції звертань у реченні правильно проінтонуйте їх і поясніть розділові знаки.

1. Ой, як же далеко ти, завтра! (О. Гончар).
2. О, скільки щастя і тривоги Ви знали, очі молоді! (В. Сосюра).
3. Дар нелегкий ваш, досвіде й спокою, дар розуміти, знати і мовчати (Є. Плужник).
4. Та засни ти нарешті, моя нерозумна тривого! (І. Драч).
5. Співай же, Десно, в весняних просторах, ростить, будови, гомонить, мости (М. Рильській).
6. Навіщо, вітре, хвилі підіймаєш? (Т. Шевченко).
7. Ви щасливі, пречистії зорі, ваші промені – ваша розмова (Леся Українка).
8. Яка ти розкішна, земле! (М. Коцюбинський).
9. Благословенна будь, моя незаймана дівиця Десно... Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі (О. Довженко).
10. О, спинися, прекрасна ранкова ця мить, – дай напитись твого життєдайного трунку (Г. Донець).
11. О свіжий вітре, гілля п'янке хитання, вернувся я до вас сюди од гулу площ і гомону людей (В. Сосюра).
12. Цвіти, моя Вітчизно молода, безмежна, непоборна, яснокрая! (А. Малишко).
13. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою (Т. Шевченко).
14. Розвівайтесь з вітром, листочки зів'ялі, розвівайтесь, як тихе зітхання! (І. Франко).

Вправа 10. Напишіть твір-роздум на тему «Мій професійний вибір» з використанням різнотипних вставних і вставлених одиниць. Зробіть їхній синтаксичний розбір за наведеною нижче схемою.

***Послідовність синтаксичного аналізу
вставних і вставлених компонентів речення***

1. Виділити в реченні вставний або вставлений компонент.
2. Визначити його синтаксичну будову (слово, словосполучення чи речення).

3. Вказати морфологічне вираження аналізованих одиниць.
4. Охарактеризувати семантику вставного чи вставленого компонента.
5. Встановити його позицію в реченні (на початку, в середині чи в кінці речення).
6. Пояснити розділові знаки.

Послідовність синтаксичного аналізу звертань

1. Виділити в реченні звертання.
2. Визначити: непоширене чи поширене звертання.
3. Вказати морфологічне вираження звертання.
4. Охарактеризувати семантику звертання.
5. Встановити його позицію в реченні (на початку, в середині чи в кінці речення).
6. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–17, 21, 23–25, 37–42, 49, 55, 64, 72, 75–77, 90, 96, 107, 108, 114, 118, 120, 122.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ПОВНОГО СИНТАКСИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначити граматичну основу речення і довести, що воно просте.
2. Установити вид речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне.
3. Схарактеризувати тип речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати на особливості будови простого речення:
 - а) за характером граматичної основи: двоскладне, односкладне (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне, номінативне та ін.) чи нечленоване (визначити різновид);
 - б) за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення: поширене, непоширене;
 - в) за наявністю необхідних для розуміння змісту членів речення: повне, неповне (контекстне, ситуативне, еліптичне, приєднувальне);
 - г) за наявністю чи відсутністю ускладнювальних засобів: неускладнене, ускладнене (однорідними членами; звертаннями; вставними або вставленими словами, словосполученнями, реченнями; відокремленими компонентами та ін.); провести детальний аналіз ускладнювальних компонентів (послідовність розборів подано у попередніх розділах);
 - г) за характером предикативних відношень (стверджувальне, заперечне).
5. Розібрати речення за його членами, вказати їх морфологічне вираження:
 - а) схарактеризувати граматичну основу:
 - форма підмета (проста чи складена);
 - тип присудка (простий дієслівний, складений дієслівний, складений іменний, подвійний);
 - тип головного члена односкладного речення (якщо речення односкладне);
 - б) визначити другорядні члени речення (спочатку групу підмета, потім групу присудка):
 - означення (неузгоджене, узгоджене, прикладка);
 - додаток (прямий, непрямий);
 - обставина (місця, часу, причини, умови, мети та ін.).

6. Окреслити семантико-синтаксичну структуру речення (предикат, суб'єкт, об'єкт та ін.).
7. Схарактеризувати комунікативну будову речення (тему, рему).
8. Пояснити розділові знаки.

Зразок повного синтаксичного розбору простого речення

Речення *Осінній день бухикав хрипко, укрившись хутром листяним* (П.Воронько) просте (граматична основа – *день бухикав*); за метою висловлювання – розповідне; за емоційним забарвленням – неокличне; за характером граматичної основи – двоскладне; за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення – поширене; за наявністю необхідних для розуміння змісту членів речення – повне; за наявністю чи відсутністю ускладнюючих засобів – ускладнене відокремленою поширеною обставиною, що виконує напів-предикативну функцію в реченні, виражається дієприслівниковим зворотом, перебуває у постпозиції стосовно опорного слова – присудка, за таких умов відокремлюється завжди; за характером предикативних відношень – стверджувальне. Підмет *день* – простий, виражений іменником у називному відмінку однини; присудок *бухикав* – простий дієслівний, виражений дієсловом минулого часу, дійсного способу; група підмета – узгоджене означення *осінній*, виражене прикметником у називному відмінку однини; група присудка – обставина способу дії *хрипко*, виражена прислівником, та відокремлена обставина *укрившись хутром листяним*, виражена дієприслівником із залежними від нього словами. Семантико-синтаксична структура речення: *бухикав* – предикатна синтаксема, *день* – суб'єктна синтаксема, *осінній* – атрибутивна синтаксема, *хрипко* та *укрившись хутром листяним* – адвербіальні синтаксеми. Комунікативна будова речення: *осінній день* – тема, *бухикав хрипко, укрившись хутром листяним* – рема). Обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, завжди відокремлюється комами.

Розділ 3

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ Й ТЕКСТ

Перед вивченням видів складного речення учитель має звернути увагу учнів на такі питання: 1) як відрізнити складні речення від простих, ускладнених однорідними присудками, відокремленими членами, вставними і вставленими компонентами тощо; 2) чи доцільно використовувати на позначення частин складного речення термін *просте речення*; 3) за допомогою яких засобів поєднуються частини складного речення; 4) які критерії розмежування сполучників і сполучних слів; 5) за якими принципами класифікують складні речення.

Базові поняття про складне речення учні засвоїли ще у молодших класах: вони знають про наявність двох граматичних основ у ньому і можливість як сполучникового, так і безсполучникового способу поєднання так званих простих речень. Учитель повинен наголосити, що ці прості речення не мають змістової та інтонаційної завершеності, такі ознаки властиві всьому складному реченню, а тому їх доцільніше кваліфікувати як частини складного речення, сам же термін *просте речення* вживають умовно. Найкраще школярі ідентифікують ті складні речення, частини яких побудовані за моделями простих двоскладних речень. Згодом для синтаксичних розборів учитель пропонує складні речення з предикативними частинами, які мають структуру односкладних і неповних двоскладних речень, ускладнених простих речень з однорідними, відокремленими, вставними, вставленими компонентами й звертаннями. Важливо, щоб учні не сплутували їх зі складними реченнями, адже за обсягом вони бувають дуже довгими й семантично багатими. Основним критерієм їх розрізнення є кількість граматичних основ: одна граматична основа – просте речення, дві і більше – складне. Однак варто зацентувати й на тому, що складні речення з простими ускладненими нерідко вступають у синонімічні відношення, тобто ту саму думку можна виразити розгорнуто і конденсовано, напр.: *На свято прийшли діти, і на свято прийшли батьки* → *На свято прийшли діти і батьки (діти з батьками)*; *Дівчина стояла на зупинці, і дівчина чекала автобус* → *Дівчина стояла на зупинці, чекаючи автобус*.

На перших уроках із синтаксису складного речення учні повинні добре засвоїти такі засоби зв'язку частин складного речення, як порядок їх розташування, інтонація, сполучники й сполучні слова, співвідношення форм присудків, вказівні слова, займенники, лексичні повтори, синонімія та антонімія, синтаксичний паралелізм тощо. Упродовж вивчення розділу вчитель повинен постійно давати завдання учням на інтонування різних видів складного речення, а також визначення у них сполучних засобів зв'язку – сполучників і сполучних слів. Оскільки це питання є складним для опрацювання, потрібно запропонувати чіткі критерії розрізнення сполучників і сполучних слів, бажано з використанням наочності – порівняльних таблиць такого зразка³:

Критерії розрізнення сполучників та сполучних слів	
Сполучники	Сполучні слова
<i>з'єднують частини складного речення і виражають змістові відношення між ними</i>	<i>з'єднують частини складного речення і виражають змістові відношення між ними</i>
<i>належать до службових частин мови; поділяються на семантичні (часові, причинові, умовні, допустові, порівняльні, наслідкові) та асемантичні (що, як, щоб – не виражають змістових відношень між предикативними частинами)</i>	<i>є самостійними частинами мови: займенниками (<u>хто, що, який, котрий, чий</u> у різних відмінкових формах); займенниковими прислівниками (<u>як, де, куди, звідки, коли</u>)</i>
<i>не виступають членами речення</i>	<i>можуть виступати у функціях головних і другорядних членів речення</i>
<i>не вступають в синтаксичні зв'язки та змістові відношення з іншими словами підрядної частини</i>	<i>перебувають у синтаксичних зв'язках і змістових відношеннях з іншими словами підрядної частини</i>
<i>до них не можна поставити логічне питання від іншого слова</i>	<i>до них можна поставити логічне питання від іншого слова</i>
<i>можна випустити з речення</i>	<i>не можна випустити з речення</i>
<i>сполучник <u>коли</u> можна замінити на сполучник <u>якщо</u> у підрядних умови</i>	<i>сполучне слово <u>коли</u> не можна замінити сполучником умови у підрядних часу</i>
<i>сполучник <u>що</u> не можна замінити сполучним словом; його пропуск перетворює складнопідрядне речення на безсполучникове</i>	<i>сполучні слова <u>хто, що</u> можна замінити іншим сполучним словом <u>який</u> або іменником, займенником, субстантивованим словом</i>
<i>на сполучник <u>як</u> не падає логічний наголос і до нього не можна поставити питання прислівника (обставини) способу дії</i>	<i>на сполучне слово <u>як</u> завжди падає логічний наголос і до нього можна поставити питання прислівника способу дії</i>
<i><u>Щоб, так що, хоч, незважаючи на те що,</u></i>	<i><u>хто, який, чий, де, куди, звідки, скільки</u> –</i>

³ Див.: Межов О. Г. Синтаксис української мови: навч. посібник. Луцьк : Надтир'я, 2021. С. 168.

<i>тому що, поки, мов, наче, ніби</i> і под., – завжди сполучники	завжди сполучні слова; <u>коли</u> – сполучне слово у підрядних означальних і з'ясувальних
сполучники <u>що, як, коли</u> можуть бути омонімічні зі сполучними словами	сполучні слова <u>що, як, коли</u> можуть бути омонімічні зі сполучниками
Приклади	
<i>Андрій чомусь вірив, <u>що</u> Ольга прийде по квіти (В. Симоненко). За сльозами не бачила, <u>як</u> сонце впливло з-за хмари (Панас Мирний). Нащо мені краса моя, <u>коли</u> нема долі?.. (Т. Шевченко).</i>	<i>Я буду з тими жити, <u>що</u> на світі зруйнують пекло і збудують рай (Д. Павличко). Не збагну ніколи, <u>як</u> вмістилося моє життя в маленькім слові хліб (Д. Павличко). <u>Коли</u> вона прокинулася, на столі вже горіла свічка (О. Гончар).</i>

Учні знають, що сполучні слова – це повнозначні частини мови в ролі головних або другорядних членів у підрядному реченні, проте визначення цих синтаксичних функцій їм дається нелегко. Тому вчитель має дати чіткі рекомендації: замінити займенникове сполучне слово на іменник з головної частини і поставити до нього логічне питання від опорного слова, напр.: *Неситий я отим багатством слова, що завжди має безліч пагінців (І. Мацківський) – слово має безліч пагінців; Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була (П. Тичина) – сила правди (чия?) народу ніким звойована ще не була; прислівникові сполучні слова – завжди відповідні обставини: *Думкою за любими синами вона ішла, куди ішли вони (М. Бажан).**

Для кращого запам'ятовування типології складного речення, її доцільно представити схематично у формі інтелект-карт, коментуючи що всі складні речення поділяють спершу на сполучникові й безсполучникові за наявністю / відсутністю сполучних засобів, а потім сполучникові – на складносурядні і складнопідрядні за характером синтаксичної залежності предикативних частин. При цьому наголосити, що безсполучникові речення – це окремий тип складного речення, який проте вступає в синонімічні відношення зі складносурядними або складнопідрядними конструкціями. Усі три основні види складних речень можуть за структурою бути елементарними і багатоконпонентними (ускладненими), а також різні типи синтаксичних зв'язків здатні формувати одне багатоконпонентне складне речення. Традиційно у школі вивчення складних речень починають із найпростішого різновиду – складносурядного речення.

§10. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

У шкільному курсі української мови традиційно розглядають три типи складносурядних речень: з єднальними, зіставно-протиставними й розділовими сполучниками. У викладанні теми вчителі намагаються не відходити від класифікацій шкільних підручників, пропонуючи учням такі різновиди складносурядних речень за характером сполучників: 1) єднальні: *і, й, та; і ... і, та ... та, ні ... ні (ані ... ані)*; 2) протиставні: *але, та, проте, однак, а, зате*; 3) розділові: *або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то, чи то ... чи то, не то ... не то, хоч ... хоч* [139, с. 52]. Однак така класифікація не охоплює всіх описаних у науковій граматиці й підручниках для університетів різновидів складносурядних речень, які активно функціонують у системі мовлення. Учням доцільно на конкретних прикладах розтлумачити специфіку градаційних сполучників на зразок *не лише ... а й, не тільки ... але й*, які в шкільних підручниках недостатньо вмотивовано зараховують до єднальних або протиставних; приєднувальних сполучників *та й, ще й, та ще й, а також* і под., наведених у групі єднальних, пор.: ***Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі*** (Г.Тютюнник); ***Хай день цвіте над нами веселково, та ще й життя вирує молоде!*** (Л. Бережна). Особливу увагу потрібно приділити складносурядним реченням зі сполучником *а*, який учні найчастіше визначають як протиставний, хоч він може бути омонімічним, виражаючи протиставні, зіставні, єднальні і навіть розділові відношення між частинами, пор.: ***Малою стає планета, а людина велетнем стала*** (О. Гончар); ***Мене недуга гне додола, А я встаю і жду вітрів*** (О. Будний); ***Хтось кудись ішов, квапився, а хто й просто собі стояв, видивляючись на божий світ...*** (П. Загребельний); ***Соловей витьохкував, а місяць плив великий, ясний, віщий*** (Ю. Мушкетик); ***А музика грає, а живий вінок в'ється і розсипає на підлогу барвисті пелюстки*** (І. Цюпа); ***Я кличу, я жду, я вірю, А час все іде і йде, А осінь в далекий вирій Вже сірі ключі веде*** (В. Соколов); ***Може, подам звістку, а може, й ні...*** (В. Шкляр).

Учитель має наголосити, що протиставлення ґрунтується на контрасті, невідповідності, несумісності зображуваних подій, а зіставлення на їх паралелізмі, можливості одночасного співіснування, несуперечності [17, с. 239]. Сполучник *а* виражатиме розділові

відношення, якщо його можна замінити на сполучники *або, то...то*, пор.: *Іноді йому добре думалось і читалось, а іноді було нудно й незатишно* (Євгенія Кононенко) й *Іноді йому добре думалось і читалось або було нудно й незатишно; Йому то добре думалось і читалось, то було нудно й незатишно*. За аналогією до повторюваних розділових сполучників учні помилково сполучник *ні...ні (ані...ані)* характеризують як розділовий. Насправді він виражає єднально-заперечні відношення: *Ні повітря не ворухнеться, ні пташка не защебече* (М. Коцюбинський); *Ані жити немає, ні вмерти, ані вільно дихнути нема!* (В. Стус). Слід пам'ятати також, що єднальний сполучник *та* може бути омонімічний до протиставного, тому для встановлення змістових відношень здійснюємо його заміну на сполучник *і* (єднальні відношення) або *але* (протиставні відношення), пор.: *Сичі в гаю перекликались та (=і) ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко); *Самій не довго збитися з путі, та (=але) трудно з неї збитися в гурті* (Леся Українка).

Учні добре розуміють, що перед зіставно-протиставними сполучниками завжди ставиться кома, проте складніше засвоюють розділові знаки у реченнях з єднальними й розділовими сполучниками. За аналогією до однорідних членів простих речень штибу *Хто ти, мрія чи сон?* (Леся Українка); *Над тією дібровою стояла ніби дуже ясна місячна ніч або ясний вечір* (І. Нечуй-Левицький) школярі іноді не ставлять коми перед одиничними розділовими сполучниками *або, чи* у складносурядних реченнях на зразок *Не ті вітри повіяли, чи чого ти зажурився, моряче?* (О. Гончар); *Тепер чекаємо від тебе згоди, або помреш* (Дара Корній). Наводячи такі паралелі, вчитель має підвести учнів до усвідомлення того, що між частинами складного речення кома обов'язкова, водночас повинен наголосити на нормі, за якою у складносурядному реченні перед одиничними єднальними і розділовими сполучниками не ставиться кома, якщо є спільний для обох сурядних частин другорядний член – обставина або додаток [140, с. 179]: *Від гострого болю в очах потемніло і на вії виступили сльози* (В. Козаченко); *За селом знов шелестіли хліба й пахло полином* (А. Головка); *Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів або виділявся обрис пташини* (М. Стельмах). Правило про вживання коми перед другим і наступними повторюваними сполучниками (розділовими, єднальними) учні засвоюють швидко, проте іноді сплутують сполучники між однорідними членами речення і частинами складно-

сурядного, напр.: *Там, у вікні, і усміх, і роса, і не смеркають з роду в рід народи, і сходить день, і мови сходить врода* (Г. Світлична).

Учителеві не можна випускати з поля зору складносурядні речення з причиново-наслідковими або умовно-наслідковими відношеннями, між частинами яких вживається асемантичний сполучник *і*, позбавлений цих значень, а перед ним – нетиповий для такого типу речень розділовий знак – тире. Щоб перевірити наявність таких відношень, учні повинні навчитися перетворювати складносурядні речення на синонімічні складнопідрядні, пор.: *Дощ пройшов – і Київ зеленіє* (М. Рильський) і *Дощ пройшов, так що Київ зеленіє; Київ зеленіє, бо пройшов дощ. Може, квіти зійдуть – і настане ще й для мене весела весна* (Леся Українка) і *Може, якщо (коли) квіти зійдуть, то настане ще й для мене весела весна*. Не сполучник *і*, а лексичне наповнення предикативних частин формує такі змістові відношення. Після вивчення теми нетипові речення доцільно розглядати поряд із звичайними складносурядними, щоб розвивати у школярів спостережливість і мовне чуття.

Багатокомпонентні складносурядні речення змішаного типу з різними типами сполучників рекомендуємо розглядати лише тоді, коли учні добре засвоять змістові відношення й пунктуацію між частинами двокомпонентних складносурядних конструкцій. З метою узагальнення й систематизації вивченого завершувати тему варто синтаксичним розбором складносурядного речення, алгоритм якого вчитель має подати учням у вигляді приблизно такої схеми:

1. Прочитати прості речення, які входять до складного, визначивши граматичні основи.
3. Встановити, якими сполучниками з'єднані прості речення (частини складного).
4. Визначити семантичний тип речення за характером сполучника (складносурядне єднального, зіставного, протиставного чи розділового значення).
5. Виразно проінтонувати складносурядне речення та пояснити пунктуацію.
6. Намалювати схему речення.

Не зайвим буде подати й зразок синтаксичного аналізу складносурядного речення. Аналогічні схеми та зразки розборів варто запропонувати учням і під час вивчення інших типів складних речень. Для розвитку абстрактно-логічного мислення школярів потрібно навчити правильно малювати схеми (горизонтальні моделі)

різномісних складних речень, чітко демонструючи, що сурядний сполучник у жодну з частин складносурядного речення не входить (на відміну від підрядних сполучників і сполучних слів у складнопідрядних реченнях), пор.:

[], *але* [].

[], (*що...*).

Щоб школярі не забули будову простого речення, учитель має пропонувати розбір кожної сурядної частини як простого речення (двоскладне чи односкладне (тип односкладного), повне чи неповне, поширене чи непоширене; головні і другорядні члени та способи їх вираження).

Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення складносурядного речення. Які ще дефініції відомих мовознавців Ви знаєте?

2. Які типи сполучників уживаються в складносурядних реченнях? Назвіть відповідні семантичні різновиди цих речень.

3. Які семантичні відношення виникають між частинами складносурядних речень з єднальними сполучниками?

4. Схарактеризуйте засоби зв'язку частин зіставних і протиставних складносурядних речень. Які критерії їх розрізнення?

5. Розкрийте специфіку приєднувальних та градаційних складносурядних речень.

6. У чому полягає специфіка складносурядних речень з асемантичними сполучниками?

7. Дайте повну характеристику розділовим складносурядним реченням. Яка семантика їм властива?

8. Вкажіть принципи розмежування складносурядних речень відкритої та закритої структури, з вільним і фіксованим розташуванням предикативних частин.

9. Коли не ставимо кому між частинами складносурядного речення? Назвіть випадки вживання тире.

10. Які стилістичні фігури побудовані на основі складносурядних речень?

Вправи

Вправа 1. Які єднальні сполучники поєднують однорідні члени простого речення, а які частини складносурядного речення? Виділіть складносурядні речення з асемантичними сполучниками та визначте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, трансформуючи їх у синонімічні складнопідрядні.

1. Софія зчервонілась, і сльози стали їй в очах (Леся Українка).
2. Комарівка була на узгір'ї, і з дощок майорили силуети будівель (М. Хвильовий).
3. Станція одсунулася вбік, і не блищали рельси (В. Винниченко).
4. Великі дерева біля кладовища спиняли завію, і лежав тонкий сніг (В. Барка).
5. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у сінях за дверима (О. Довженко).
6. Купріян вдивлявся в Павла, і тяжкий батьківський гнів піднімався в його душі (О. Довженко).
7. ...я сльозу у кулак заховаю – і розірве сльоза мій кулак (І. Малкович).
8. Батько один, і діти не вибирають батьків (М. Томчаний).
9. Земля трусилася в шаленій трясці, й гармати тремтіли дрібним трепетом од близості танків (О. Довженко).
10. Дорожчий над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман (П. Куліш).
11. Чимало солдатів ішло зовсім без зброї і весело насвистували пісню (О. Довженко).
12. Ти підростеш, твій коник – теж, і все в нас буде добре (І. Малкович).
13. Грала промінням, ясним самоцвітом порання роса, і усміхалась весняним привітом природи краса (Леся Українка).
14. А поки – спатоньки лягай: вже рибка засинає і сині сні старий Дніпро на хвилях колихає (І. Малкович).
15. Вдяглися мрії у смуткові шати І понесли мене в дивний, мовчазний край, і там прийняв мене в зеленії палати плакучих верб і кипарисів гай (Леся Українка).
16. Горить налитий сонцем оболук, і день до берега припав, а біля мене білим сободем тремтить коханої рукав (В. Стус).
17. Служила вона його прадідові, дідові, й батько народився в цій хаті, і він, і всі брати, й сестри його (М. Томчаний).

18. Ні на похороні, ні опісля, на обіді, ні сльозинки не зронила, ні слівця з себе не видушила (Ж. Куява).
19. Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім, і якось радісно (М. Томчаний).
20. Як син, тобі доземно уклонюсь і чесно гляну в чесні твої вічі, і в смерті з рідним краєм поріднюсь (В. Стус).
21. Звуки чулися від хати вдови Килини, і тепер я чітко вирізняв чоловічі голоси (А. Кокотюха).
22. І де ви поділись, полони, і де він подівся, той край? (В. Стус).
23. З хати Жменякової зірвав околот соломи, поніс його, наче якусь дивовижну і страшну стрілу, й кинув десь на городи (М. Томчаний).

Вправа 2. Розмежуйте складносурядні речення та прості ускладнені конструкції з градаційними сполучниками. Визначте синтаксичні функції однорідних членів речення. Перетворіть прості речення з однорідними членами, поєднаними градаційними сполучниками на синонімічні складносурядні, добираючи близькі за значенням сполучники. Правильно проінтонуйте їх і поясніть розділові знаки.

1. Від цих думок серце в нього бралось кригою, та й усі зорі в високому й байдужному небі не тільки позамерзали, але й розкришилися (В. Шевчук).
2. Не тільки людське життя, а й життя кожної істоти має свій власний світанок (Г. Пагутяк).
3. Але любов у світі не тільки любов породжує, але й усі біди (В. Шевчук).
4. А в спілці з ним не боїмося не тільки короля, а й турецького султана (Р. Іваничук).
5. Так що тепер не тільки коаліція на Ірак, а й суніти на шіїтів, шіїти на сунітів, всі на всіх загалом (Л. Костенко).
6. Цього разу ляк огорнув не тільки християнські, а й мусульманські держави (Р. Іваничук).
7. І не тільки він тебе любитиме, а й ти спробуй полюбити його теж (Дара Корній).

Вправа 3. Вкажіть стилістичну роль приєднувальних сурядних частин складного речення. Які приєднувальні сполучники вжито у наведених конструкціях. Чим вони відрізняються від

єднальних? Замініть їх на синонімічні сполучники.

1. Проте завгоспові було не до запитань, а надто не до риторичних, ще й у нього справ – ого-го-го! (О. Печорна).
2. й господиня поставила нам на стіл вечерю – холодець з квасом та пироги з горохом, а також були огірки свіжі, й ми славно повечеряли (Ю. Мушкетик).
3. Щоки знов порожевіли та заокруглилися, очі вже не здавалися втомленими та переляканими, та й нова зимова сукня їй пасує (Н. Гурницька).
4. ...переміг він, а не Чарниш, до того ж полковницьке урядування давало зиск значно більший, аніж генерального судді (Ю. Мушкетик).
5. Ілюзія може далеко завести, та й на краю землі реальність дарує тільки справжній біль (Люко Дашвар).
6. У них, – подумала уві сні Зоя, — мабуть, оленів тих, як яєць у холодильнику, та ще й службова упряжка від телеканалу... (Ірен Роздобудько).
7. Я не стомився, та й занадто багато ще роботи (В. Підмогильний).
8. Капітан їде вже верхом, та й лейтенант уже є (О. Кобилянська).
9. Він сильніший, та й злити хлопця не варто (Дара Корній).
10. – Встигаємо, дитино, ще й часу лишається – більше ніж у вас (О. Печорна).
11. За подібну кривду грішми не відкупитеся, та й ми не будемо вимагати у вас ревалізації, – мовив Шамрай (Р. Іванчук).
12. Навіть зараз його ніхто не зустрів і не провів до кімнати, та й вхідні двері незамкнені (Н. Гурницька).
13. Він за два дні міняє три личини, та ще й четверту має про запас (Л. Костенко).
14. Навіть зараз його ніхто не зустрів і не провів до кімнати, та й вхідні двері незамкнені (Н. Гурницька).
15. У мене букета не було, та й мати затрималася хвилин на п'ять, а потім зникла святкувати таку подію (О. Печорна).
16. Пісня була задовга, та й передача добігала кінця (Ірен Роздобудько).
17. Вітри наскрізь продували хатину, і до того ж дощі раз у раз обмивали її стіни (Л. Бережна).
18. Прізвища не скажу, та й не потрібні вони вам (А. Кокотюха).

19. Солодкою музикою відлунюють у мені батькові історії про Ісусові чудеса (воскресіння юнака та приборкання морського шторму), а також розповіді зі Старого Заповіту – про Йосифа, про Мойсея, про виведення з Єгипту, про Самуїла, Саула, Давида, Єлисея (С. Андрухович).

Вправа 4. Схарактеризуйте складносурядні речення із зіставно-протиставними сполучниками. Замініть їх на синонімічні сполучники. Перетворіть, де це можливо, складносурядні речення на синонімічні безсполучникові. Порівняйте в них інтонацію та пунктуацію.

1. Самій не довго збитися з путі, та трудно з неї збитись у гурті (Леся Українка).
2. Сам-то добрий і справедливий, зате псів лютих біля двору тримає (Р. Іваничук).
3. Червоне в тій імлі густо малиновіло, але й це тривало недовго (В. Шевчук).
4. Хлопці трохи помовчали, але перегода знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно (І. Нечуй-Левицький).
5. Москва з ляхами свариться, а ми мусимо терпіти (Г. Пагутяк).
6. Шукав він Марусину на луках страхоліських, але не знаходив її (В. Дрозд).
7. Нехай я отруєна злою журбою, Та в пісні на всяку отруту є лік (Леся Українка).
8. Я слів коваль, і молот мій нелегкий, Та не зів'януть м'язи від ваги (Д. Павличко).
9. Роки любії, дитячі, Як весняні води, зникли, Але гомін вод весняних Не забудеться ніколи (Леся Українка).
10. ...Гіркі були мої начала, Але промчалися літа... (Д. Павличко).
11. Наш дід – бджолиний бог, а я, як виросту, то буду богом космонавтів (В. Слапчук).
12. На віддалі стрічатися їм добре, Та обійматись – боже борони! (Д. Павличко).
13. Ще сонце високе, ще небо глибоке, та серце замало грудей не пірве (В. Стус).
14. Замало стріл в моїм сагайдаку – А ворог наступає і сміється, Та я повинен виграти двобій (Д. Павличко).

15. Десятиліттями сотні й тисячі дзенських монахів шукають просвітлення, та лише окремим із них удається пережити цей стан (В. Слапчук).
16. Того розбив параліч слави, А той від мудрості мовчить (Д. Павличко).
17. Одна думка усміхнеться, А друга заплаче (Т. Шевченко).
18. Людина плинна й мінлива, а війна – це лише екстремальні обставини (В. Слапчук).
19. Грає листя на веснянім сонці, А в душі – печаль, як небеса (Д. Павличко).
20. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, на лавах, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни (М. Коцюбинський).

Вправа 5. Розмежуйте відношення зіставлення і протиставлення між предикативними частинами в кожному конкретному випадку. Які стилістичні фігури вони формують?

1. Посіяли гайдамаки В Україні жито, Та не вони його жали (Т. Шевченко).
2. Два вогні горять, з вітром гомонять, А в високім небі два сонця стоять (В. Стус).
3. Старий оддав морю сина і внука, зате скільки підняв з його глибини! (М. Коцюбинський).
4. Пишу про війну, а душа спокою просить (В. Слапчук).
5. Іще осніженою лапою Зима на груди налягла, – А свічка капає і капає Над смутком білого села (М. Рильський).
6. Про ведмедя не згадують, однак урешті-решт жінка застається з дітьми, а чоловік іде на полювання (В. Слапчук).
7. Ліс одягався тоді у жовте й червоне листя, а сонце обертало його у золото і вогні (М. Коцюбинський).
8. Мене турбує звада, Та марний біль перемогла відрада (П. Филипович).
9. Війна – це величезне роздоріжжя, проте все залежить од людини, від глини, від замісу (В. Слапчук).
10. Може, це – архаїка, дурниці, Атавізм, дикунство, примітив, Та сьогодні голосок синиці Душу всю у мене оновив! (М. Рильський).
11. Я чув колись цю річ зміїну, Але збагнуть не міг її... (Д. Павличко).

12. Офіційно цього нам не оголошували, однак у приватних розмовах з Ми керувалися певними почуттями, а він – здоровим глуздом (В. Слапчук).
13. Без гучних прожив він декламацій, – А в душі поезія цвіла! (М. Рильський).
14. По щоках пливуть окуляри, я намагаюся їх зупинити, проте вони течуть, просочуються крізь пальці (Ю. Винничук).
15. Євка мала якусь думку з цього приводу, але Дані завше бракло уваги дослухати її до кінця (Ірена Карпа).
16. Лице її закам'яніло, а очі погасли (В. Шевчук).
17. Важко пізнати оселю забуту, Та не пізнати не можна її... (Д. Павличко).
18. Зі злості я, здається, навіть викинув його, але згодом знову знайшов серед паперів на столі (Ю. Іздрик).
19. Його мама працювала вчителькою, а тато шабашив десь у Росії (С. Жадан).
20. Мариністи завше були нудними, а їх музеї русифікованими (Ірена Карпа).
21. Ми з тобою ще не накупались, А вже грає осінь у вікні (Д. Павличко).

Вправа 6. Розмежуйте прості речення з однорідними членами і складносурядні речення. Які змістові відношення (взаємовиключення, чергування і под.) виникають між предикативними частинами поданих складносурядних речень із розділовими сполучниками. Де можна, замініть розділовий сполучник синонімічним або іншого семантичного типу. Як це вплине на зміст, інтонацію і розділові знаки?

1. Чи вітер крізь курай свище, чи тоскно хтось наспівує поблизу (О. Гончар).
2. Чи я не служив, чи я не годив, чи за мене яка пропажа сталася?.. І де правда? де вона? І громада, бачу, живе кривдою... Скрізь однаково... (Панас Мирний).
3. Або гори Карпати сповиті в синяві мряки, або непроглядні густі проліси синіють здалека, немов зачарований, замкнений у собі, окремий світ (О. Кобилянська).
4. То мати гукає, то мати шепоче. Мене виряджаючи в дальню дорогу... (П. Воронько).

5. Чи то праця задавила молодую силу, чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила (Т. Шевченко).
6. Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (О. Гончар).
7. Чи то шумлять так хвилі, чи німфа плаче вслід (О. Пахльовська).
8. То комиш упаде в око, то дим тріпоче в повітрі (М. Коцюбинський).
9. Чи то війнув снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич (Г. Світлична).
10. Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів або виділявся обрис пташини (М. Стельмах).
11. Чи то мені здається, чи то справді свист тихшає? (М. Коцюбинський).
12. Як пташка щебече, байрак гомонить, або чорнобрива в гаю співає. ... (Т. Шевченко).
13. Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті – усе не так, як хто інший (П. Куліш).
14. То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс і грудкою впаде в ситу землю (А. Шиян).
15. Не можу сказати, чи це Густий Луг, чи інша місцина (В. Лис).
16. Чи то наша неочікувана поява спричинила сльози на очах нашої улюбленої вчительки, чи то перший дзвоник торкнувся таємних струн її душі. (А. Шиян).
17. Чи вітер крізь кураїну свище, чи тоскно хтось наспівує поблизу? (О. Гончар).
18. А вже по закінченні тої дивної молитви покаювся – чи то перед Богом, чи перед нею – що ніколи в тому її житті не з'явиться (В. Лис).
19. Із ікlistого вищиру Вовкулаки важко було зрозуміти, чи він сміється, чи плаче, чи, може, просто дивується (В. Шкляр).
20. Тепер такий собі рваний ритм – або щоночі, або через ніч (В. Лис).
21. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду (Леся Українка).
22. А в пшениці то мак, то волошки закрасили б роботоньку трошки (Леся Українка).
23. Чорна хмара з-за Лиману небо, сонце криє, синє море звірюкою то стогне, то вис, Дніпра гирло затопило (Т. Шевченко).

Вправа 7. Перепишіть речення і поставте пропущені розділові знаки. Поясніть, коли ставиться, а коли не ставиться розділовий знак, і який саме, в складносурядних реченнях, з'єднаних неповторюваними єднальними сполучниками.

1. П'янке дихання весни і життєдайні її соки. В такі от прозорі дні ніби навстіж розкриваються людські серця і кров струменить швидше і потиски рук стають міцнішими і дружба сердечнішою, а любов – крилатішою (В. Речмедін).
2. Від весни до весни, від травня до травня все яскравіше горить зоря визволення всього людства і все дужчають вітри нового життя (В. Речмедін)
3. Справжні люди не вміють – не можуть – подрібнюватися й життя їхні творять чудову цілість, послідовно прожиті від першого до останнього дня (В. Коротич).
4. Минуть роки і нащадки наші славитимуть героїзм нинішніх поколінь, їх цілеспрямованість у боротьбі (В. Речмедін).
5. Немає сил над наші сили і хмарам сонця не затьмить (М. Нагнибіда).
6. Небо чисте, Високе, як саме життя, І я вслухаюсь в урочисте, Прискорене серцебиття (Р. Третьяков).
7. Друзі йдуть полками і я серед них сурмач (А. Малишко).
8. Ні, сили на землі нема і сили на землі не буде, щоб потягти нас до ярма... (М. Рильський).
9. Попереду героїчна праця і славні перемоги (В. Речмедін).
10. І котяться хвилі невтомної бурі І Стяги червоні спливають крізь дим (Л. Первомайський).
11. Так само дихало простором і солоним вітром море і біліли вітрила на рибальських човнах і сонячними ранками далекий острів курів хвилями рожевого туману (О. Донченко).
12. Біля машини прокочується регіт і Карпо важно проходить до соломотряса, голосно виспівуючи (В. Винниченко).
13. Та будні стомлено шиплять в розпечених побитих тиглях і в суміші отій киплять сполуки спогадів застиглих (Ю. Андрухович).

Вправа 8. З'єднайте прості речення або предикативні частини складних речень єднальними сполучниками. Чи потрібна між ними кома? Розподіліть подані конструкції за комунікативним

призначенням (спонукальні, питальні, питально-риторичні, окличні).

1. Хай вітер знамена колише, співають в садах солов'ї!
(В. Сосюра).
2. Хай сніться іншому у Космосі причали. Нехай не нам той фантастичний лет, Та ми шляхи до щастя прокладали, А значить – і дороги до планет (Л. Дмитерко).
3. Сам вперед іди, другого за собою веди (Народна творчість).
4. Будь щасливий, благодатний краю. Будь благословен, талант і труд! (О. Донченко).
5. Які то були жнива? Який блакитний день видзвонював над стиглими нивами! (І. Цюпа).
6. Які прекрасні люди, яка земля багата, яка незмірна радість людей – свободний труд! (М. Бажан).
7. Кому ж голос за це віддати? Звідкіль ця вись і глибина? І хто, могутній, міг з'єднати Серця, уми і племена?
8. Як подобрішав я, як наповнив ти мене вкрай бажанням творити добрі діла для народу! (О. Довженко).
9. Які в народних грудях сили, яке безмежжя у серцях!
(М. Рильський).
11. Які тоді на світі будуть люди? Які події? Яка доба?
(О. Донченко).
12. Яка земля! Яка велика доля! Які дороги поколінь!
(М. Нагнибіда).
13. Хто ще з дитячих літ, ще зі шкільної лави не брав із собою в життя із його книжок ті світлі образи маленьких героїв нашого бурхливого часу! Хто не захоплювався героями його пізніших талановитих творів, якими А. Головка так обдарував нашого вимогливого читача (П. Усенко).

Вправа 9. Перетворіть безсполучникові речення на складно-сурядні з єднальними сполучниками. Які конструкції більш стилістично умотивовані? Чи зміниться при цьому пунктуація?

1. Сніги тікають, дзвенять струмки, все навкруги протряхає, парує (О. Гончар).
2. Сад мій стоїть ще голий, але вже набряк соками, налився, ось-ось розкриються бруньки (О. Гончар).

3. Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом (М. Коцюбинський).
4. Прозоро, світло навкруги, ясно і легко у мене на серці (О. Гончар).
5. Вітер був потужний, білий напнутий парус летів уперед з легкістю птиці... (О. Гончар).
6. Грім з кожним ударом все більше розбивав скляні хмари, вони вже рушилися по всьому небозводу і падали цілими зливами (П. Панч).
7. Білі тумани пливуть по землі, Зброю для миру кують ковалі (М. Рильський).
8. Потім обоє з'єднуються, в обох одне лице, то в однієї, то в другої, потім на їхньому місці з'являється третє лице – тоже жіноче, але незнакове (В. Лис).

Вправа 10. Доберіть із художніх та публіцистичних текстів 10 складносурядних речень з різними типами сполучників і стилістичними фігурами (ампліфікація, градація, полісиндетон, антитеза, паралелізм). З'ясуйте їхні стилістичні функції та зробіть синтаксичний розбір за наведеною нижче схемою.

Послідовність синтаксичного розбору складносурядного речення

1. Довести, що речення складне елементарне, знайшовши дві граматичні основи предикативних частин, що входять до його складу (якщо три і більше основ, то речення багатокomпонентне).
2. З'ясувати вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Вид речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати тип речення за характером синтаксичного зв'язку предикативних частин — сполучникове складносурядне.
5. Визначити семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами і відповідний семантичний різновид речення (єднальні — одночасність, послідовність, перелік, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові тощо; зіставно-протиставні — протиставні, зіставні; розділові — взаємовиключення, перелік однаковою мірою можливих чи неможливих дій, подій, явищ і станів).
6. Вказати засоби зв'язку предикативних частин (єднальні, проти-

- ставні, розділові сполучники та ін.);
7. Закрита чи відкрита структура?
 8. Вільне чи фіксоване розташування предикативних частин?
 9. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.
 10. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–17, 26, 42, 52, 64, 72–73, 75–77, 95–99, 108, 113, 122, 123, 124.

§11. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Складнопідрядні речення найрозгалуженіші зі структурно-семантичного боку і нерідко важко засвоювані, тому їм варто приділити найбільше уваги. Ще з молодших класів школярі візуально ідентифікують складнопідрядні речення за найуживанішими сполучниками *щоб, що, як, ніби, бо, тому, що, хоча, дарма що, так що, якби, якщо ... то* і под., які здатні відрізнити від раніше засвоєних сполучників сурядності. Згодом учні повинні глибше розуміти характер синтаксичних зв'язків між частинами складнопідрядного речення як підпорядкування підрядного речення головному. Для цього вчитель дає завдання поставити питання від головної частини до підрядної, наголошуючи, що сполучник підрядності завжди в підрядній частині. Школярі пам'ятають, що в складносурядному реченні цього зробити не можна, оскільки сурядні частини в них граматично незалежні, самостійні, рівноправні. Із попереднього розділу «Морфологія» їм відомо, що ні сурядні, ні підрядні сполучники як службові слова не виступають членами речення, до них не можна поставити питання. Поступово у тренувальні вправи до теми варто вводити речення із сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, скільки; де, куди, звідки, коли, як*. Спершу учні самостійно визначають їх частиномовну належність: пробують змінювати (де це можливо) за відмінками, числами й родами, а тоді роблять висновок, що незмінювані слова – це прислівники, а відмінювані – відносні займенники, встановлюючи їх синтаксичні функції. Учитель повинен дати чіткі критерії розмежування сполучників і сполучних слів (про це йшлося попередньо).

На перших уроках для аналізу доцільно давати лише речення з однією підрядною частиною, щоб учні добре навчилися розрізняти їхні семантичні типи саме за логічними питаннями, бо розряд сполучника не завжди відповідає змістовим відношенням між частинами (на цьому треба наголосити). Складнопідрядні речення з кількома підрядними, у яких може бути тільки одна головна частина, аналізують після вивчення всіх семантичних різновидів.

Університетська програма передбачає вживання студентами термінів *одночленні складнопідрядні речення (нерозчленованої структури)*, *двочленні складнопідрядні речення (розчленованої структури)* [13, с. 362]. Учням не потрібно нав'язувати ці складні поняття, проте слід навчити їх встановлювати, від чого залежить підрядна частина – усієї головної чи конкретного слова в ній. Не зайвими будуть такі рекомендації:

а) якщо в головній частині є слово, яке обов'язково потребує для розкриття свого змісту підрядної частини, то остання не може стосуватися всього змісту головної, отож логічне питання ставимо від такого слова (це може бути дієслово із семантикою мовлення, мислення, сприйняття у складнопідрядних з'ясувальних реченнях або іменники, вказівні займенники (прислівники) у складнопідрядних означальних, способу дії), напр.: *Враз Тимофій почув, як забряжчали ворота* (М. Стельмах); *Ти п'єш із чистої криниці, яку ми щирістю зовем* (М. Рильський); *Те, що пройшло, навіки одшуміло* (А. Малишко); *І неминуче впало так раптово, що вже не стало ні турбот, ні спогадів, ні суєти* (М. Бажан);

б) підрядні обставинні частини пояснюють зміст усієї головної, за винятком деяких підрядних місця, часу способу дії, міри й ступеня, які залежать від займенникових прислівників *там, туди, звідти, тоді, відтоді, так, настільки*, пор.: *І зерно мусить вмерти, щоб дати В життєдавчому житті – Життя* (Є.Маланюк); *Не злякаться вам нікого, холодні сніги, Бо розтопить вас сонце блискуче* (Олександр Олесь); *Де труд, там і спочинок, де турботи, там і радощі* (Г. Сковорода); *Коли мене снігами занесе, тоді вже часу матиму доволі* (Л. Костенко).

Належну увагу варто приділити кожному семантичному різновидові складнопідрядних речень.

Під час опрацювання складнопідрядних речень *із підрядними означальними* доцільно провести аналогії з уже вивченими означеннями (відокремленими й невідокремленими) у простому

реченні, які завжди пояснюють означуваний іменник, відповідаючи на питання *який? чий? котрий?* У займенниково-означальних реченнях підрядна частина конкретизує не іменник, а вказівні займенники *той, такий* у головній. Пор.: *Лиш восени я щастя зрозумів, яке мені й не марилося досі* (І. Гнатюк); *Хвилина була така напружена, що чулося навіть дихання* (Г. Ткаченко). Крім типових для таких конструкцій сполучних займенникових слів *який, чий, котрий, що*, нерідко вживані прислівникові *де, куди, звідки, коли*, напр.: *Тільки увечері князь Володимир залишився один, увійшов у терем, де провів свої юні літа* (С. Склярєнко); *Благословенна та ясна година, коли буквар бере до рук дитина* (Д. Павличко). Учні нерідко визначають такі конструкції як обставинні місця, часу, зважаючи на сполучні засоби, а не логіко-семантичні відношення між головною й підрядною частиною. Учитель має наголосити, що підрядні обставинні частини залежать від усієї головної, а підрядні означальні – від означуваного іменника (займенника) в ній, відповідаючи на питання *який?*, а не *де? коли?* Зазвичай від вказівного займенника в головній частині до підрядної ставлять питання відмінків: *Тому не страшно вмерти (кому?)*, *в кого Вітчизна єсть* (Д. Павличко), але речення слід кваліфікувати не як з'ясувальне, а як займенниково-означальне за аналогією до складнопідрядних конструкцій штибу *І той любов'ю повниться до світу, Хто рідну землю має під собою...* (М. Вінграновський). Дуже часто підрядна означальна частина стоїть в середині головної безпосередньо після іменника (займенника), якого пояснює. Учителеві варто звернути увагу на те, щоб учні не зловживали у своєму усному й писемному мовленні складнопідрядними означальними реченнями, особливо зі сполучними словами *який, що*, добираючи синонімічні конструкції.

Як і в означальних, у складнопідрядних **з'ясувальних реченнях** підрядна частина пояснює не всю головну, а якесь слово в ній. Якщо в перших такими словами виступали іменники (займенники), то у других – дієслова мовлення, мислення, сприйняття, волевиявлення, рідше їхні еквіваленти (присудкові прислівники або прикметники), які потребують поширення, доповнення або додатком у простому реченні, або ж підрядною з'ясувальною частиною у складному, яка ніби компенсує недостатність (неповноту) семантики головної, напр.: *Він подумав, що завтра йому треба виїжджати* (Г. Тютюнник); *Я стверджую, що його практика вища за ваші теоретичні знання* (О. Довженко); *Чую, як легшає всесвіт важкий мені, брате*

(Б. Олійник). Можна запропонувати учням закінчити двоскладні та односкладні речення на зразок *Батько розповів...*; *Мати почула...*; *Діти зрозуміли...*; *Людям відомо...*; *Потрібно знати...*; *Хлопцеві здавалосьь...*; *Хочеться...*

Найуживаніші в таких конструкціях сполучні засоби *що, як*, проте нерідко використовують сполучники і сполучні слова, характерні для обставинних складнопідрядних речень мети, порівняння, місця, часу, міри і ступеня, напр.: *Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити* (Ю. Яновський); *Мені снилось, ніби я літаю* (Т. Шевченко); *Чоловік дав задаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов* (М. Коцюбинський); *Він докладно розповів, скільки хліба зібрано, коли закінчать скиртування* (Г. Тютюнник). Щоб запобігти сплутуванню з'ясувальних речень з обставинними, учитель на конкретних прикладах пояснює, від чого треба ставити питання в обох випадках – від усієї головної частини чи окремого дієслова, прислівника в ній, що потребують доповнення, з'ясування, конкретизації.

Складнопідрядні речення з *підрядними способом дії, міри і ступеня* у шкільних підручниках чітко не розмежовують, подаючи їх в одному параграфі. Тому вчитель має розтлумачити учням відмінність цих значень, проводячи аналогії з відповідними обставинами простого речення. До підрядної частини способу дії, яка зазвичай залежить від дієслівного присудка, ставимо питання *як? яким способом?* Вона розкриває спосіб протікання дії і поєднуються з головною частиною за допомогою сполучного слова *як*, сполучників *як, що, щоб, ніби, мов*, з якими нерідко корелює вказівне слово *так* – прислівник способу дії. Підрядне речення міри пояснює не дієслово, а переважно прикметник або прислівник із вказівними словами *такий, так* в головному, відповідаючи на питання *якою мірою?* із вказівкою на міру вияву ознаки. Основним маркером семантики ступеня є корелятивна пара вказівного і сполучного слова на зразок *стільки – скільки, настільки – наскільки*, а складнопідрядне речення виражає ступінь вияву ознаки, відповідаючи на питання *скільки? наскільки?* Проте в «чистому» вигляді такі відношення трапляються рідко: здебільшого простежуємо нашарування на семантику міри значення ступеня, рідше спосіб дії взаємодіє з семантикою міри й ступеня, пор.: *Сердега так перелякалась, що аж тремтить* (Л. Глібов); *Сонце пекло так, що й уночі степ наших* (Ю. Яновський); *Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов* (В. Сосюра); *Рубка на шхуні була*

така маленька, що на ній разом могли спати тільки двоє (М. Трублаїні); Скільки хвиль у бурхливому морі, стільки співів у серці моїм (Леся Українка); Скільки намолотили, стільки й загатили (Народна творчість).

Складнопідрядні речення з **підрядними порівняльними** дуже схожі на складнопідрядні способу дії зі сполучниками *як, мов, наче, ніби* і под., проте підрядна частина в них пояснює не присудок із вказівним словом у головній, а всю головну частину. Учитель також має пояснити, що в них передається не спосіб протікання дії, а виразні порівняльні відношення: дія або стан головної частини порівнюється з дією або станом підрядної. На конкретних прикладах із художньої літератури, усної народної творчості варто продемонструвати учням синонімічне багатство порівняльних сполучників в українській мові: *як, мов, немов, немовби, немовбито, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, що*. Підрядні порівняльні речення можуть бути повними й неповними. Спершу вчитель має пропонувати для синтаксичного аналізу повні варіанти таких конструкцій, де є всі головні й необхідні для розуміння змісту другорядні члени речення, а потім добирати до них синонімічні неповні варіанти з пропуском підмета чи присудка, пор.: *Мій час пливе собі так тихо й тихо, як по ставку пливе листок сухий* (Леся Українка) і *Мій час пливе собі так тихо й тихо, як по ставку листок сухий*; *І ряхтить, і сяє світло теє дрібне, як вогонь палає* (Леся Українка) та *І ряхтить, і сяє світло теє дрібне, як вогонь*; *Так падає дитина по дитині, Як з дерева роса тремтячая спада* (Леся Українка) і *Так падає дитина по дитині, Як з дерева роса*; *Так падає дитина по дитині, Як роса*. Проблемним питанням академічного, вишівського та шкільного синтаксису залишається розмежування порівняльних неповних частин у складнопідрядних конструкціях і сполучникових порівняльних зворотів як членів простих речень. Випрацювано чимало критеріїв їх розрізнення, серед яких – можлива заміна порівняльних зворотів, які виступають лише другорядним членом речення, орудним порівнянням або іншим словом у функції обставини. Доцільно продемонструвати це на численних прикладах із поетичних творів Лесі Українки, пор.: *[Кінь] помчав у гори, мов стріла* і *Кінь помчав у гори стрілою*; *Полетить воно [слово] по світі, наче тая вільна птиця* і *Слово полетить по світі вільною птицею*; *І лється кров, як навесні вода* і *І лється кров весняною водою*; *Думки цвітуть, мов золоті квітки* і *Думки цвітуть золотими*

квітками; ...і злинула [душа], мов пташка вільнокрила і Душа злинула пташкою вільнокрилою; Хай процвіта ваша доля, як рута і Хай процвіта ваша доля рutoю⁴.

Під час опрацювання складнопідрядних речень **із підрядними місця** варто звернути увагу учнів на те, що підрядна частина в них може пояснювати або всю головну, або лише прислівники *там, туди, звідти, скрізь, всюди*, які утворюють співвідносні пари зі сполучними словами *де, куди, звідки*, пор.: Де кров текла козацька, трава зеленіє (Т. Шевченко); А де нема любові і страждання, Там не живе, не б'ється і життя (Олександр Олесь). Не слід сплутувати ці речення з підрядними допустовими зі сполучними з'єднаннями *де не, куди не, звідки не* штибу І де б я не був за далекою даллю, тебе ж, Україно, завжди пізнаю (А. Малишко); І куди не йду, куди не прагну – смерк сосновий мерзне угорі (В. Стус), у яких від усієї головної до підрядної частини ставимо питання *незважаючи на що?*, а не *де? куди? звідки?* Для цього добираємо синонімічне допустове речення з типовим сполучником *хоч*, пор.: Хоч буду за далекою даллю, тебе ж, Україно, завжди пізнаю (А. Малишко).

У складнопідрядних реченнях з **підрядними часу** учні найчастіше від головної до підрядної частини ставлять питання *коли?*, яке далеко не охоплює всіх часових значень, а також вживають сполучне слово – прислівник *коли*. Тому вчитель має подати для аналізу зразки конструкцій, де від головної до підрядної можна було б поставити логічні питання *відколи? як довго? з якого часу? до якого часу?*, що дають змогу учням збагнути такі конкретні часові значення, як одночасність, часова попередність, часова наступність, початок дії, часовий проміжок і под. Вони повинні урізноманітнювати своє мовлення синонімічними часовими сполучниками *як, в міру того як, поки, доки, після того як, перш ніж, перед тим як, до того як, відколи, відтоді як, з того часу як*. Кома перед *як* зазвичай не ставиться у складених сполучниках, але можлива. При цьому варто наголосити, що змістові відношення і тип підрядної частини не змінюється. Зазнає змін лише структура та інтонаційне оформлення складного речення, пор.: Щоранку, перед тим як іти на роботу, він брав березового віника і замітав подвір'я (В. Земляк) і Щоранку,

⁴ Див.: Межов О. Г. Порівняльні синтаксеми і підрядні конструкції в поетичних творах Лесі Українки. *Леся Українка і сучасність*: зб. наук. пр. Т.3. Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2006. С. 291–301.

перед тим, як іти на роботу, він брав березового віника і замітав подвір'я. Тому важливо, щоб учні вміли правильно інтонувати такі варіанти складнопідрядних часових конструкцій.

Часто школярі не розрізняють складнопідрядні речення з підрядними часу й підрядними умови, особливо зі сполучними засобами *коли* або *як*. Щоб запобігти цьому, учитель на конкретних прикладах має пояснити, що підрядне речення має часове, а не умовне значення, коли домінують об'єктивно часові відношення та/або в головній частині є прислівники часу на кшталт *навесні, влітку, вранці, вдень, ввечері, вночі, торік, незабаром*, напр.: *Згинуть роси, як над світом сонечко зійде багряне* (Д. Павличко). Замінити тут сполучник *як* на сполучник умови *якщо* неможливо: це буде суперечити об'єктивній реальності, бо ж сонце не може не зійти. Умовне, а не часове значення підрядна частина має, якщо вжито дієслова умовного способу та / або за наявності парних сполучників умови на зразок *якщо...то, якби...то*, напр.: *Коли б не було смерті й минуле можна було змінювати, люди не знали б страху і страждань* (П. Загребельний); *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Т. Шевченко). У деяких випадках до підрядної частини можна поставити подвійне питання (*коли? за якої умови?*), тоді вона виражатиме умовно-часове значення, напр.: *Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява* (О. Довженко).

Аналізуючи складнопідрядні речення з *підрядними мети*, учні повинні усвідомити, що не завжди за наявності сполучника *щоб* між головною і підрядною частиною виникають відношення мети. Із таким багатозначним сполучником можуть функціонувати різні види підрядних речень – означальні, з'ясувальні, способу дії, до яких ставимо відповідні питання не від усієї головної частини, а конкретних слів у ній, пор.: *Мій синку, нема такого зілля на землі (якого?), щоб серце лікувати ним* (Д. Павличко); *Чи й справді необхідно (що?), щоб жінка була мужня* (Л. Костенко); *І рости, і діяти нам треба так (як?), щоб аж гриміло з краю в край* (П. Тичина). Учитель має роз'яснити, що до підрядного мети від усієї головної частини ставимо питання *навіщо? з якою метою?* (відбувається сказане в головному реченні): *Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік* (Д. Павличко).

За вживання складеного сполучника *для того щоб* кому перед *щоб* ставимо лише тоді, коли вказівна частина наголошується. При цьому вид підрядної частини не змінюється, проте граматична

структура головної і підрядної частин та інтонаційне оформлення всього складного речення зазнає деяких змін. Тому вчитель повинен стежити за синтаксичним членуванням і правильним інтонуванням учнями таких варіантів складнопідрядних конструкцій мети, пор.: *В природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина* (М. Стельмах) і *В природі ніч існує, для того щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина*. У першому варіанті для того можна опустити, від чого не зазнають змін семантико-синтаксичні відношення між підрядною та головною частиною.

Складнопідрядні речення з **підрядними причини** не становлять труднощів для засвоєння учнями через однозначність причинових сполучників, які вживаються лише у цих реченнях, та відсутність у них сполучних слів. В усному й писемному мовленні школярів переважають сполучники *бо, тому що*. Завдання вчителя – збагатити його синонімічними простими і складеними сполучниками *оскільки, адже, позаяк, через те що; завдяки тому що; у зв'язку з тим що; від того що; з огляду на те що; зважаючи на те що; унаслідок того що* з акцентуванням стильової сфери їх використання (більшість із них книжного вжитку, міжстильовий характер має лише сполучник *бо*). Напр.: *Вона була вбрана в вишивану українську сорочку, бо недавно була в Полтаві і вгледіла там нову моду* (І. Нечуй-Левицький); *Наш поет зостався дома, через те що він каліка* (Леся Українка); *Від того що сонце ніколи не заглядало в це темне місце, дощова вода нікуди не стікала* (Панас Мирний). Важливо навчити школярів, з одного боку, правильно інтонувати складнопідрядні речення причини залежно від того, де стоїть кома: перед складеним сполучником чи після його вказівної частини; з іншого, правильно розставляли розділові знаки відповідно до інтонації (наявності чи відсутності логічного наголосу на вказівному слові, паузи перед *що*), особливо під час написання диктантів, пор.: *Людина лагідна незгоду втихомирює, тому що розважлива відповідь гасить гнів* (Біблія); *Чайка квилить над морем тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось* (Ю. Яновський). Поза увагою учнів не повинна залишатися синтаксична синонімія підрядних причинових частин і обставин причини, пор.: *Досі не писала через брак часу* (Леся Українка) і *Досі не писала, бо бракувало часу*.

У складнопідрядних реченнях з **підрядними умови** більшість сполучників (серед них найуживаніші – *якщо, якби, коли б*) чітко виражають змістові відношення умови. Особливої уваги потребує

сполучник *коли*, часто вживаний у підрядних часових реченнях як омонімічне сполучне слово – прислівник: *Вона бачила ці береги, коли вони ще були зовсім пустельні* (Я. Баш) та сполучник *як*, що теж може виражати семантику часу: *Як звечоріє на Дніпрі, Черніг сідає в чорний човен і ставить чорні ятері* (Л. Костенко). До того ж вони можуть передавати в одному й тому ж складнопідрядному реченні і часові, і умовні змістові відношення між головною і підрядною частиною: *Коли струна порветься, то від неї музики не жди* (І. Франко); *Як згадає він рідну країну, затремтить його серце сумне* (Леся Українка). У науковій літературі такі конструкції називають синкретичними, а вчитель має пояснити учням, що їх можна визначати і як підрядні часу, і як підрядні умови, ставлячи подвійне питання *коли? за якої умови?* Варто наголосити й на тому, що у складнопідрядних реченнях з підрядними умови функціонують тільки сполучники, сполучні слова їм не властиві.

Складнопідрядні речення з **підрядними допустовими** найскладніші для вивчення у школі, оскільки учні не завжди усвідомлюють сутність допустових відношень, особливо за наявності нетипових для них сполучників. Учитель має пояснити, що висловлене у головній частині таких конструкцій відбувається всупереч тому, чого слід було б чекати, тому від головної до підрядної частини ставимо питання *всупереч чому? незважаючи на що? попри що?*, а поєднуємо їх найчастіше сполучниками *незважаючи на те що, хоч (хоча), попри те що, дарма що, усупереч тому що*, які використовують для вираження тільки допустових відношень: *Дика рожка ще квітне, хоч на долах – вже жнива* (Є. Маланюк); *Вона [Соломія] наважилась покинути небезпечне місце, незважаючи на те що Остапові треба було пускатися в далеку дорогу* (М. Коцюбинський). Їх запам'ятовування учнями допоможе легко встановити тип підрядної частини. Складніше визначити вид підрядного за наявності сполучників *хай, нехай, бодай*, які сформувалися на основі омонімічних часток. Тому іноді учні, запам'ятавши з курсу морфології такі одиниці, кваліфікують їх як частки. Учитель має зауважити, що частини складного речення поєднуються завжди за допомогою сполучників, а не часток. У таких випадках у пригоді стане синонімічна заміна їх на типові сполучники допустовості, пор.: *Нехай умру, та думка не умре* (Леся Українка) і *Хоч і умру, та думка не умре; І хай відносин наших світ погасне, а*

спогади все ж будуть жити в мені (Олександр Олесь) і Попри те що відносин наших світ погасне, спогади все ж будуть жити в мені.

Якщо у структурі речення є сполучнослівні єдності на кшталт *куди б не, де не, звідки не, коли не, як не, що б не, скільки б не*, учні нерідко помилково кваліфікують їх як підрядні місця, часу, міри й ступеня, з'ясувальні тощо. Для встановлення допустових відношень потрібно правильно поставити питання від головної до підрядної частини і спробувати замінити сполучні засоби на власне допустові сполучники, пор.: Куди не повернись, роями літають (О. Довженко); Коли не приїду, зустрічаю дядька Івана за селом... (О. Сизоненко); Скільки б не судилося страждати, Все одно благословлю завжди День, коли мене родила мати Для життя, для щастя, для біди (В. Симоненко). За наявності парних сполучників на зразок *куди не... але, скільки не... проте, як не... але* виникають допустово-протиставні відношення, на чому вчитель має наголосити, напр.: Куди не ходив, але не приніс нічого з собою (В. Самчук); Як не напружує Марія слух, але розібрати нічого не може... (О. Гончар).

Учні зазвичай швидко ідентифікують складнопідрядні **наслідкові речення** за єдиним сполучником *так що*. Учитель повинен вказати на специфіку таких конструкцій: сполучник завжди стоїть у підрядній частині, до якої не можна поставити питання від головної; наслідок, виражений підрядним реченням, впливає зі змісту головної частини, яка зосереджує в собі причину; наслідкові речення легко перетворити на причинові, змінюючи при цьому порядок розташування частин, пор: Сукно світилося проти вікна наскрізь, так що було видно кожну нитку (І. Нечуй-Левицький) і Було видно кожну нитку, тому що сукно світилося проти вікна наскрізь. За перенесення коми після слова *так*, змінюється інтонація речення і його змістове навантаження: воно перетворюється на підрядне способу дії, пор.: Сукно світилося проти вікна наскрізь так (як? яким способом?), що було видно кожну нитку.

Складнопідрядні речення з **підрядними супровідними** у школі не вивчають, проте варто все-таки ознайомити учнів на факультативних або гурткових заняттях зі структурно-семантичною специфікою таких конструкцій, їх стилістичним використанням. Йдеться про конструкції на зразок Говорила пошепки, від чого голос її звучав по-особливому довірливо (С. Жадан); Вони стояли обнявшись, чого б раніше не дозволили собі на людях (О. Гончар). Як і в складнопідрядних наслідкових реченнях, у них не можна поставити

питання від головної до підрядної частини [17, с. 298]. Підрядна частина має приєднувальний, доповнювальний характер і легко трансформується в сурядну, пор.: *Говорила пошепки, і голос її звучав по-особливому довірливо*. Приєднувальні сполучні слова – займенник *що* (у різних відмінкових формах) та прислівники *де, куди, звідки, коли, як* у таких конструкціях можуть бути омонімічні до сполучних слів у складнопідрядних означальних, з'ясувальних, просторових, часових реченнях, напр.: *...посивів Заболотний за останній рік чи два, перебуваючи за океаном, куди метнула доля ще на один випроб* (О. Гончар); *Ще малою була Настя, коли напали на Рогатин волохи* (П. Загребельний). Тому вчитель повинен на конкретних прикладах пояснити їхню відмінність у семантиці, структурі й інтонуванні.

Отож, складнопідрядні речення як найстрокатіший із структурно-семантичного погляду тип конструкцій, потребує особливої уваги.

Питання для самоперевірки

1. З'ясуйте синтаксичне ознаки категорії підрядності. Яким синтаксичним одиницям вона властива?
2. Вкажіть критерії розрізнення сполучників і сполучних слів у складнопідрядних реченнях?
3. Які Ви знаєте принципи класифікації складнопідрядних речень у синтаксичній науці й лінгводидактиці?
4. Що пояснює підрядна частина в головній у реченнях нерозчленованої та розчленованої структур?
5. Які семантичні різновиди складнопідрядних речень належать до займенниково-співвідносних? У чому їхня специфіка?
6. Які сполучні засоби використовують для поєднання підрядної означальної частини з головною? Чи може підрядна частина стояти в середині головної?
7. Від яких частин мови в головній частині і якої семантики залежать підрядні з'ясувальні речення?
8. Схарактеризуйте типи підрядних обставинних частин, засоби їхнього синтаксичного зв'язку з головною.
9. Вкажіть особливості структури, семантики, комунікативної мети складнопідрядних наслідкових і супровідних речень?
10. Схарактеризуйте синтаксичну синонімію підрядних частин складних речень із другорядними членами простих речень.

Вправи

Вправа 1. Знайдіть речення, у яких наявний підрядний синтаксичний зв'язок між предикативними частинами? Які ще синтаксичні зв'язки можна виділити в поданих конструкціях? Скільки підрядних частин у кожному з наведених речень? Від яких предикативних частин вони залежать? Багатокомпонентні чи елементарні ці складні конструкції?

1. Та була у нього пісня і дзвінкою, і гучною, бо розходилась по світі стоголосою луною (Леся Українка).
2. Ніна з цікавістю розглядала місто, де їй доведеться жити й працювати (А. Шиян).
3. Коли в тебе на душі легко, коли відчуваєш, що мовби крила вирости, ти можеш гору зрушити з місця (Я. Стецюк).
4. Хоч і не годиться себе хвалити, але я скажу, що я скрізь на селі трапезую й обществую через те, що їм паску щороку в Києві в Лаврі (І. Нечуй-Левицький).
5. Тільки й бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, пішов блукати по світу так, як те перекотиполе, що вітер носить по степах... (О. Стороженко).
6. На твоєму людському шляху – каміння, яке ти повинен прибрати, щоб тим, хто іде за тобою, було легше йти (В. Сухомлинський).
7. Усе було таким дивовижним, вражаючим у цьому величезному місті, що не тільки Богдасик, який уже прокинувся, але й сама Марія стримувалася, щоб не ойкати, і Опанас Васильович, на її щастя, забував дивитись на її очі, щоб відзначити, як вона все те сприймає (О. Іваненко).
8. Так, як Данте любив Беатріче, як Петрарка Лауру любив, так люблю я тебе, моя пташко, хоч тобі я і серце розбив (Олександр Олесь).
9. Є міста, до яких неможливо зайти через браму; є міста, до яких неможливо зайти (Ю. Андрухович).
10. Де ж бачили ви вчителів таких, які б того навчали, що для них відоме добре? (Є. Плужник)
11. Я не люблю ніякого дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю і доброзичливістю (Г. Сковорода).
12. Уже шумлять невидані врожаї, де ковилем лисніла цілина (В. Сосюра).

13. Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що колись снівся йому (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 2. Вкажіть частиномовне вираження й синтаксичні функції сполучних слів у наведених складнопідрядних реченнях. Замініть їх синонімічними.

1. Це ж тут близько, біля університету, де ми вчилися обоє (Л. Костенко).
2. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам (Панас Мирний).
3. Американський ілюзіоніст Девід Блейн просидів майже три доби у крижаній брилі, звідки потрапив до шпиталю і до Книги Гіннеса (Л. Костенко).
4. Видно вже, відкіль вітер віє... (Панас Мирний).
5. Він скидався на монстра, що все своє життя провів у підземеллі й оце щойно виповз на поверхню (Макс Кідрук).
6. На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини і жінка (В. Стефаник).
7. Коли весільники стали виходити з-за столів, мати й батько благословляли на дорогу до храму, Яків тихо відділився від людського гурту й майнув до хліва (В. Лис).
8. Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються, зеленими хвилями Як ясне сонце закине свій промінь (І. Нечуй-Левицький).
9. Перемагає не той, у кого меч гостріший і більший полк, а той, хто дужче вірить у перемогу (В. Шевчук).
10. І в Марка нема жінки, нема доньки, але є стара мати, чиї руки завжди так добре пахнуть то весняним зіллям, то соняшником, то чорнобривцями, то осінніми грибами, то свіжим хлібом (М. Стельмах).
11. Стрілянина, якою прорвало враз береги, шматувала повітря (О. Гончар).
12. Ось він торкається ногою невеличких одинарних дверей, крізь щілини яких висотується тепло (М. Стельмах).
13. Хіба він, сам активний робітник Спілки в районному масштабі, не знає, куди за такими справами треба звертатись? (В. Підмогильний).
14. Коли я зрозуміла, що, окрім нападів болю, мене нічого не займає, – здригнулась (М. Матіос).

15. Правда, коли в неділю виспишся і вранці виринаєш зі сну, і ще не тямиш, у яку реальність вертаєшся, обпалить тебе дотик до жінки (Л. Костенко).
16. Вовкулака мерщій повернув коня до того краю провалля, звідки можна було в нього заїхати (В. Шкляр).
17. 1 грудня, дев'ята річниця референдуму, коли на руїнах імперії постала наша Незалежність (Л. Костенко).
18. Він поселив її в себе, в іншому місті, в столиці, де вже жив (В. Лис).
19. Барон передбачливо зник. Генріх ніяк не міг втямити, звідки взялася тут Адельгейда (П. Загребельний).
20. Невідомо, звідки виник огонь (У. Самчук).
21. Вона стояла бліда й гляділа напіввистрашено, напівглупкувато і лише з натугою видобувала слова до відповіді, коли до неї звертався хто з яким-небудь словом (О. Кобилянська).
22. Творець людину вивів на дорогу, що без початку і що без кінця (О. Тарнавський).

Вправа 3. У складнопідрядних реченнях з підрядними означальними частинами визначте пояснюване слово, від якого ставимо питання до підрядної частини, а також сполучні займенникові слова. З'ясуйте їхню синтаксичну роль.

1. І чоботи, які ніколи не підводили мене раніше, миттю виявляються промоклими наскрізь (Дара Корній).
2. О ні, учителю, вона чорніша, ніж хата-пустка, що після пожежі чорніє порожнечею (Леся Українка).
3. Вона стояла коло печі й варила ще другу велику мамалигу, що мав Івоніка взяти з собою досвіта в поле (О. Кобилянська).
4. Уперта річ твоя, ти мов рабиня, що знає волю пана і не слуха (Леся Українка).
5. Він побачив Шведа, який стояв посеред двору, обіймаючи дебелу свою й рожевощоку морячку (Ю. Яновський).
6. А Явдоха, ковалева жінка, все мовби чула ту пісню, що давно вже згасла десь понад степом (О. Ільченко).
7. Він був людиною великої кришталевої чесності і такого ж душевного холоду, який помагав йому не втрачати, як він казав, лінії ні за яких обставин (О. Довженко).
8. В печерах лежить дванадцять братів, що будували лаврську дзвіницю (І. Нечуй-Левицький).

9. Глянув на свою стару, що плакала між жінками, і виймав із пазухи хустину (В. Стефаник).
10. В груди повертається біль, який трохи відступив після кінської дози знеболювального (Дара Корній).
11. Після бабчиної смерті всі вишивки, які були у них вдома, раптом ніби завмерли (Наталка Сняданко).
12. Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чимраз грубшою верствою покривала долину (І. Франко).
13. Петро був на голову вищим за Степана, мав густе біляве волосся, яке м'якими кучерями спадало на плечі (Наталка Сняданко).
14. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його богатирської руки (І. Франко).
15. Привітно посміхнувся боєць, рука якого була недбало вмотана у верхню солдатську сорочку (М. Стельмах).
16. Уклін чолом народу, що рідну мову нам зберіг (Олександр Олесь).

Вправа 4. Знайдіть підрядні означальні частини з додатковими обставинними відтінками місця, часу, міри і ступеня, мети та ін. Визначте семантику й синтаксичну роль сполучних засобів. Замініть їх типовим для означальних конструкцій сполучним словом *який* у відповідному відмінку. Яким членом речення воно виступає?

1. На високій бессарабській половині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть самотньо високий пам'ятник (М. Коцюбинський).
2. Андрій повернув човен в той бік, де чорним валком ріка заковувалася у ліс (Г. Тютюнник).
3. Мав ще одне пристанище, куди тікав щоразу, як набридала йому юрба, що крутиться довкола князя (В. Шевчук).
4. Це одразу нагадувало дитинство, коли мати всю зиму пряла і людям, і собі, і завжди вона крутила колесо тільки босою ногою (М. Стельмах).
5. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, яке вкрив сніг, мов білою скатертиною (М. Коцюбинський).

6. В скрині в Кайдашихи лежало полотно, в котрому, може, третя нитка була нарядена Кайдашихою (І. Нечуй-Левицький).
7. Біля осокорів, де він зустрів свою долю, над ним загримів гарматний грім (М. Стельмах).
8. Немає в світі бурі, щоб огонь могла задути вічний та правдивий (І. Кочерга).
9. Як тяжко жити в ті похмурі дні, коли нема де серцю відпочити (М. Вороний).
10. Я не такий, щоб зрадити людину (Леся Українка).
11. В стіжках стояло жито й пшениця, до котрого вони приклали більше праці, ніж батько та мати (І. Нечуй-Левицький).
12. І де в світі тая сила, щоб в бігу його спинила (І. Франко).

Вправа 5. Схарактеризуйте складні речення з підрядними з'ясувальними. Сполучники чи сполучні слова в них вжито? Слова яких частин мови і якої семантики пояснює підрядна частина в головній? Перетворіть, якщо це можливо, складно-підрядні речення на синонімічні безсполучникові. Як при цьому зміниться інтонація та пунктуація?

1. Скільки було козаків, ніхто не знав (Я. Качура).
2. Хто пустив поголоску, звідки вона узялася, ніхто добре не знав (М. Коцюбинський).
3. Куди ми йдемо, я сам не знаю (М. Коцюбинський).
4. Благословен, хто може краплю болю з чола гарячого полоненого зняти (П. Воронько).
5. Вони бачили, що безпорадно пручався в пазурах хижака червоний красень (Л. Смілянський).
6. Виявляється, що опублікування в пресі статті про це викликало широкий відгук в усьому світі (О. Довженко).
7. Перепілка ця, видно-таки, пустунка, вона нібито радіє, що є нагода їй побавитись з маленькою людиною (О. Гончар).
8. І найбільше Артеменка зараз непокоїло, чи вдалося їй самій уникнути небезпеки (О. Гончар).
9. І мені стало ясно, що мій тато не тато... (М. Вінграновський).
10. Я бачив, як стояв у задумі композитор під хотинськими дзвонами... (Я. Гоян).
11. ...Бронко попереджав, що сьогодні в нього термінова робота... (І. Вільде).

12. Хай не ображаються письменники-естети, що я дозволив собі написати таке буденне оповідання (Г. Косинка).
13. Він у вікно рукою листоноші Укинув звістку, що нездужа мати (П. Воронько).
14. Що нишком діється по всіх кутках, відчутти мусимо на власній шкірі (Ю. Клен).
15. *Сірко*. Сину, піди довідайся, що роблять дома (С. Черкасенко).
16. По двору ходив Кость, він бачив, як Люба вийшла, бачив усю ту милу сцену (Олена Пчілка).
17. Денщик покинув смажити ковбасу і швидко переклав офіцерові те, що сказав Джмелик (Г. Тютюнник).
18. З озера черепаха обережно вилізла на пісок, ніби шукаючи, де тепліше та зручніше, і лягла спочивати (Я. Гримайло).
19. Вона дає закон добра і злого, не знаючи, де зло і де добро (Л. Костенко).

Вправа 6. Поставте логічні питання від головної до підрядної частини й визначте семантичні різновиди складнопідрядних речень із підрядними обставинними частинами? Що пояснює підрядна частина (всю головну чи окреме слово)? Схарактеризуйте сполучні засоби зв'язку предикативних частин. Замініть їх на синонімічні.

1. І зерно мусить вмерти, щоб дати В життєдавчому житі – Життя (Є. Маланюк).
2. Оскільки той важкий, неначе непритомний, несуть його у простирадлі (В. Таранюк).
3. Хлопці боялись поворухнутись, щоб не злякати (О. Гончар).
4. Пиріжки були малесенькі, так що декотрі дякони клали їх в рот, не перекусуючи (І. Нечуй-Левицький).
5. Зо стрільбою ходив би день і ніч по полі й по лісі, а про хату думає лише тоді, коли мамалига на кружок вивернеться (О. Кобилянська).
6. Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати (Л. Костенко).
7. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Т. Шевченко).

8. В оточенні довелось самим підривати «катюші», щоб не дісталися ворогові, власноручно спалив свою установку (О. Гончар).
9. Дощ тут випав менший, так що ледве прибив пилюку, яка пахла після дощу... (Григір Тютюнник).
10. Вона спустила поділ дуже низько, по-панській, так що зелена спідниця трохи не волочилась по траві (І. Нечуй-Левицький).
11. Я ради цього ладна жить, Всі інші хай проходять мимо, Аби в потворах не згубить одне, своє, неповториме (Л. Костенко).

Вправа 7. Перетворіть складні речення з підрядними наслідковими на складнопідрядні причини і навпаки. У чому полягає відмінність у характері семантико-синтаксичних відношень між частинами цих речень?

1. Їдовитий голос боярина стався при кінці якимсь м'яким, тремтючим, зрушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькові на шию, гірко ридаючи (І. Франко).
2. Я щастя не маю і в мріях не бачу, Бо інші мрії у серці ношу (Леся Українка).
3. Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах, – так що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобутися на ніяку відповідь (І. Франко).
4. Не зневажай душі своєї цвіту, Бо з нього виросло кохання наше (Леся Українка).
5. Всі малі циганята, нагі, збиралися тут роями, гуляли, качалися і крутилися, побравшись за руки, блискавкою, так що їх чорні тільця у сяєві сонця лиш так поперед очі мигали й вилискувалися (О. Кобилянська).
6. Душа летить в дитинство, як у вирій, Бо їй на світі тепло тільки там (Л. Костенко).
7. А відтак розсипувалися прокльони з уст нещасної матері на голову сина, так що волосся дубом ставало й тілом мороз пробігав (О. Кобилянська).
8. Палажка водила їх од одної церкви до другої, так що прочани погубили лік церквам (І. Нечуй-Левицький).
9. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку (О. Довженко).

10. Він тільки витріщив їх ще більше, так що вони стали зовсім круглі (І. Нечуй-Левицький).
11. Діапазон гіршого у нас безмірний, так що межі терпіння практично нема (Л. Костенко).
12. Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський).
13. Молоді, чорняві скрипалі позакидали назад голови, так що на них ледве держались шапки (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 8. Виділіть підрядні частини місця в поданих конструкціях. Що вони пояснюють: всю головну частину чи окреме слово (словосполучення) у ній? Відповідно до цього розподіліть їх на складнопідрядні речення нерозчленованої та розчленованої структури. Які з них і чому доцільно каліфікувати як займенниково-співвідносні?

1. Тікай на корабель, пливи туди, де серед білих скель струнка, мов промінь, чиста Навсікая (М. Зеров).
2. Тепер я скрізь, де світло і любов (П. Филипович).
3. І вже навіки віднесе туди, де книг крильми шумить бібліотека (Д. Павличко).
4. Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок (М. Хвильовий).
5. І серце полинуть бажає туди, де ще воля гуляє (Б. Грінченко).
6. Й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні (П. Тичина).
7. ...прийшов із мас, із поля, знизу, де од злиднів очі як огонь (В. Сосюра).
8. Там, за порогами, в степах, де землі щедрі і розлогі, сидять лелеки на стовпах і ріллі дихають вологі (Л. Костенко).
9. Я йшов кривавими житами і знов піду туди, де гул і мла... (В. Сосюра).
10. Де ходили люті турки-яничари, там пасуться мирні овечок отари (Леся Українка).
11. Їм Азраїл відчинить браму туди, де музика, де спів... (В. Сосюра).
12. Де не повернеться – всюди за ним золоте гілля росте (Г. Тютюнник).
13. І серце полинуть бажає туди, де ще воля гуляє (Б. Грінченко).

14. Ми вийдем з тобою, де листя опале, де сяє повітря, як сиві опали (Д. Павличко).
15. А де немає любові і страждання, там не живе, не б'ється і життя (Олександр Олесь).
16. Де синім медом ллється літо, бринить бджолиний спів (В. Сосюра).
17. Їхнє листя привітно шумить, де хатина уже похилилась (П. Осадчук).
18. Ми підем, де трави похилі, де зорі в ясній долині (А. Малишко).
19. Я справді ж бо, на крилах мрій ніжної гой давшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні (П. Тичина).
20. Іду веселий, сам-один, де впало небо біля жита (А. Малишко).
21. Там, де боягуз вимагає мошкари, хоробрий стає до смерті (Т. Осьмачка).
22. Оддалік, де жита вигинались на рівнинах, плив комбайн (О. Довженко).

Вправа 9. У яких складнопідрядних реченнях часу для поєднання предикативних частин використано сполучники, а в яких – сполучні слова? Які з них належать до займенниково-співвідносного типу з нерозчленованою структурою?

1. Він вирішив зробити це напередодні Різдва, коли відбуваються найзагадковіші події (В. Даниленко).
2. Уже зовсім розвиднілось, коли вони прибули в Лиманське (О. Гончар).
3. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов ангел перелетів її та навів спокій (М. Коцюбинський).
4. Коли побачила Якова, засміялася, хрипко, не по-міськи, а тоді поманила тонюсіньким пальчиком (В. Лис).
5. Мелашка слідкувала за ними, доки вони не зайшли за залізні ґратки (І. Нечуй-Левицький).
6. От тоді, як буду звідси од'їжджати, Байронові пісню стану я співать (А. Кримський).
7. Небіжка мама плакала за мною кривавими сльозами, як я йшов із дому (О. Кобилянська).
8. Навіть тоді, коли людина згорить, совість людини продовжує жити (М. Вінграновський).

9. Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї (М. Рильський).
10. Поки мати страву носила, батько став частувати старостів (Г. Квітка-Основ'яненко).
11. Три дні лежав під вербою Кайдаш, покритий старою свитою, доки приїхав становий і звелів синам узяти батька та поховать (І. Нечуй-Левицький).
12. Випустили свою гривню з князями й поетами, коли вже не треба ні історії, ні поезії (Л. Костенко).
13. Перед тим, як іти на трибунал, їх гарненько поголили, звеліли причепуритись...(І. Багряний).
14. Мотря знов ганяла Лаврінових дітей з свого города ломакою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти (І. Нечуй-Левицький).
15. А жінка й парубок ще довго стояли – дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці (Панас Мирний).
16. Та й раніше, відколи тільки почато там рити перші кар'єри в дикій пуші, теж там бували (І. Багряний).

Вправа 10. У складнопідрядних реченнях мети встановіть місце підрядної частини стосовно головної та сполучні засоби. Трансформуйте складні речення, якщо це можливо, у синонімічні прості з обставиною мети.

1. Будь м'яким, щоб не зломитись. Будь твердим, аби не зігнутись (М. Дочинець).
2. Аби остаточно не втратити поваги до себе, в перші два роки свого перебування в столиці я захистив дисертацію за темою «Маніпулятивні технології в системі масових комунікацій» (Ірен Роздобудько).
3. Розумний завжди стає позаду, щоб бачити все, що діється спереду. А дурний стає попереду, щоб його всі бачили (М. Дочинець).
4. Подумки я молився, аби мені ніхто не відповів (Ірен Роздобудько).
5. Навіть ліхтарі згурмились до купи, аби трохи зігрітись (Н. Гербіш).
6. Ледве дочекався кінця терміну й першим вранішнім автобусом поїхав до райцентру, аби швидше сісти в потяг (Ірен Роздобудько).

7. Щоб вивести рій, бджоли починають її мало годувати (М. Дочинець).
8. Несподівано Іванці захотілося присісти, аби старенька не тримала так незручно голову (Ж. Куява).
9. Працюємо ми для того, щоб відпочивати. А відпочиваємо для того, щоб працювати (М. Дочинець).
10. Тільки таких і брати заміж, щоб дітей здорових родила й господарювала славно! (Ж. Куява).
11. То, може, ради того й жила стара, щоб побачити воістину непідробні почуття? (Дара Корній).
12. Одна сестра одружилася з американцем і виїхала з ним за океан, щоб розпочати там свою справу (Н. Гуменюк).
13. Не судіть, аби вас не судили (Ірен Роздобудько).
14. Кожен мусить себе захищати, щоб його не з'їли (Г. Пагутяк).

Вправа 11. Простежте, чи впливають різні сполучники умови на семантичні відношення між частинами складнопідрядних речень? Які з цих речень можна перетворити на синонімічні прості з обставинами умови?

1. Якщо відчуваєш потребу повернутися додому, ти вільна це зробити (С. Андрухович).
2. Якби ми справді мали за мету робити людям добро, то не влазили б у їхні шкури, а жили б поруч, любили б їхніх жінок, мали б від них дітей, і все це було б справді прекрасно (Г. Пагутяк).
3. Флор і сам був гарний із себе і міг би милуватися своєю зовнішністю, коли б цього хотів (С. Андрухович).
4. Якщо стане холодно, зможеш укритися (Людмила Курченко).
5. Коли б не було смерті й минуле можна було змінювати, люди не знали б страху і страждань (П. Загребельний).
6. Якщо ви дременете зараз, то потім гірко пожалкуєте (Г. Пагутяк).
7. Якби він був для тебе добрий, не заказував би тобі мене брати! – обізвалася дівчина, обнімаючи поривисто обома руками його коліна (О. Кобилянська).
8. – Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! (П. Куліш).

9. Тієї миті я був ладен розійтися з ними назавжди, якщо вони мене не підтримають (Г. Пагутяк).

Вправа 12. Розмежуйте типові й нетипові сполучні засоби для поєднання головної й підрядної допустової частин наведених складних речень. Які з них є допустово-протиставні? Трансформуйте складні речення у синонімічні прості з обставинами допустовості. Простежте при цьому заміну сполучників прийменниками.

1. І де б я не був за далекою даллю, тебе ж, Україно, завжди пізнаю... (А. Малишко).
2. І хай відносин наших світ погасне, А спогади все ж будуть жить в мені... (Олександр Олесь).
3. Литвинов, хоч був і терапевт з вузького профілю, але в цих умовах міг бути й за хірурга, тільки, на жаль, мав він лише самі голі руки» (І. Багряний).
4. Хоч і тепло вже, а осінь вже підходить крадькома (Н. Забіла).
5. Хоч було холодно, проте хуторяни, жаліючи чобіт, прийшли босі (О. Гончар).
6. Хоч на історії дід і не знався, та все ж із ним цікаво було побалакати (Г. Хоткевич).
7. Хоч і не зовсім Маруся повеселіла, та усе-таки неначе стала потроху оживати (Г. Квітка-Основ'яненко).
8. Міцне коріння в родючому ґрунті ніхто не вирве, як би не хотів (О. Ющенко).
9. Вечорами, як верталися з поля, то, повечерявши, – дарма що й завтра як світіти на поле, – не лягали спати, а виходили за ворота й допізна сиділи на колодках... (А. Головка).
10. І скільки не беруть живлющої водиці – Немає дна в Езоповій криниці (М. Годованець).
11. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна (М. Коцюбинський).
12. Їздові запрягли коней, хоч наказу про виїзді з табору ще не було (Ю. Збанацький)
13. Непосидющий, цікавий до всього, Тарас відчув до науки велику охоту, хоч і важка була та наука! (О. Іваненко).
14. Ждатиме його, хоч би й довго довелося ждати. (М. Рильський).
15. А я упізнаю хустину легку за плечима, хоч стільки у ріках злетіло води! (Б. Олійник.)

16. Хоч звечора й держало заморозками, проте вдень так світило, так гріло ясне сонечко! (Панас Мирний).
17. Молодієш, Києве, хоч старий літами, і гордишся знову ти парками й садами (Д. Луценко).

Вправа 13. Із текстів художньої літератури доберіть по три речення із сполучниками *що, як, коли* та із сполучними словами *що, як, коли*. Зробіть їхній синтаксичний розбір за наведеною нижче схемою.

Послідовність синтаксичного розбору складнопідрядного речення

1. Довести, що речення складне елементарне, знайшовши дві граматичні основи предикативних частин, що входять до його складу (якщо три і більше основ, то речення багатоконпонентне).
2. З'ясувати вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Вид речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати тип речення за характером синтаксичного зв'язку предикативних частин — сполучникове складнопідрядне.
5. Якщо речення складнопідрядне з одним підрядним, то вказати:
 - а) головне речення і вид підрядного (означальне, з'ясувальне, обставинне та ін.);
 - б) нерозчленована чи розчленована структура (підрядна частина пояснює всю головну чи окреме слово в ній);
 - в) засоби зв'язку предикативних частин (сполучники, сполучні слова, інтонація та ін.);
 - г) фіксоване чи вільне розташування предикативних частин.
6. Якщо речення складнопідрядне з кількома підрядними, то, крім характеристики кожного підрядного, назвати вид підрядності: послідовна, однорідна, неоднорідна або змішаного типу, тобто поєднання цих видів.
7. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.
8. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–17, 26, 42, 52, 64, 72–73, 75–77, 95–99, 108, 113, 115, 122, 123, 124.

§12. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

У науковій граматиці немає однастайності у визначенні статусу безсполучникових складних речень і загалом наявності безсполучникового синтаксичного зв'язку поряд із сурядним, підрядним і предикативним. Зокрема, дехто з дослідників вважає їх різновидами складносурядних та складнопідрядних речень [3, с. 304]. Позаяк шкільна грамика базується на постулатах традиційного мовознавства, яке кваліфікує безсполучникові конструкції окремим, особливим типом в системі складного речення, то вчитель на першому уроці має довести учням, що перед ними інший порівняно з уже вивченими складносурядними і складнопідрядними тип речень. Основною ознакою його є відсутність сполучників між частинами, а також посилення ролі інтонації та інших засобів синтаксичного зв'язку. Водночас за допомогою унаочненого порівняльного аналізу різнотипних складних конструкцій повинен продемонструвати синтаксичну синонімію безсполучникових речень зі складносурядними та складнопідрядними, на основі чого учні зроблять висновок про семантичну різноманітність і особливу стилістичну роль цих одиниць мови. Шляхом таких спостережень учитель підводить учнів до визначення двох основних типів безсполучникових речень – з однорідними частинами, які синонімічні до складносурядних, і неоднорідними, що синонімічні до складнопідрядних. На наступному етапі школярі засвоюють різновиди змістових відношень між предикативними частинами. Цей процес ускладнює те, що на відміну від складносурядних і складнопідрядних речень у безсполучникових немає сполучників, які б чітко вказували на них. Тому єдиним способом встановлення змістових відношень є трансформація безсполучникових структур у синонімічні сполучникові [17, с. 346], пор.: *Залопотіло листя на придорожніх куцах, закапотіли важкі краплі, ...зашураділа трава, полеглино зітхнув ліс* (Н. Гуменюк) ← *Залопотіло листя на придорожніх куцах, і закапотіли важкі краплі, ... і зашураділа трава, і полеглино зітхнув ліс* (єднальні); *Ще сонячні промені сплять, – Досвітні огні вже горять...* (Леся Українка) ← *Ще сонячні промені сплять, проте досвітні огні вже горять...* (зіставно-протиставні); *Рада б зірка зійти – чорна хмара заступає* (Народна творчість) ← *Хоч рада б зірка зійти, але чорна хмара заступає* (допустово-протиставні); *Вам страшно – геть ідіть з дороги* (Леся

Українка) ← *Якщо вам страшно – геть ідіть з дороги* (умовно-наслідкові); *Приїхали до лісу – зійшло сонце* (Г. Тютюнник) ← *Коли приїхали до лісу, зійшло сонце* (часові); *Хмари розповзлися – виглянуло сонечко* (Г. Тютюнник) ← *Хмари розповзлися, так що виглянуло сонечко* (причиново-наслідкові); *Не жди сподіваної волі: вона заснула* (Т. Шевченко) ← *Не жди сподіваної волі, бо вона заснула* (причинові); *Знаю: з попелу сходять квіти. Вірю: з каменю б'є джерело* (А. Малишко) ← *Знаю, що з попелу сходять квіти. Вірю, що з каменю б'є джерело* (з'ясувальні).

При цьому важливо, щоб учні збагнули специфіку причиново-наслідкових і причинових відношень, зіставно-протиставних і допустово-протиставних, умовно-наслідкових і часових, з'ясувальних і пояснювальних. Інколи треба двічі трансформувати безсполучникове речення, наприклад, для того, щоб спершу виявити наслідкові відношення, а потім – причинові, пор.: *Хмари розповзлися – виглянуло сонечко* ← *Хмари розповзлися, так що виглянуло сонечко* (наслідкові); *Виглянуло сонечко, бо хмари розповзлися*. Такий аналіз підводить учнів до важливого висновку щодо специфіки безсполучникових структур і їх ролі в мовленні, адже в одному безсполучниковому реченні можна одночасно висловити причину й наслідок, а в одному складнопідрядному реченні – ні. Крім того, відсутність сполучників у деяких випадках зумовлює розмитість змістових відношень між частинами, пор.: *Ударить мороз – озимина пропаде* (Г. Тютюнник) ← *Коли вдарить мороз – озимина пропаде; Якщо вдарить мороз – озимина пропаде* (поєднання часових й умовно-наслідкових відношень в одній конструкції).

Тому вчитель повинен звертати особливу увагу на інтонацію і пунктуацію таких речень, акцентуючи на тому, що без глибокого розуміння семантики безсполучникових речень, неможливо їх правильно проінтонувати й розставити розділові знаки (кому, крапку з комою, тире, двокрапку). Учні мають усвідомити: вивчення теорії безсполучникових речень – це не самоціль, а необхідність для досягнення пунктуаційної грамотності й культури усного та писемного мовлення.

Матеріал про пунктуацію в безсполучникових складних реченнях добре викладено у шкільних підручниках, проте доцільно

на підсумкових уроках узагальнити й систематизувати його у вигляді таблиці такого зразка⁵:

Типи безсполучникових складних речень			
Види речень	Характер відношень між частинами	Схема речення; пунктуація	Приклади
Безсполучникові складні речення з однорідними частинами	<i>перелічувальні з одночасністю дій, процесів, станів або їх часовою послідовністю</i>	[] , [] , [] або [] ; [] ; []	<i>Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться (О.Довженко). Спочатку примовкли коники, тоді шелеснуло листя, потім знову запала тиша (Ю.Смолич).</i>
	<i>зіставно-протиставні</i>	[] – [] або [] , []	<i>Не рад козак журитися – само серце ниє (Н. тв.). Діла добрих оновляться, діла злих загинуть (Т.Шевченко).</i>
Безсполучникові складні речення з неоднорідними частинами	<i>часові</i>	[час] – []	<i>Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (Т.Шевченко). Згадаєш – заплачеш (Т.Шевченко). Вигоряє любов – закипає ненависть (Г.Латник).</i>
	<i>умовні</i>	[умова] – []	<i>Хочеш їсти калачі – не залежуйсь на печі (Н. тв.). У себе б тримали - була б користь (Я.Гончарук). Торкни – розсиплеться (Я.Гончарук). Не вмієш – навчать (Я.Гончарук).</i>
	<i>причинові</i>	[] : [причина]	<i>Я ніч не спав, схвильований до краю: це ж перший лист із рідної землі! (Д.Нитченко). Налагодь струни золоті: весна бенкет справляє (О.Олесь).</i>
	<i>наслідкові</i>	[причина] – [наслідок] або [] – [наслідок]	<i>Висипали запорожці – лиман човни вкрили (Т.Шевченко). Вам на зміну прийдуть ваші діти – друга молодість це розцвіте (Є.Чередниченко). Дарма надіятись на когось – самі борітеся, самі! (І.Гнатюк). Невблаганна і неспинна розгулялась хуртовина – не пускає з хати (П.Куценко).</i>
	<i>пояснювальні</i>	[] : [пояснення]	<i>Доповнення до античних джерел: нашого Прометей</i>

⁵ Див.: Межов О. Г. Синтаксис української мови: навч. посібник. Луцьк : Надтир'я, 2021. С. 171–172.

			<i>клював двоглавий орел (Л. Костенко). В пору юності діє зовсім інша теорія відносності: там довгі дні, там зовсім інше відчуття часу (О.Гончар).</i>
з'ясувально-об'єктні	[]: [доповнення, з'ясування]		<i>Скажу одразу: кобзарі існували з незапам'ятних часів (О.Бердник). Я не благаю – вимагаю: благослови нас на життя (О.Підсуха). Їдь, здоровий, їдь, ватажку, і пам'ятай: сила народу в боротьбі (Р.Федорів).</i>
порівняльні	[] – [порівняння]		<i>Погляне – холодною водою обіллє (М.Вовчок). Говорить – шовком вишиває (Н. тв.)</i>
допустові	[допустовість] – []		<i>Хмари чи грози – не гнись (А.Малишко). Сяде шити – не те вишиває (Т.Шевченко). Ловив рибку – впіймав рака. Йшли люди, пробігали машини – він не помічав їх (І.Сенченко). Минув травень, почався червень – ні краплини дощу, спека.</i>
мети	[] – [мета]		<i>Пустить його – нехай біжить! (В.Поліщук). Погукаймо коваля, нехай нове колесо ставить (Н.Рибак). Я до школи – носити воду школярам (Т.Шевченко). Мчаться вагони – жити простори пустинь (М.Рильський). Везуть у степ в'ялену тарань – міняти на хліб (О.Зима).</i>

Питання для самоперевірки

1. Вкажіть специфіку семантики, структури й стилістичного використання безсполучникових конструкцій порівняно із сполучниковими. Простежте їх співвідношення із сполучниковими структурами.
2. Як поділяють безсполучникові складні речення за інтонацією? Назвіть додаткові засоби синтаксичного зв'язку предикативних частин.

3. Які Ви знаєте види безсполучникових речень з однотипними частинами? З якими сполучниковими структурами вони вступають у синонімічні відношення?
4. Вкажіть засоби вираження одночасності й часової послідовності у безсполучникових конструкціях.
5. Чи доцільно розмежовувати зіставні й протиставні відношення між частинами безсполучникових речень? Аргументуйте свою відповідь.
6. Схарактеризуйте семантичні типи безсполучникових складних речень з неоднорідними частинами, їхню синтаксичну синонімію зі складнопідрядними структурами.
7. Який принцип домінує в пунктуації безсполучникових складних речень? Назвіть види і функції розділових знаків у них.
8. Сформулюйте правила вживання розділових знаків у безсполучникових складних реченнях.
9. Дайте визначення багатоконпонентним складним реченням з однорідною та неоднорідною безсполучниковістю.
10. З'ясуйте стилістичні функції асиндетону, градації та ампліфікації в художньому та публіцистичному стилях мовлення.

Вправи

Вправа 1. Розгляньте складні безсполучникові речення з однотипними частинами, синонімічними до сполучникових складно-сурядних. Поясніть, якими засобами у кожному з наведених речень встановлюються відношення: а) одночасності, сумісності чи взаємної відповідності; б) послідовності; в) зіставлення або протиставлення.

1. Журавлі бринять дзвінкоголосі, їх кличе даль прозоро-вітрова (А. Малишко).
2. Листопад обтрушує розвихрені крони, застилає жовтолистом сади і парки, сіє на вулиці і тротуари листівки осені (І. Франко).
3. От гола скеля стоїть, трохи похилилася набік, на самім вершечку примостилася біла береза, журливо опустивши віти додолу (Панас Мирний).
4. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння, лише холодне небо кидало на чорну землю блакитне сьйво, дихало холодом і вогкістю (М. Коцюбинський).

5. Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче і посміхається крізь сльози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу (М. Стельмах).
6. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонка (М. Коцюбинський).
7. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ (М. Хвильовий).
8. Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, колосся лоскоче спітніле личенько... (М. Коцюбинський).
9. В печі палає полум'я, кипить вечера (І. Нечуй-Левицький).
10. Чорне обличчя Олександрине збіліло; з-під високих, веселкою, брів світилися гострі чорні очі; в очах мигтіла блискавка (М. Коцюбинський).
11. Забілів комин, зачорнів рядок горшків на полиці (І. Нечуй-Левицький).
12. Дзвенить у зорях небо чисте, Палає синім льодом шлях (Д. Павличко).
13. Квітне сонце, грає вітер І Дніпро-ріка... (П. Тичина).
14. Кутає благодать Їх в найтихішім з садів , Пір'ям холодним риплять Білі гусятка слідів (І. Малкович).
15. Мекають кози, галайкають діти (С. Андрухович).
16. Е... е... лю-лі, Питала зозулі, Зозуля кувала, Правдоньку казала (Т. Шевченко).

Вправа 2. Розмежуйте зіставні й протиставні безсполучникові складні речення, трансформуючи їх у синонімічні складно-сурядні. Які критерії Ви застосували? Які лексико-граматичні засоби створюють антитезу, а які синтаксичний паралелізм? Правильно проінтонуйте наведені конструкції та поясніть розділові знаки.

1. Ще сонячні промені сплять – досвітні вогні вже горять (Леся Українка).
2. Думає, доля зустрінеться, – спіткалося горе (Т. Шевченко).
3. Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди (Леся Українка).
4. Вони не згинули, вони живуть і нині (Ю. Андрухович).
5. Люди до неї говорять – не чує, не слухає (Люко Дашвар).
6. Повітряні замки легко будувати, в них жити неможливо.

7. Вона до колиски, за дитину – дитина холодна лежить (Марко Вовчок).
8. Закінчувався квітень, теплом ще й не пахло.
9. Учора се була казка – сьогодні дійсність (М. Коцюбинський).
10. Ще синій лист не зазеленів, приріст квіток уже підняв і розрізнув торішній злеглий лист.
11. Грецькі боги не вродливі – вони зжіночені, солодкаві (П. Загребельний).
12. Мало прожити життя – треба життя зрозуміти.
13. Тож це було останнє щасливе літо для нього, для неї то був лише початок (Ю. Винничук).
14. Дім і двір виглядали доглянутими, заможними, у садку ж виднілися купи неприбраного листя (Оксана Забужко).
15. Можеш не їсти, грошики сплати (Марина Меднікова).
16. Там ріка вирує сонцем, плавні аж до млинів синіють, тут маки палають усюди по пустирищах (Оксана Забужко).
17. Хлопці посідали під дубом – дівчата спустилися до ріки (Оксана Забужко).
18. Мамця себе жаліє – не душу синову... (Люко Дашвар).
19. Щось день у мене сьогодні не склався – вечір видався спокійним (Оксана Забужко).
20. Жодного вогника – тільки чорне безкрає марево (Люко Дашвар).
21. Вона лежала на смугастому рушнику й читала книжку, я сидів на протилежному боці басейну й розглядав її (Ірен Роздобудько).
22. Я шукав нагоди зустрітися – вона відверто мене уникала (Ірен Роздобудько).
23. Віка вдивляється в силуети людей на вході – Йостек придивляється до її зелених очей (Любо Дереш).
24. Зранку Ліза бадьоро розповідала мені анекдот – до вечора ми вже ледве плелися за групою (Ірен Роздобудько).
25. Тут закурилася земля, задиміла – там стрепенулися темні ліси (Макс Кідрук).
26. Усе найстрашніше зі мною вже було – тепер розпочнеться тільки... прекрасне (Ірен Роздобудько).
27. Пораненими пальцями я пробувала втримати запалену цигарку – вона все випадала (Любо Дереш).

28. А хороше б оце, Дмитро, роззутися і босоніж піти сіячем, не по смужці піти – по всій рідній землі, і не сльози її сирітські збирати – щастям засівати її (М. Стельмах).

Вправа 3. Розгляньте складні безсполучникові речення з різно-типними частинами, синонімічними до сполучникових складно-підрядних; у дужках поясніть, якими засобами в кожному з наведених речень створюються відношення, близькі до підрядних з'ясувальних, причинових, наслідкових, умовно-часових та ін.; прочитайте їх вголос з відповідною інтонацією, пояснюючи розділові знаки.

1. Він вважав себе дуже багатим: є молодість, є сила, є нестримне бажання працювати (С. Скляренко).
2. Я чув легенду: Прометей добув огонь для всіх людей (М. Упеник).
3. Скажу вам тільки одне: не можна сидіти склавши руки (П. Оровецький).
4. Техніки не знаєш – значить вчитись треба (Ю. Яновський).
5. В вашім краю всорокове одквітнули вишні, – вважай, півжиття проминуло (Б. Олійник).
6. Стихла пісня – тихо стало над степом (С. Скляренко).
7. Обридла днів суєта людська, спустився він спочити в темноті (Л. Глібов).
8. Винесли тіло цариці – люд заступив йому путь (Леся Українка).
9. Ось зараз відізветься дзвінок, я відкрию двері й онімію від радості (І. Вільде).
10. Брязне клинок об залізо кайданів, піде луна по твердинях тиранів (Леся Українка).
11. Прийде час – всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль ворогам, на утіху тобі (М. Стельмах).
12. Сьогодні приходжу - він сидить і читає газету (Л. Костенко).
13. Літо мине – і донька повернеться до нормального, ну, того воно, звичного життя (Ж. Куява).
14. Пів на восьма ранку – час рушати (Макс Кідрук).
15. Почало світати – з'являлася зовсім якась дзен-картинка (Ірена Карпа).
16. Зумійте бути вольними – будете вольні! (І. Франко).
17. Зумійте жити – і будете живі (І. Франко).
18. Були б кістки – м'ясо наросте (Г.Тютюнник).

19. Знайдуть Северина – обох за ґрати посадять (Г. Тютюнник).
20. Не вбережемо його чоловіка – нас усіх перестріляють (М. Стельмах).
21. В кого запалала хоч іскра єдина, – вік її буде носити (Леся Українка).
22. Послухай Корнія – він тобі наплачеться (О. Гончар).
23. Стихла пісня – тихо стало над селом (С. Скляр).
24. Махнула осінь в лісі – вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими фарбами, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулим літом (І. Франко).
25. Тепловоз на станції чмихнув дуже – у лісі покотилася луна (Марко Вовчок).

Вправа 4. Правильно проінтонуйте безсполучникові складні речення з пояснювальними відношеннями між предикативними частинами, поясніть пунктуацію. Які з них мають відтінок причини? Доведіть це за допомогою відповідних трансформацій.

1. В мене зайшлося серце: здавалося, ми жили посеред цього лісу цілу вічність! (Ірен Роздобудько).
2. Ті зайняті власним життям: безтурботно теревенять по телефону й не зважають на сусідів (Дара Корній).
3. А згодом взагалі сталося диво: крихітка виявилася розумницею та ще й великою фантазеркою (Ірен Роздобудько).
4. Станімір з Гірняком презирнулися: таке вони чули не вперше (В. Шкляр).
5. Час був невизначений: для вечірніх посиденьок – зарано, для вранішнього ритуалу – запізно (Ірен Роздобудько).
6. Згоріла, мов свічка: ні уколи, ні пілюлі, ні бабусині знахарські трави не допомогли (Дара Корній).
7. Я зітхнула з полегкістю: гаразд, хоч «відкривати» нікого не треба буде! (В. Лис).
8. Вголос Санько про свій жаль навіть не заїкався: накази Марусі обговоренню не підлягали (В. Шкляр).
9. Я вже не впізнала чарівного палацу своїх казок: його так само не стало, він розчинився в повітрі (О. Забужко).
10. Широкі щелепи Кравса звела оскома: у своїй військовій практиці він не знав такого терміну, як пропонувати (В. Шкляр).
11. Бувають дивні на землі діла: серед зими черешня зацвіла (Д. Павличко).

12. Саме цим він і викликав найбільшу довіру: Несміян спалив за собою мости (В. Шкляр).
13. Усі вулиці у Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то поросли вербові гілки пнів (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 5. Визначте різновиди наведених безсполучникових складних речень. З якими складнопідрядними реченнями вони вступають у синонімічні відношення?

1. Тоді я знала: виходу нема (М. Матіос).
2. Я знаю: труд – це бій... (В. Сосюра).
3. Дивлюсь: позаду мене вода, озеро (М. Вінграновський).
4. Мусите зрозуміти: тільки той слуга, що сам обирає свого пана, може принести йому, і собі користь (Г. Пагутяк).
5. Твердохліб дивувався: як можна людей з такою пам'яттю відпускати на пенсію (П. Загребельний).
6. Олексій Іванович прислухався: у коридорі жодного звуку (Г. Пагутяк).
7. Не стану приховувати: я тривожуся дедалі більше... (П. Загребельний).
8. Якось само подумалося: може, Ольжичі взагалі гінекологи з діда-прадіда, а не юристи? (П. Загребельний).
9. Із братом по духу Кроулі вони сходилися в одному: в їхніх грудях билися втомлені, але дуже добрі серця (Любка Дереш).
10. Ще знав Твердохліб: Савочка негайно знайде спосіб приборкання непокірливого (П. Загребельний).
11. І знову його мозок, просякнутий отрутою зневір'я і сумнівів, корчився над розгадкою дилеми: хто були ті двоє в білому – посланці позаземних цивілізацій чи цілком земної наукової інституції? (Г. Тарасюк).
12. Твердохліб знав точно: виклику «на килим» не буде (П. Загребельний).
13. Тут несподівано й осяєє Слепньова дивна на перший погляд думка: а раптом ще до інциденту на балу в оточенні графа Войцицького був спільник розбійників? (В. Лис).
14. Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морі (Леся Українка).

Вправа 6. Доведіть за допомогою відповідних трансформацій, що між частинами поданих безсполучникових складних речень є

відношення причини. Прокоментуйте інтонаційні й пунктуаційні особливості таких речень. Перетворіть їх на причиново-наслідкові безсполучникового типу. Чи зміниться при цьому інтонаційний малюнок і розділові знаки?

1. І слова не можна було зрозуміти: такий зчинився гамір (Л. Мартович).
2. А вас просив би я зразки ліпити: ви чоловік тямущий і бувалий (Леся Українка).
3. Любіть красу своєї мови, звучання слів і запах слів: це квітка ніжна і чудова коханих батьківських степів (А. Малишко).
4. Гроза буде: хмара аж на землю лягає (О. Коломієць).
5. Любіть книгу: вона допоможе вам розібратися в строкатому сплетінні думок, навчить вас повалсати людину (Є. Гуцало).
6. Цілісінький день у роботі: одно ще не скінчу, вже друге мене дожидає (Марко Вовчок).
7. Налагодь струни золоті: весна бенкет справляє (І. Нечуй-Левицький).
8. Багато кинули ті в криницю каміння, клоччя, та ніщо не допомогло: вода бігла все далі й далі (Г. Пагутяк).
9. Запахло дужче осінню: пожовкле листя, як у кульбаби пух, вітер рвав і кружляв ним по голих городах (М. Стельмах).
10. Опирі мають силу не від людини: вони здатні накликати дощ, наслати мор чи привабити багатством (Г. Пагутяк).
11. Зрадів ліс: почався дощ (М. Стельмах).
12. Вона знала добре цього Грицька: не було гарячішого чоловіка на селі, як він (Панас Мирний).
13. Оксані радість: мати одрізала з полотна хустину (А. Головка).
14. У підсинену провулкову білосніжність поступово вливається рожеве світло широкої вулиці: скоро скінчиться провулок (П. Тичина)
15. Пора до двора: сходять місяць і зоря (Народна творчість).
16. Зітхнули вільніше Пилип і Пріська: тепер же то вони поживуть на волі! (Панас Мирний).
17. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому очей (М. Рильський).
18. Любіть красу своєї мови, звучання слів і запах слів: це квітка ніжна і чудова коханих батьківських степів (А. Малишко).
19. Там мати залишилася самотня: синів на фронт покликкала війна (Д. Луценко).

Вправа 7. Перетворіть подані безсполучникові конструкції, дібрані з усної народної творчості, на складнопідрядні. Порівняйте їх інтонаційні особливості, розділові знаки та стилістичні функції. Які сполучні засоби ви використали? Доберіть аналогічні приклади з усної народної творчості.

1. На годину спізнишся – за рік не доженеш.
2. Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися.
3. Розум мати – біди не знати.
4. Глибше орати – більше хліба мати.
5. Прийде осінь – у засіках буде хліб золотий.
6. Будеш слугою народу – не забудуть тебе зроду.
7. Раніше встанеш – більше діла зробиш.
8. Багато снігу – багато хліба.
9. Підніми всяк колосок – з колосків росте мішок.
10. Добре бідному: в нього від багатства голова не болить.
11. Не кидай іскри в солому: і сама згорить, і село спалить.
12. Грім гримить – хліб буде родить.
13. Зрубав дерево – посади два
14. Погoduеш рослину – нагoduеш родину
15. Розпочалися жнива – будь скупішим на слова
16. Дерево міцне корінням – людина трудовим горінням.

Вправа 8. Доберіть до кожної з поданих моделей по три безсполучникові речення. Прокоментуйте розділові знаки в них.

1. [] – [порівняння]
2. [допустовість] – []
3. [] : [причина]
4. [] – [мета]
5. [умова] – []
6. [] : [пояснення]
7. [час] – []
8. [причина] – [наслідок] або [] – [наслідок]
9. [] : [доповнення, з'ясування]
10. [] – [] протиставлення
11. [], [], [] або []; []; [] перелік
12. [], [] зіставлення

Вправа 9. Визначте різновиди багатокomпонентних безсполучникових складних речень (з однорідною безсполучниковістю чи

неоднорідною безсполучниковістю). Трансформуйте їх у відповідні сполучникові конструкції. Побудуйте схеми речень. Поясніть розділові знаки.

1. Шелестить пожовкле листя по діброві; гуляють хмари; сонце спить; ніде не чути людської мови; звір тільки виє, по селу, гризучи трупи (Т. Шевченко).
2. Оце я розумію: тільки заштопали чоловіка – уже він і на коні (О. Гончар).
3. Мені ненависна дерев покірність: Рубай, коли, пали — вони мовчать (Д. Павличко).
4. Небо порізали вогняні стріли, ударив грім, на пільних дорогах знявся вихор (О. Десняк).
5. Є такі люди, які на самоті гомонять лише з собою, а старий Горицвіт має багато щасливішу вдачу: думав про землю – розмовляв із землею, бачив зорі – говорив із ними, ходив біля вуликів – знаходив слово і для бджіл (М. Стельмах).
6. А я дивлюсь на непохитні стіни, і хочеться про цих людей сказати: не тільки шахту, але всю країну вони руками вмілими кріплять (Л. Дмитерко).
7. І ще одно скажу тобі по-шахтарськи, в очі: берись за розум, ще не пізно (О. Корнійчук).
8. Косить – живіт болить, жать – спека, бач, така (П. Гулак-Артемівський).
9. Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну,
Поглянуть іще раз на синій Дніпро, –
Там жити чи вмерти, мені все одно (Леся Українка).

Вправа 10. Зробіть повний синтаксичний розбір восьми безсполучникових складних речень з однорідними та неоднорідними частинами, дібраних з текстів художнього стилю мови. Вкажіть їхні стилістичні функції. Використовуйте подану нижче схему синтаксичного аналізу.

*Послідовність синтаксичного розбору
безсполучникового складного речення*

1. Довести, що речення складне елементарне, знайшовши дві

граматичні основи предикативних частин, що входять до його складу (якщо три і більше основ, то речення багатоконпонентне).

2. З'ясувати вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).

3. Вид речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.

4. Вказати тип речення за характером зв'язку в ньому предикативних частин — безсполучникове.

5. Визначити структурно-семантичні особливості безсполучникового речення:

а) однорідні чи неоднорідні предикативні частини (синонімічні до складносурядних або складнопідрядних речень);

б) семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами і відповідні семантичні різновиди речень (єднальні, протиставні, часові, умовно-наслідкові, причинові та ін.);

в) засоби зв'язку предикативних частин (вид інтонації, лексичні елементи, порядок розташування частин тощо).

г) закрита чи відкрита структура;

г) вільне чи фіксоване розташування предикативних частин.

6. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.

7. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–17, 26, 42, 52, 64, 66, 72–73, 75–77, 95–99, 108, 113, 122, 123, 124.

§13. БАГАТОКОМПОНЕНТНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Найповніше в українському мовознавстві багатоконпонентні складні речення дослідив К. Ф. Шульжук, який опублікував не тільки наукову монографію [124], а й докладно висвітлив це питання у підручнику для студентів ЗВО [17] та посібнику для вчителів [123]. У цьому посібнику представлено складні випадки аналізу багатоконпонентних складних речень з різними видами синтаксичного зв'язку: сурядним; підрядним; безсполучниковим; сурядним і підрядним; сурядним та безсполучниковим; підрядним і безсполучниковим; сурядним, підрядним та безсполучниковим.

Найважче сприймають учні складнопідрядні речення з кількома підрядними. Тому майбутнім учителям варто звернути увагу на такі рекомендації:

1. На першому уроці вчитель має пояснити учням, що складнопідрядні речення з кількома підрядними – це не самостійний структурно-семантичний тип речення, а різновид складнопідрядного, тобто багатокомпонентне (ускладнене) складнопідрядне речення, яке протиставляють елементарному зі звичайною підрядністю (однією підрядною частиною). У них така сама суто підрядна залежність від головної частини, проте підрядна частина не одна, а дві або й більше.

2. Розпочинати вивчення цієї теми найдоцільніше з найпростішого різновиду – складнопідрядних речень із послідовною підрядністю, які швидко засвоюють школярі. Учитель наочно демонструє горизонтальні чи вертикальні схеми цих речень, які схожі до ланцюжків і наводить ілюстрації до них із різностильових текстів. При цьому варто наголошувати на специфіці таких моделей: кожна підрядна частина є головною щодо наступної підрядної, напр.: *Сьогодні я такий щасливий (1), мов вийшов хлопчиком на шлях (2), де сонце наливає сливи солодким золотом в садах (3)* (В. Сосюра). Далі учні на основі набутих знань про складнопідрядні речення визначають семантичні типи підрядних частин, ставлячи до них логічні питання або від усієї попередньої частини, або від конкретного слова в ній, а також встановлюють основні засоби їх зв'язку (сполучники та сполучні слова).

3. Наступний тип речень, які варто розглядати, – це складнопідрядні речення з однорідною підрядністю, напр.: *Ми підемо (1), де трави похилі (2), де зорі в ясній далині (3)* (А. Малишко). Учитель тут має провести аналогії з характером синтаксичних зв'язків у простих реченнях з однорідними членами, які також залежать від одного і того ж опорного слова, відповідають на одне і теж питання, а отже, й виконують однакову синтаксичну функцію. Єдина відмінність у відсутності підрядних сполучників (сполучних слів), які характерні лише для складнопідрядних речень. При цьому учні мають усвідомити, що ці сполучні засоби не завжди однакові у складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю: вони можуть бути й різними. Однакові сполучники чи сполучні слова нерідко в мовленні пропускають, що надає йому більшої динамічності й експресивності, а натомість уживають сурядний сполучник *і*. Напр.: *Як тільки смеркне (2) і чорне небо щільно укрив землю (3), далекий*

обрій враз розцвітає червоним сяйвом (1) (М. Коцюбинський). Проте учні повинні збагнути, що від цього речення не перетворюється на складносурядне. На жаль, аналізуючи такі конструкції, здобувачі освіти найчастіше помиляються у встановленні їхніх типів. Щоб запобігти помилкам, учні повинні зрозуміти, що підрядні частини речень без підрядних сполучників (за наявності чи відсутності сполучника *i*) не є сурядними, бо кожна з них залежить від спільної головної або окремого слова в ній, відповідаючи на таке саме питання. Тобто підрядні частини без сполучників є за значенням того ж виду, що й перше з підрядним сполучником, а все речення кваліфікуємо як складнопідрядне з однорідною підрядністю. Схеми таких речень учитель обов'язково має унаочнити на дошці.

4. Найважче сприймають школярі складнопідрядні речення з неоднорідною підрядністю, адже вони найстрокатіші за характером синтаксичних залежностей і змістових відношень. За допомогою відповідних унаочнених схем та вдалих ілюстрацій різностильових текстів учитель має показати учням чотири основні моделі таких конструкцій, у яких: а) різні за семантикою підрядні частини пояснюють усю головну частину; б) різні за семантикою підрядні частини пояснюють різні слова головної частини; в) однакові за семантикою підрядні частини пояснюють різні слова головної частини; г) одна підрядна частина пояснює всю головну частину, а інша – лише опорне слово в ній [9, с. 207]. Попри відмінність цих речень від попереднього типу у них є й спільна ознака – усі підрядні частини стосуються однієї головної, завдяки чому вони одержали назву складнопідрядні речення із супідрядністю, напр.: *Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю (2), я гладив золоте колосся (1), як гладить милому волосся щаслива ніжна наречена (3)* (Д. Павличко); *В моїй душі та згряя журавлів Розбудила рій споминів болючих і солодкий-Про друзів (1), що у безвість відійшли (2), Про стиски рук і про розмови тихі, Про весни (1), що навіки віддзвеніли (3)* (М. Рильський). Цим вони відрізняються від конструкцій із послідовною підрядністю, у яких від головної частини залежить лише перша підрядна.

5. Якщо учні належно засвоять ці три основні типи складнопідрядних багатокomпонентних речень, то й не виникатиме труднощів у синтаксичних розборах і побудові моделей складнопідрядних речень змішаного, або комбінованого, типу: а) з однорідною і неоднорідною підрядністю; б) з неоднорідною підрядністю

та послідовною підрядністю; в) з однорідною підрядністю та послідовною підрядністю; г) з однорідною і неоднорідною підрядністю та послідовною підрядністю. Їх дуже складно систематизувати через розмаїття можливих комбінацій у різних стилях мовлення, напр.: *Лише той гідний світлого майбутнього (1), хто свято шанує минуле, пишається героїчною історією свого народу, і все робить для того (2), щоб сучасне було не менш славне (3), щоб уписалося воно золотими сторінками на скрижалі історії (4)* (І. Цюпа) – це складне речення з однорідною та послідовною підрядністю. Учитель має запропонувати учням якомога більше різних зразків таких конструкцій, щоб вони могли належно засвоїти способи їх моделювання, а потім і самостійно будувати власні висловлювання різних типів і стилів мовлення. Крім того, для закріплення вивченого матеріалу про складне речення школярі повинні постійно визначати в таких конструкціях типи підрядних частин за значенням, сполучні засоби, і, зрештою, робити повний синтаксичний аналіз багатокomпонентних складнопідрядних речень за відповідним алгоритмом.

6. Не можна забувати й про інтонаційний малюнок таких речень та пунктуацію в них. Переважно між частинами складнопідрядного багатокomпонентного речення ставиться кома, проте учням слід наголосити: якщо в складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю два підрядні речення з'єднуються одиничним сурядним єднальним або розділовим сполучником, то між ними кома не ставиться (як і між однорідними членами за таких умов) [140, с. 180], напр.: *Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори і грають цілі оркестри* (М. Коцюбинський).

Найпростіші для синтаксичного аналізу багатокomпонентні складносурядні речення, особливо з однотипними сполучниками, які здебільшого єднальні або розділові, напр.: *Дерева мене чекають, І падає листя на стежку, І падають зорі в долоні, І падає сон у траву* (І. Драч). Завдяки повторюваним сполучникам структура відкрита й може бути ще доповнена сурядними частинами, які формують такі стилістичні фігури, як ампліфікація, градація, багатосполучниковість (полісиндетон). Завжди закритими (двокомпонентними) є складносурядні речення з протиставними відношеннями, адже доповнити їх іншими протиставними частинами не можна. Рідше в одному складносурядному реченні предикативні частини поєднані різними сурядними сполучниками. Наприклад, у реченні *Прилинув вітер, і в*

нічній хатині він про весняну волю заспівав, а з ним прилинули пісні пташині, і любий гай свій відгук з ним прислав (Леся Українка) єднальні сполучники комбінуються із зіставним. Важливо, щоб учні помітили логічну двочленність таких структур і навчилися виділяти логічні блоки із двома або більше сурядними частинами в кожному. Кращому усвідомленню цього сприятиме схема речення:

[], і [], а [], і []

На ній видно поєднані зіставним сполучником *а* два блоки, кожен з яких містить по дві сурядні частини, що перебувають між собою в єднальних відношеннях. Зрозуміло, що тут домінують зіставні відношення, а єднальні є супровідними (другорядними).

Багатокомпонентні складні речення із сурядним і підрядним зв'язком часто вживані в різних стилях мовлення, а тому потребують окремої уваги. У них домінує сурядність. Це можуть бути конструкції: а) із сурядністю та звичайною підрядністю (одна підрядна частина, пояснює одну з сурядних або до кожної сурядної частини приєднана одна підрядна); б) із сурядністю і однорідною підрядністю; в) із сурядністю і неоднорідною підрядністю; г) із сурядністю і однорідною та неоднорідною підрядністю; д) із сурядністю, однорідною підрядністю і послідовною підрядністю; е) із сурядністю, однорідною та неоднорідною підрядністю і послідовною підрядністю. Варто на уроках розглянути якомога більше різних варіантів сурядно-підрядних конструкцій і навчитися будувати їхні схеми. Наприклад, речення *І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, – і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна* (Олександр Олесь) містить дві сурядні частини, поєднані єднальним сполучником, та дві однакові за значенням підрядні означальні, що залежать від другої сурядної. Намалювавши схему, учні зрозуміють, що це речення із сурядністю та однорідною підрядністю. Багатокомпонентна конструкція *Лаврін доказував, що груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі* (І. Нечуй-Левицький) із сурядністю, однорідною підрядністю і послідовною підрядністю. У першому блоці від сурядної частини залежить підрядна з'ясувальна, а від неї – дві однотипні підрядні причини (однорідна й послідовна підрядність); у другому блоці від сурядної частини залежить підрядна з'ясувальна, а від неї – підрядна причини (послідовна підрядність).

Не викликають труднощів в учнів багатокomпонентні складні конструкції з безсполучниковим і сполучниковим сурядним зв'язком на зразок *Промчала та буря-негода палка наді мною, Але не зломил мене, до землі не прибила, Я гордо чоло підвела, і очі, омиті сльозами, тепер поглядають ясніше, і в серці моїм переможній співи лунають* (Леся Українка). Школярі відразу помітять два блоки, поєднані без сполучників. Перший містить дві протиставні сурядні частини, а другий – три сурядні частини з єднальними відношеннями.

Учитель має наголосити на аналогії комбінацій складних речень із безсполучниковим і сполучниковим підрядним зв'язком та складних речень із сурядністю й підрядністю, які були нами розглянуті попередньо. Можна запропонувати учням для аналізу багатокomпонентні сполучниково-безсполучникові конструкції з поетичних творів українських класиків Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка:

1. *Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш,
латану свитину з каліки знімають* (Т. Шевченко).
2. *Я була малою горда, –
Щоб не плакати, я сміялась* (Леся Українка).
3. *Говорять, що матері сльози гарячі
І тверде, міцнеє каміння проймають;
Невже найщиріші криваві сльози дитячі
Ніякої сили не мають?* (Леся Українка).
4. *Хто не жив посеред бурі,
той ціни не знає сили,
той не знає, як людині
Боротьба і праця милі* (Леся Українка).
5. *Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла* (Леся Українка).
6. *Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить* (І. Франко).

Їх школярі знають напам'ять, а тому зможуть швидко відтворити, почувши перший рядок.

Максимальним виявом комбінацій різних видів синтаксичних зв'язків є складні речення з безсполучниковим і сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком. Їх можна давати учням для аналізу на завершальному етапі вивчення синтаксису української мови. Їхній синтаксичний розбір сприятиме узагальненню й систематизації

набутих на попередніх заняттях мовних компетентностей. Учитель має ретельно укласти структурно-логічну схему аналізу багатокомпонентних складних речень з усіма видами синтаксичних зв'язків (бажано методом інтелект-карт), щоб учні могли швидко характеризувати їх.

Забезпечуючи міжпредметні зв'язки з літературою, учитель може запропонувати учням дібрати з художніх текстів українських письменників різнотипні багатокомпонентні конструкції, які стали ознакою їх індивідуального стилю. Для таких синтаксичних розборів можуть слугувати, наприклад, синтаксичні конструкції, дібрані з романів Павла Загребельного. До кожного з багатокомпонентного сполучниково-безсполучникового речення учень повинен намалювати схему. Щоб актуалізувати попередні знання учнів із синтаксису простого речення, учителі мають пропонувати їм зробити синтаксичний розбір кількох предикативних частин, виокремлених з аналізованих багатокомпонентних структур, а також пояснити розділові знаки. Виразне інтонування складних синтаксичних конструкцій, особливо з такою стилістичною фігурою, як період, сприятиме розвитку усного зв'язного мовлення школярів.

Питання для самоперевірки

1. Які семантико-синтаксичні відношення можуть виникати між частинами багатокомпонентних складносурядних речень?
2. Чи вживають у багатокомпонентних складносурядних реченнях різні типи сполучників?
3. Розтлумачте поняття супідрядності? У чому відмінність однорідної та неоднорідної підрядності?
4. Як можна схематично відобразити послідовну підрядність?
5. Які синтаксичні структури формують змішану підрядність?
6. Назвіть ознаки багатокомпонентних речень з однорідною та неоднорідною безсполучниковістю. Які з них домінують у різних стилях мовлення?
7. Намалюйте основні моделі безсполучниково-сполучникових конструкцій.
8. Вкажіть структурно-семантичні, інтонаційні та стилістичні особливості періоду? Наведіть приклади.
9. Хто з українських письменників активно використовує багатокомпонентні складні речення у своїх творах?

Вправи

Вправа 1. Визначте різновиди поданих багатокomпонентних складних речень: 1) складне речення з сурядністю і підрядністю; 2) складне речення з безсполучниковим і сполучниковим сурядним зв'язком; 3) складне речення з безсполучниковим і сполучниковим підрядним зв'язком; 4) складне речення з безсполучниковим і сполучниковим сурядним та підрядним зв'язком; 5) складне речення із супідрядністю; 6) складне речення із супідрядністю та послідовною підрядністю. Побудуйте вертикальні та горизонтальні схеми речень.

1. Хто не жив посеред бурі,
той ціни не знає силі,
той не знає, як людині
Боротьба і праця милі (Леся Українка).
2. Коли надійдуть танки й бетеери
І вдарить по знаменах кулемет, –
Ті вмруть, а ті сховаються в печери,
Та на майдані лишиться поет (Д. Павличко).
3. Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш,
латану свитину з каліки знімають (Т. Шевченко).
4. Сонце пригрівало сильніше, земля дихала вільготніше, із
голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний ключ,
який то гучнів, то завмирав, танучи в голубій безвісті
(Г.Тютюнник).
5. Не сумуй, що мовчазні гаї, – серця стук затьохкав поцілунком, і
зозулі закували лунко, заспівали дзвінко солов'ї (О. Богачук).
6. Хоч і клен до безтями кохає тополю,
та у мріях тополі тільки ясен сія,
не зі мною, а з іншим звінчала ти долю,
але доля без долі лишилась твоя (М. Вінграновський).
7. Як не старайся, важко зрозуміти,
Чому злі вчинки роблять залюбки,
Чому у злих бувають добрі діти,
Але буває, що і навпаки (В. Іващенко).
8. Одцвітали яблуні, і тьмяні пахощі насичували повітря, і дужче
припікало сонце, а в степу, на обрії, дрижали марева і тужавіли
биті шляхи (С. Складенко).

9. Мало усвідомити, що ти не той герой, яким хотів би стати,
найважче – силу волі віднайти для того, щоб себе переробляти
(В. Іващенко).
10. Шепоче дощ про тебе у траві,
Ріка читає сірими очима,
Ідуть з роботи землі степові,
Лежить гора з сосною за плечима (М. Вінграновський).
11. Комусь дано діла творить великі,
Що ниткою простягнуться в віки,
А з мене досить, що не був дволикий,
Що серця не міняв на мідяки (Д. Фальківський).
12. Не вір мені, бо я брехать не вмію,
Не жди мене, бо я і так прийду;
Я принесу тобі свою надію,
А подарую смуток і біду (В. Симоненко).
13. Сопе сомами дно старого Світязя,
І хвиля киглиться, як чайка по весні,
І ніч, як дівчина, і місяць сріблом світиться,
І зорі зорять на моїм веслі (Л. Назарчук).
14. Коли здіймалися дерева у ключах
І знову в вирій листя одлітало,
Тоді сплила полуда на очах,
І сни солодкі в світ помандрували (Г. Рожанська).
15. Коли зійшло сонце, шторм почав потроху слабшати, але море
клекотіло весь день, і тільки надвечір хвилі стали широкими,
пласкими, без косматої піняви, що нагадувала кінські гриви
(М. Трублаїні).
16. Мільйони осеней пролинуть над землею,
Але такої не зустріну я,
Щоб небо сяяло усмішкою твоєю
І зацвітала з радості земля (Л. Назарчук).
17. Вона пробивалася крізь той буран, можливо, годину, а може, й
дві, догадувалася, що над степовою пустелею зайшла вже
глибока ніч, а буран не вщухав, і краю йому не видно
(В. Козаченко).
18. Здається, мене луки виглядають:
Замружу очі – бачиться в імлі,
Що в пізній вирій небом відлітають
Моїх надій безсонні журавлі (Є. Лещук).

19. А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка (М. Стельмах).
20. Весна вдягла у зелень віти дуба,
Уже курличуть в небі журавлі;
Люблю весну, та хто її не любить
На цій чудесній, радісній землі (В. Сосюра).
21. То хмарка набіжить, то бризне дощ краплистий, то сонце
вигляне ласкаво-променисте і знов сховається, і знову дощ і тінь
(М. Рильський).
22. За пагорбом крутим зоря ледь-ледь займалась, туман
розтуманів, і я мов скинув з пліч такий тягар гризот, що серце б
підірвалось, коли б не ця вода у цю чарівну ніч
(В. Базилевський).
23. Безодня неба вчетверо розколеться, Жар-птиця – блискавка
прилине із півми, І зашумить гірська моя околиця Густих
смерек зеленими крильми (М. Бабій).
24. Полк зупинився на першій вулиці, І ми з цікавістю
спостерігали, як методично, через кожні п'ять хвилин, Із
дзвіниці, що була від нас за півкілометра, летіла цегла, а після
цього лунав вибух снаряда (І. Багмут).
25. Я бачила, як гинуло найкраще, як родичі мої гнили по тюрмах і
як високе низько упадало (Леся Українка).
26. Як би ми з тобою не говорили, все рівно не розуміємо один
одного, бо говоримо на різних мовах (Г. Тютюнник).
27. Уявити, як мій батько бігає, важко, бо все життя він був
втіленням спокійної неквапливості (П. Загребельний).
28. Коли ми повернулися до своєї бази, на корабель прийшов
льотчик, який лишився живим (Д. Ткач).
29. Зараз, коли вони сиділи поруч, на очах у народу, якимось
особливо відчувалося, що це були вольові натурі (Я. Баш).
30. Дітей цікавить, коли та хто спорудив фортецю, які точилися під
її стінами битви, що в ній тепер (М. Олійник).
31. Професор спитав Марка, чи давно той плаває на «Колумбі», чи
ще де плавав, хто він і звідкіля (М. Трублаїні).
32. Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
на Україні милій,

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий (Т. Шевченко).

Вправа 2. Побудуйте горизонтальні та вертикальні схеми наведених складнопідрядних речень із послідовною підрядністю. Визначте семантичні типи підрядних частин і засоби їх зв'язку.

1. І не зміг заробить монумента цей наївний франк чи дуліб, бо не зміг він знайти момента, щоб узяти патент на хліб (В. Симоненко).
2. Ти не можеш мене покарати Блискавками з-під милих брів, Бо тебе я навіки втратив Ще до того, як вперше стрів (В. Симоненко).
3. Я йшов собі помалу, Бо щось так владно кликало мене Туди, де гори ввечері палали, Окутані у сяйво чарівне (В. Симоненко).
4. І здається, що я володію Віковичним секретом краси Лиш тому, що я розумію Загадкові твої ікси (В. Симоненко).
5. А я гадав, Що живучи в самотині, Купаючись у хвилях трав, Смеречий слухаючи шум, Забуду ту, що покохав Собі на лихо, їй на глум! (Д. Павличко).
6. В очах покірна доброта І синь така, що я не знаю, Чи є на світі де краса Ще більш натхненна і чистіша... (Д. Павличко).
7. Заснути так, щоб не почути в сні Таємних землетрусів і розпуки,
8. Яку несуть пісні та мужні руки, Обрубані катами на струні (Д. Павличко).
9. Мені стояло в пам'яті роками, як ми тоді не відали про те, чого старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте (Л. Костенко).
10. Наче прозу пишу – без розбивки на рядків розмаїті пласти, щоб здавалось на перший погляд, що пишу я звичайні листи (Л. Костенко).
11. Високим зроду таке не личило, щоб те, за що ладен віддати душу, думку твою підгинало й калічило (Л. Костенко).
12. Тільки де ж те обличчя, що личило нам, щоб дивитись на себе в ці води?! (Л. Костенко).
13. Хіба ж кого-небудь ми опечалимо тим, що пливемо там, де пливемо? (Л. Костенко).

14. Ніколи я не знав, як тяжко жить Без солов'я, що в пісні аж тремтить Тільцем своїм маленьким і гарячим... (М. Рильський).
15. Мене аж обгортає ляк, Коли згадаю про поетів, Що без дороги, без признаков Ідуть у хаосі сюжетів (М. Рильський).
16. В дитинстві ще я пісню чув таку, Що зосталась єдиною для мене, Хоч досить їх, пісень тих, на віку (М. Рильський).
17. Радіоактивна хмара над атомною розповзлася впівнеба і повільно рухається на північ, куди стиха подув вітерець, що на землі майже не відчутний (В. Яворівський).
18. Прив'язані до рам вудлиська вистромлені далеко вперед і погойдуються, наче вже почалося клювання великої риби, що давно затопила поплавець (В. Яворівський).
19. Не знала Євпраксія, що ще взимку спорядив імператор гінців до Італії, де мав свого власного папу Климента, архієпископа Равеннського Віберта, вибраного на скликаному в Брешії імператором соборі (П. Загребельний).
20. Галина повернулася до вікна, що Платон не помітив, як наповнилась слізьми її очі (М. Зарудний).
21. Платон пригадує, як колись, ще в Києві, вона сказала, що носила б каміння, якби змогла... (М. Зарудний).

Вправа 3. Доведіть, намалювавши схеми поданих складно-підрядних речень, що всі їхні підрядні частини організовані в однорідну супідрядність? Визначте семантичні різновиди підрядних частин. Сполучники чи сполучні слова вжито у них? Чому в деяких однорідних частинах пропущено підрядний сполучник (сполучне слово)?

1. В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось розливається з тісних берегів, є дуже гарне місце (І. Нечуй-Левицький).
2. Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою (Григір Тютюнник).
3. Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, як грають оркестри (М. Коцюбинський).
4. Як ідеш ти білою тропою І зимове сонце блисне враз, Як над широчінню сніговою За алмазом спалахне алмаз, Як зненацька у людській розмові Дружній голос душу стрепене, Як заблисне в посмішці раптовій Юне личко, – спогадай мене! (М. Рильський).

5. Там, де Лючка круто в'ється, Де хати в садках; Де мене носила мати В поле на руках, Там я знаю кожну стежку, Кожен камінець, Там узяв я пісню в серце Із людських сердець (Д. Павличко).
6. Я люблю, щоб сонце гріло, щоб гукали скрізь громи, щоб нове життя будило рух і гомін між людьми (П. Грабовський).
7. Люблю, коли зоря покрівлі золотить, коли світанковий спів пташки кругом разносять, коли од моря зір звільняється блакить (В. Сосюра).
8. І тільки тепер чоловік повірив, що він удома, що його чекали (М. Стельмах).
9. А хіба не розкіш, як між крилами вітряка підводиться місяць і, знову вибиваючись із темряви, таємниче оживає, куриться степ? (М. Стельмах).
10. Ось цей смолоскип поета (В нім м'язи й мозок мій горять) Несу туди, де мріють мети, Де з крові родиться зоря, Де хмарами скипілось небо Під ярим полум'ям пожеж, Де простір – половицьким степом, Де дика далечінь – без меж (Є. Маланюк).
11. Я світ увесь сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала промінні глибоко урізались в мою ріллю (М. Драй-Хмара).
12. Розкажи, що бачив у світі, скільки зір манив до себе, як з хмарами грався, як по безмежних просторах небесних до невідомих берегів плив (Б. Лепкий).
13. Минули тії часи, коли в грізній Січі гарцювало тут славне козацтво і земля дрижала під копитами коней (М. Олійник).
14. Забула, мабуть, доля злая, відкіль наш рід і що за птиці ми (Л. Глібов).
15. Коли спадає ніч глибока завмирає воля й чин, Бог людям шле свого пророка (І. Світличний).
16. Хто чує себе лиш, хто тільки для себе співа, не ввійде в майбутнє, не прийме його і сучасне (М. Рильський).

Вправа 4. Визначте семантико-синтаксичні відношення та сполучні засоби між підрядними й головною частинами складнопідрядних речень із неоднорідною супідрядністю. Намалюйте їхні горизонтальні та вертикальні схеми.

1. Той, хто любить паростки кленові,
Хто діброви молоді ростить,
Сам достоїн людської любові,

- Бо живе й працює – для століть (М. Рильський).
2. Як радісно мені, що скоро сніг розтане,
Й зелене убрання одягнуть дерева,
І тисяччю очей весна навколо гляне,
Щоб ти цвіла, любов моя жива (В. Сосюра).
 3. Як прислів'я чудове,
Йде від роду до роду,
Що народ – зодчий мови,
Мова – зодчий народу (Д. Білоус).
 4. Мені приснились ночі солов'їні,
Дівочі співи, пахощі левад,
Весна, що дана тільки раз людині,
І далечінь, що не вернуть назад (Леся Українка).
 5. Якби могла, моя єдина доле,
Я б понесла тебе на наше поле,
Де золотії ниви шепчуть казку,
Де б твої очі там волошками цвіли (Є. Лещук).
 6. В моїй душі та зграя журавлів Розбудила рій споминів болючих і
солодкий – Про друзів, що у безвість відійшли, Про стиски рук і
про розмови тихі, Про весни, що навіки віддзвеніли
(М. Рильський).
 7. Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все навкруг, як після
теплого дощу в росі важкий зелений луг (Д. Павличко).
 8. Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все навкруг, як після
теплого дощу в росі важкий зелений луг (Д. Павличко).
 9. Коли б я був вітром буйним, я б розгонив чорні хмари, щоб від
хмар не слались тіні, щоб сміялось завжди сонце
(Олександр Олесь).
 10. Те, що наймити поралися біля худоби, наймички доїли корів, а
інші пололи город, аж ніяк не порушувало тих чар, якими я був
сповнений із самого ранку (П. Панч).
 11. Лише той гідний світлого майбутнього, хто свято шанує
минуле, пишається героїчною історією свого народу і все робить
для того, щоб сучасне було не менш славне, щоб уписалося воно
золотими сторінками на скрижалі історії (І. Цюпа).
 12. Якщо не можна вітер змалювати, прозорий вітер на ясному тлі,
– змалюй дуби, могутні і крилаті, котрі од вітру гнуться до
землі (Л. Костенко).

13. Хто йшов до Перемоги по дорогах, встелених вогнем, крізь люті заметілі й спеку, крізь концтабори, партизанські ліси і героїчні піхотинські окопи, той знає, якою ціною дісталася перемога, скільки чесної героїчної крові запеклось у її підвалинах (О. Гончар).

Вправа 5. Випишіть із художніх творів Павла Загребельного різні види багатокomпонентних складних речень. З'ясуйте їхні стилістичні функції. Чи трапляються у текстах письменника періоди? Які моделі речень вони найчастіше утворюють? Зробіть повний синтаксичний розбір 10 багатокomпонентних складних речень за поданою нижче схемою (див. с. 229–230).

Вправа 6. Напишіть есе на вільну тему з використанням різнотипних складних речень.

Рекомендована література: 1–17, 26, 42, 52, 64, 66, 72–73, 75–77, 95–99, 108, 113, 115, 122, 123, 124.

§14. КОНСТРУКЦІЇ З ЧУЖИМ МОВЛЕННЯМ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Попередні, базові, знання про засоби передачі чужого мовлення (пряму мову й діалог) учні одержують ще у п'ятому класі: вчаться знаходити речення з прямою і непрямою мовою, цитатами, репліками діалогу; додержуватися потрібної інтонації і правильно розставляти розділові знаки, обґрунтовуючи їх. У старших класах спостерігають за синонімією конструкцій із прямою й непрямою мовою, діалогами й полілогами в художніх творах; виправляють помилки на вивчені правила; порівнюють виражальні можливості різних способів передачі чужої мови; створюють усні та письмові висловлювання на різні теми, використовуючи виражальні можливості речень із прямою і непрямою мовою та діалогів; складають повідомлення, що містять висловлювання відомих людей, крилаті вислови в ролі аргументів, правильно оформлюючи цитати в усному й писемному мовленні [136; 137]. Щоб розвивати такі вміння й навички школярів, майбутні учителі-словесники під час вивчення теоретичного і практичного курсу синтаксису в університеті мають набути відповідних компетентностей: передовсім отримати глибокі знання про всі засоби відтворення чужого мовлення щодо їх структури, семантики, стилістичних функцій, інтонування й пунктуації, виконати систему пропонуванних практичних завдань, а також засвоїти методичні рекомендації для викладання теми у школі.

Поняття про *пряму мову* учні краще засвоюють під час аналізу спеціально дібраних учителем ілюстрацій з розмовного стилю мовлення, художніх текстів. На основі спостережень фактичного матеріалу вони усвідомлюють: пряма мова – це дослівно відтворене мовцем чиєсь висловлення, у якому зберігається лексичне наповнення, звуковий склад й морфологічне оформлення компонентів, порядок їх розташування, синтаксична будова і тип речення, його інтонація і пунктуація, а також індивідуально-стильові особливості й емоційне забарвлення чужого мовлення. Зазвичай пряму мову супроводжують слова автора, які вказують, кому належить висловлення, іноді повідомляють про його обставини. Дуже часто під час синтаксичних розборів учні помилково визначають конструкції прямої мови як складні безсполучникові речення. До речі, таку думку висловлюють і деякі мовознавці, проте вона за браком аргументів не стала провідною в науковій граматиці й лінгводидактиці. Отож,

учитель має наголосити на специфіці таких синтаксичних структур, які не належать до жодного типу складних речень, проте вступають у синонімічні відношення з безсполучниковими складними реченнями, а також складнопідрядними з'ясувальними конструкціями – так званою непрямою мовою, тобто пряму мову можна замінити на непряму, пор.: *Тоді суддя в судейській чорній мантії сказав: – Життя – це справа без гарантії* (Л. Костенко)⁶ і *Тоді суддя в судейській чорній мантії сказав, що життя – це справа без гарантії*.

Способам такої заміни потрібно приділити окремий урок, про що йтиметься далі, а на початку вивчення теми звертаємо увагу школярів на синтаксичну будову як прямої мови, так і слів автора. Пряму мову може формувати не тільки одне речення, а й декілька різної структури: двоскладні, односкладні, повні, неповні, ускладнені, складні тощо, які за метою висловлювання й експресивним забарвленням бувають розповідними, питальними, спонукальними, окличними. Слова автора теж різної будови здебільшого містять увідні дієслова мовлення, мислення, чуттєвого сприйняття (*сказати, подумати, почути*), які може опускати мовець, напр.: *До мене простягла долоні: «Я жду тебе – прийди!»* (М. Драй-Хмара). Більше того, за деяких умов авторські ремарки взагалі не супроводжують пряму мову, яка на письмі починається з нового рядка після тире без використання лапок, напр.: *– Ну, мамо, прощайте!.. Ніхто не знає, чи ще доведеться побачитись. То давайте хоч обнімемось...* (Є. Гуцало). Про те, кому належить мовлення і його обставини, дізнаємося з контексту або мовленнєвої ситуації.

Учитель має продемонструвати різні варіанти розміщення слів автора щодо прямої мови, систему розділових знаків наочно, у вигляді відповідних схем, наприклад, такого типу:

A: „П”
A: „П?”
A: „П!”
„П”, – a.
„П?” – a.
„П!” – a.
„П, – a, – n”
„П, – a. – П”
„П? – a. – П?”
„П! – a. – П”
„П? – a: – П”

⁶ У цьому параграфі ілюстративний матеріал до різних засобів відтворення чужого мовлення наведено, зокрема, за виданням: Каранська М. У. *Синтаксис сучасної української літературної мови: навч. посібник*. Київ : НМК ВО, 1992. С. 368–382.

До кожної з таких схем учитель спершу наводить приклади синтаксичних конструкцій, а потім учні самостійно будують висловлення. Варто зважати на те, що в одних учнів краще працює зорова пам'ять, в інших – слухова, тому не зайвими будуть коментарі до кожної схеми. Наприклад, першу–третю схеми можна прокоментувати так: після слів автора ставимо двокрапку, а перед прямою мовою, яку вводимо з великої букви, відкриваємо лапки. Коли пряма мова є розповідним реченням, то після неї закриваємо лапки, а тоді ставимо крапку; якщо ж пряма мова є питальним, окличним або незакінченим реченням, то відповідно лапки закриваємо після знака питання, знака оклику або після трьох крапок [7, с. 368], напр.: *Поливала й тихо казала: «Доню ріднесенька, доню, дала тобі мати долю, щоб ти квіточкою процвітала».* (В. Голобородько); *Мама її ще засміялася гірко: «Ну що, хороше придане дала?»* (О. Міщенко); *До мене простягла долоні: «Я жду тебе – прийди!»* (М. Драй-Хмара).

До четвертої–шостої схем, де слова автора стоять після прямої мови, доцільне таке пояснення: пряму мову беремо в лапки, а перед авторськими словами, що пишуться з малої букви, ставимо кому й тире; знак питання, знак оклику, три крапки (без коми) мають місце перед закриттям лапок у тому випадку, коли пряма мова являє собою відповідно питальне, окличне або незакінчене речення, напр.: *«Не криви душею: дружина твоя була людиною доброю», – несподівано заперечила сестра; «А що в кульочку?» – простягала рученята Галинка; «От не пощастило!» – подумала з жалем* (Із тв. О. Іваненко). Така ж пунктуація зберігається, якщо пряма мова не береться в лапки, а розпочинається тире з абзацу [7, с. 369]. Схемам 7–11 відповідають ті конструкції, у яких слова автора стоять в середині прямої мови, розриваючи її на дві частини, напр.: *«Хай чабан, – усі гукнули, – за отамана буде* (П. Тичина). Якщо школярі добре засвоїли попередні моделі, то розділові знаки до слів автора їм відразу зрозумілі, а от пунктуація після авторських слів потребує чітких роз'яснень учителя з наведенням прикладів. Для кращого засвоєння пунктуації при прямій мові не завадить скерувати учнів, особливо старшої школи, до «Українського правопису» [140, с. 200–202], який допоможе їм і в підготовці до ЗНО.

Учитель також має домогтися від учнів правильного інтонування конструкцій прямої мови залежно від її розміщення стосовно авторських слів. Тут доречним стане прийом аналогії до вже вивчених синтаксичних одиниць. Якщо пряма мова стоїть після слів

автора, то її інтонування має пояснювальний характер, наближаючись до інтонації однорідних членів речення після узагальнювальних слів або безсполучникових складних речень з пояснювальними або з'ясувальними відношеннями між частинами. Авторські слова вимовляємо з приєднувально-коментувальною інтонацією подібно до узагальнювальних слів після однорідного ряду тоді, коли вони постпозитивні щодо прямої мови. Інтонація вставлення властива словам автора, які стоять в середині прямої мови, напр.: – *А ти, Васько, – сказала їй мати, – достеменно молодиця* (Є. Гуцало); – *Нічого мені доказувати, – нервово кинув лінгвіст, – бо я тобі все одно не повірю* (М. Хвильовий).

Учням треба пояснити, що *діалог* або полілог є не окремим структурно-семантичним типом чужого мовлення, а різновидом прямої мови, акцентуючи на їхніх відмінних ознаках: діалог – це розмова лише двох людей, а полілог – кількох чи багатьох осіб. На відміну від прямої мови репліки діалогів і полілогів (одне або кілька речень), які зазвичай починаються з нового рядка (абзацу) після тире, у лапки не беруть. Їх можуть супроводжувати слова автора як вступні ремарки, після яких ставимо двокрапку. Постпозитивні щодо реплік авторські слова виділяємо комою й тире. Часто у художніх текстах авторські ремарки випускаються, а належність висловів конкретним мовцям підказує конситуація [17, с. 365; 140, с. 200–202]. Важливо на уроках літератури (міжпредметні зв'язки) зацентувати на виражальних функціях розгорнутих діалогів і полілогів, вивчаючи художні твори українських прозаїків, які використовують ці засоби передачі чужого мовлення з метою правдивості зображення різних життєвих ситуацій, поведінки і взаємин персонажів, їхніх характерів, поглядів, думок, психоемоційних станів, настроїв тощо, напр.:

– *Мені здається, коли я помру, – сказала спокійно стара, – буде такий-от вечір й така тиша стоятиме навдокіл.*

– *У нас завжди така тиша! – засміялася Галя. – І не треба, мабуть, бабцю, забивати собі голову думками про смерть...*

– *Сиджу цілими годинами сама, – мовила стара. – Скільки думок налазить у голову!..*

– *Про що ж ви таке думаєте? – дзвінко запитався Хлопець.*

– *Я, дитино, думаю про все, – сказала стара й завмерла на мить, погасивши погляд* (Валерій Шевчук).

Забезпечуючи внутрішньоопредметні зв'язки зі стилістикою, учитель наголошує, що основна сфера використання діалогів

і полілогів – усно-розмовний стиль, звідки вони потрапляють у художню літературу. У науковому, публіцистичному й діловому стилях основним засобом передачі чужого мовлення (прямої мови) є **цитата** – дослівно відтворений в усній чи писемній формі фрагмент якогось тексту, чиясь думка, що слугує підтвердженням попередньо висловлених поглядів, переконань, висновків мовця [7, с. 376; 17, с. 369]. У наукових текстах будь-яке цитування обов'язково має містити покликання на першоджерело. Важливо навчити школярів доцільно використовувати цитати й правильно їх оформлювати в побудові власних висловлень наукового чи публіцистичного характеру. Складні випадки оформлення цитувань підкаже «Український правопис», у якому наведено, зокрема, такі основні правила: 1) після авторської частини вислову ставимо двокрапку, перед цитатою відкриваємо лапки, а закриваємо наприкінці – після всіх її речень; 2) цитата починається з великої букви, якщо її початок збігається з початком чийогось цитованого речення; 3) коли ж цитата розпочинається з середини речення, ставимо три крапки й перше слово пишемо з малої літери, 4) якщо цитату розпочато з середини речення і вставлено її в авторське речення як його член, після відкриття лапок три крапки не ставимо [140, с. 203], напр.: *З яким сарказмом, нищівно, без краплини поваги написав він: «Слабкі люди, поставлені високо, легко стають злочинцями... Тут місце псує людину, а не людина місце» (О. Іваненко); На червень припадає і початок Петрового посту, який встановлено в Глибоку давнину «для наслідування прикладу апостолів, котрі, прийнявши дари святого Духа, постили і, молячись, невтомно проповідували Євангеліє» (З часопису).*

Наводячи уривки з літературних творів, учитель дає змогу учням оцінити виражальні можливості такого художнього засобу, як **вільна пряма мова** (невласне пряма мова), що являє собою «вибірковий авторський точний переказ чийогось мовлення та думок за обставин непростих, вирішальних. Цей переказ становить надфразну синтаксичну єдність. У його початковій частині займенником третьої особи автор дає зрозуміти, що він переказує, а наступні речення подаються незмінно від імені певної особи; лапки, тире тут не використовуються для виділення прямої мови» [7, с. 379], напр.: *Боже! Невже ніхто не чекатиме її ніколи, не ждатиме ніколи так її погляду, її подиху, як Саша? Ніколи? Ніхто? (О. Іваненко). Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту – їй*

зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Це вже всі знають, що землю оддала людям. Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустити по ньому плуг (М. Коцюбинський). Нерідко в художніх текстах простежуємо як стилістичний прийом перехід від прямої мови до вільної прямої мови, напр.: – *У гаї сонце зацвіло!* – повторила шестирічна *Леся*, і сама до пуття не відаючи, як то воно й справді зацвіло поміж дерев, проте впевнена, що так воно й сталося. Бо чого ж тоді ви мовчите і, щоб довести її до розуму, не переконуєте, що так не бував, що це – вигадка – така сама, як і всі інші її вигадки, котрі цікаво слухати, та й тільки. *У гаї сонце зацвіло!* (Є. Гуцало).

Непряма мова є одним із найуживаніших у різних стилях засобом передачі чужого мовлення, до того ж найпростішим в пунктуаційному оформленні. Учні повинні навчитися перетворювати пряму мову на непряму й навпаки, спершу спостерігаючи за їхньою синтаксичною синонімією на конкретних прикладах, дібраних учителем. Вони зазвичай швидко усвідомлюють, що в конструкціях з непрямою мовою слова автора містяться в головній частині (увідне дієслово мовлення, мислення чи слухового сприйняття набуло функції пояснюваного), а сама пряма мова трансформована у з'ясувальну частину складнопідрядного речення. При цьому на конкретних прикладах школярі бачать і певні структурно-семантичні зміни у підрядній частині порівняно з прямою мовою: а) першу або другу особу займенникового підмета та відповідну особову форму присудка прямої мови замінено формами третьої особи, рідше першу особу – другою; б) звертання у кличному відмінку набуває значення третьої особи в ролі підмета у називному відмінку або опускається; в) зникають емоційні частки та вигуки; г) пряма мова у формі питального речення перетворюється в так зване непряме запитання, що пов'язується питальною часткою в ролі з'ясувального сполучника, питальним займенником чи прислівником і на письмі закінчується крапкою; г) з'являється підрядний сполучник або сполучне слово; д) двокрапку замінює кома, а лапки не вживаються [7, с. 379–380; 17, с. 366–368]. Напр.: *Синоптики кажуть, що зима буде дуже холодною; Мати попросила, щоб донька допомогла їй готувати вечерю; Скажи, що любиш мене; Журналісти поцікавилися, чи завершать у цьому році реставрацію будівлі; Запитай у брата, коли він повернеться.* Порівняймо з конструкціями прямої мови: *Синоптики кажуть: «Зима буде дуже холодною»; Мати попросила:*

– *Доню, допоможу мені готувати вечерю; Скажи: «Я люблю тебе»; Журналісти поцікавилися: «У цьому році завершать реставрацію будівлі?»; Запитай: – Брате, коли ти повернешся?*

Треба також дати змогу учням поспостерігати синтаксичну синонімію різних за метою висловлення та експресивним забарвленням (розповідних, питальних, спонукальних, окличних) конструкцій прямої мови з безсполучниковими складними реченнями, навівши відповідні ілюстрації: *А люди кажуть: міни там довкола* (Л. Костенко) – розповідні; *Дерева не просили: пощадіть!* (О. Пахльовська); *Я усміхаюсь тобі крізь сльози: їдь!* (О. Пахльовська) – спонукально-окличні; *Нарешті спинився, запитав: якою ж стежкою нам іти до кращого життя?* (Г. Косинка) – питальні; *Розкажи, розкажи мені, поле: чого рідко ростуть колоски?* (П. Тичина) – питально-спонуальні. Учитель має підвести школярів до висновку, що наведені безсполучникові складні речення є наслідком перетворень конструкцій прямої мови з авторськими словами на початку. При цьому збережено всі граматичні форми, інтонацію та розділові знаки, крім лапок.

Отож, учні після вивчення теми повинні зрозуміти, що конструкції з чужим мовленням досить різноманітні за видами, синтаксичною структурою, засобами вираження й семантико-стилістичними функціями в різностильових текстах, а також вміти правильно їх використовувати у побудові власних висловлень.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть усі можливі засоби передачі чужого мовлення. Які з них можна вважати синтаксичними синонімами?
2. Які особливості оформлення конструкцій із прямою мовою? Вкажіть можливе місце слів автора стосовно прямої мови. Як це впливає на інтонацію та пунктуацію?
3. Дієслова якої семантики є ядром авторських слів? Наведіть приклади.
4. Чим зумовлено пропуск дієслів мовлення у словах автора?
5. Які комунікативні типи речень формують пряму мову?
6. Дайте визначення поняттю «непряма мова». Які структурно-семантичні типи речень використовують для заміни прямої мови непрямою?

7. У чому полягає специфіка структури, семантики, інтонування й стилістичного вживання невласне прямої мови (вільної прямої мови)?
8. Що таке діалогічні єдності? Схарактеризуйте репліки діалогу за синтаксичною структурою та модальністю.
9. Вкажіть закономірності оформлення полілогів у художньому тексті.
10. Які Ви знаєте способи введення цитат в усному й писемному мовленні? Прокоментуйте при цьому розділові знаки.

Вправи

Вправа 1. Знайдіть у поданих реченнях пряму мову, схарактеризуйте її за синтаксичною структурою, модальністю та інтонацією. Яке місце вона займає стосовно слів автора? Поясніть розділові знаки.

1. Мама її ще засміялася гірко: «Ну що, хороше придане дала?» (О. Міщенко).
2. Згодом прийшов якийсь чоловік і каже мамі: «Твій Петро охлялий під парканом помирає...» (О. Міщенко).
3. Коли чоловік через свою захленність і глупоту переступив божий наказ і був вигнаний із раю, то бог ще раз наказав йому виразно: «Мусиш кормитися польовим зіллям», а до того додав: «В поті твого чола будеш їсти овій хліб» (І. Франко).
4. Зойкнула земля чайним криком: – Сину, вбережи і захисти! Вийшла мати із іконним ликом: – Йди, синочку. Хто ж, коли не ти?.. (С. Йовенко).
5. Тоді каже Кармель мамі:
Скрізь, – каже, – скрізь, де я не піду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих. От що мою душу розриває! От що моє серце розшарпує! (Марко Вовчок).
6. ...Нагинається над столом, дивиться: – Що це у вас за книжка? (С. Васильченко).
7. До мене простягла долоні: «Я жду тебе – прийди!» (М. Драй-Хмара).
8. Стрітив дівча легінець: – Дай, дівчино, свій вінець (Народна творчість).
9. І от вокзал. Поїзд.
– Не сумуй. Я незабаром повернуся (О. Іваненко).

10. «Не криви душею: дружина твоя була людиною доброю», – несподівано заперечила сестра (О. Іваненко).
11. «А що в кульочку?» – простягала рученята Галинка (О. Іваненко).
12. «От не пощастило!» – подумала з жалем (О. Іваненко).
13. «Дорога моя дружино, – було в листі, – ось тобі діти, які стануть замість наших рідних, замучених фашистами. Ці хлопці двічі за один день врятували моє життя, і я пишаюся з того, що вони дозволили мені назвати їх синами...» (Ю. Яновський).
14. «Колись, дуже давно, – розповідав нам дід, – Григорій був найдужчим парубком на всю губернію...» (О. Довженко).
15. «А це що таке? – притишила вона (Соломія) себе. – Краще про концерт думай!» (В. Врублевська).
16. «Еге, – подумав Остап, – дак ось воно що!..» (М. Коцюбинський).

Вправа 2. Схарактеризуйте конструкції з прямою з погляду синтаксичної структури. У словах автора виділіть дієслова мовлення або мислення. Чим зумовлено еліпсис дієслова у деяких конструкціях? Поясніть пунктуацію.

1. «Не минайте ж нашої хати, – лагідно запрошував тато, – приходьте до нас на кутю» (Є. Гуцало).
2. – Я, може, – казала Віра, – все своє життя тільки й думала про те, щоб весілля справити так, як ти. Щоб усе в мене було – і сватання, і старші й молодші дружки, і розплітання коси, і коровай, і музики грали, і пісень щоб співали... ну, все чистісінько... А тепер... (Є. Гуцало).
3. Тітка глухо мовила крізь сльози: «То на цьому бувайте здорові!» – й не дорікнула їм жодним словом (Є. Гуцало).
4. ...А вона витягла серце, – На! – неціловане й досі! (Є. Плужник).
5. Ген й вогники мигнули в гущині. – Вовки! – чомусь подумалось мені (І. Гнатюк).
6. «Я передумав», – відповідаю (А. Шиян).
7. Usta шепочуть: «Люблю, кохаю, тебе чи іншу – хіба я знаю» (Олександр Олесь).
8. Василенко, – бубониш, намагаючись вигадати щось не зовсім дурне, – а в тебе жар не погас? Коли погас, то дам свого, в мене вистачить (Є. Гуцало).
9. Зупинився, наче хотів побачити того, хто озвався до нього, проте не побачив і здогадався: – Це ж я сказав (Є. Гуцало).

10. Хочеться сказати кожній миті; – Не поспішай! (Є. Плужник).
11. «Люди, відвідайте цвинтарі» – хочеться кричати мені (О. Черногуз).
12. Раз із батьком таки ми поминки справляли, взяли собі понад став людей накликали та й просимо з ним удвох: – Пийте теє, люде! Як вип’єте теє все, то там рибка буде (С. Руданський).
13. А я з усіх фраз пам’ятаю єдину:
Годі, не плач.
Годі? Не плач? Як це дивно, їй богу!
Взяти б серце своє – й об підлогу! – Ах! (Є. Плужник).
14. А з ким же? – так само, наче байдуже, спитала Марія. Про себе подумала: «Далі очі, далі серце..» (О. Іваненко).
15. І голосом дивним, похмурим, як давній надтріснутий Дзвін: – Батурин, Батурин, Батурин! – лунає мені навздогін (Л. Костенко).
16. Він зайшов тихий, благоліпний, погляди, рухи, кожна рисочка промовляли: «Я не належу собі. Я – слуга господа бога. Я прийшов вам принести слово втіхи, просити вас думати про нього, Всевишнього і всеблагого» (О. Іваненко).

Вправа 3. Перепишіть речення з прямою мовою. Схематично визначте місце прямої мови щодо слів автора, поясніть розділові знаки. Замініть конструкції з прямою мовою на конструкції з непрямою мовою.

1. «Уже ж я не на ярмарок їду, а з ярмарку, віка доживаю...», – гірко закінчила бабуся (В. Підмогильний).
2. Надійна, – шепотів він (В. Підмогильний).
3. То, дядьку, люди отам? – наважуюся спитати мовчазного запорожця (Д. Мордовець).
4. Наг-годую їх з-зеленою мас-сою! – зареготав Самусь (П. Загребельний).
5. Дивись мені... – вже м’якше мовив міліціонер і пішов своєю дорогою (О. Міщенко).
6. То так мене стрічаєте, отче? – гірко сказав він. – Я скільки разів був у небезпеці, груди свої наставляв, крові своєї не жалував за наш народ та потішав себе, що стрінете мене, як доброго сина свого народу, а натомість... (М. Грушевський).
7. Ай, професоре, – Кінто відступив крок назад. – Що ви розумієте? Прийшли просвіщати грузинів, а що про них знаєте?

Спасибі, що хоч навчилися кілька слів по-нашому...
(Р. Іваничук).

8. «Татко наш працює, – пояснила вона. – Поки татко, поки й нас...» (О. Міщенко).
9. «Не лякайтеся цього сумирного чоловіка, – з усмішкою мовив професор, перехопивши знічені позиркування юних практиканток на високий людський скелет, що стояв у кутку кабінету. – Він не страшний, бо нічого поганого вам не зробить. Боятися треба живих людей – злих і недобрих» (Р. Іваничук).
10. А ти, Васько, – сказала їй мати, – достеменно молодиця (Є. Гуцало).
11. Нічого мені доказувати, – нервово кинув лінгвіст, – бо я тобі все одно не повірю (М. Хвильовий).
12. «Піду ж я в сад та згадаю своє дівування, своє залицяння», – думала Марина (І. Нечуй-Левицький).
13. І мовила мати нарешті: «Ну, прощайтеся, діти. Бо вже й світанок незабаром» (А. Головка).

Вправа 4. Які засоби передачі чужого мовлення є у наведених конструкціях. Схарактеризуйте особливості оформлення цитат і стилістичні функції та синтаксичну структуру невластне прямої мови.

1. А Маруся увечері, перед тим, як лягти, уважно глянула на себе у дзеркало. Вона справді схудла? І що це? Зморшки коло очей? Ну що ж! Нехай і так. Ні, ні! Я хочу, щоб він любив мене. Я не хочу старіти й марніти (О. Іваненко).
2. Черниш не міг так порозумітися з своїми. Для них треба інших слів. Прощальна туга стоїть у голубих очах Ягідки. Чим його втішити, чим підбадьорити? Як розбуркати богатирську силу, що зараз дримає в оцих широких плечах юнака, в оцих дебелих, розвинутих руках? Але ж ти командир, зумій знайти дорогу до його серця... (О. Гончар).
3. З яким сарказмом, нищівно, без краплини поваги написав він: «Слабкі люди, поставлені високо, легко стають злочинцями... Тут місце псує людину, а не людина місце» (О. Іваненко).
4. «Наше завдання, – говорить О. Довженко, – утвердити в мистецтві образ народу, його безнастанне внутрішнє збагачення, молодість і силу, його духовну красу».

5. «Мало цього людині, мало, Корнію, каже Горпищенко Ось вони, сининаші, їх стограмовим щастям не вдовольниш...Уже їм тісно на землі, до інших планет пориваються, в ореолі хочуть свою землю побачити» (О. Гончар).
6. Боже! Невже ніхто не чекатиме її ніколи, не ждатиме ніколи так її погляду, її подиху, як Саша? Ніколи? Ніхто? (О. Іваненко).
7. Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту – їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Це вже всі знають, що землю оддала людям. Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустити по ньому плуг (М. Коцюбинський).

Вправа 5. Визначте синтаксичну структуру наведених конструкцій з непрямою мовою. Перетворіть їх на конструкції з прямою мовою.

1. Допишіть там, що межа пеньками тепер проходить, – і Короп дописував, аби межа проходила пеньками (Г. Косинка).
2. Ми глибоко переконані, що в почутті прекрасного, в турботі і сердечній схвильованості за долю прекрасного – джерело доброти, сердечності, чуйності і людяності (В. Сухомлинський).
3. Муся побожилася, що сидітиме у вагоні тихо і мирно до самого Глобино і ніяка наглядка їй не потрібна (Ірен Роздобудько).
4. Я ж капітану пообіцяв, що буде найкраща, найвеселіша актриса! (Ірен Роздобудько).
5. Зрозумів Іполит, що без нього не обійдеться, – підсунув під очі генерала стрічку телеграфну (Ірен Роздобудько).
6. Адже бачу, що ти не проти був би (Ірен Роздобудько).
7. Адже, танцюючи, публіку роздивлялася, міркувала, хто ж із присутніх тут пані та панянок міг ту фотокартку з квартири убієнного інженера зробити? (Ірен Роздобудько).
8. А треті переконували, що це все безглуздя, бо насправді Остап – син Мари та Посолоню (Дара Корній).
9. Питав себе із насміхом, який із нього лісовик? (О. Турянський).
10. Люди будуть думати, що то якийсь похорон або десь горить... (О. Турянський).
11. Додала, що вона, власне, й Петра мало знає, що коли б не лист, то вона не зайшла б (Б. Тенета).
12. Сказав, що їхні свині його поле перерили і бульби на кілька лантухів зжерли (Н. Гуменюк).

13. Вже за хлівом подумала, що, може, треба було поїхати з Петром на те свято (В. Лис).

Вправа 6. Проаналізуйте особливості будови й оформлення діалогів, правильно проінтонуйте їх та поясніть розділові знаки.

1. Надія Іванівна ніби не помітила мого стану.

– Ти певен, що це правда? – допитувалась, – Ми тут з тобою тільки вдвох, говори, не соромся.

– Ні-і! Але ж... – похмуро протяг я.

– То навіщо ж ти написав?

– Скрізь так пишуть. У книжках, у кіно показують... (А. Михайленко).

2. – Полічи, дівчино, скільки зір на небі, тоді я приїду з сватами до тебе.

– Я зір не лічила й лічити не буду, я такого дурня любити не буду (Народна творчість).

3. Хтось позад мене сказав: «Це Костомаров». Я оглянувся: за мною стояли два знайомі студенти. «Історик?» – спитав я. «Так, він завтра читатиме в університеті свою першу лекцію» (Р. Іваничук).

4. «Ти чув, як свищать бабаки?» «Уже майдан зазеленів». «А вчора дикий голуб прилетів». «А в вербах виткнувся рогіз пухкий» (М. Драй-Хмара).

5. Він мені сказав так, ніби я йому маю якесь добре діло зробити: «Ти ж мене, Митрофане, поховай у ямі, щоб вороння моє тіло па світу не розтягувало» – «Що ти, Василю, ти ще викрипиш...» (О. Міщенко).

6. Мати, не роздягаючись, сіла відразу на лаву.

– Ох, то-то зморилася, – каже і тяжко сапає. А Володько, роздягаючись, заквапів:

– Мааамо! Їсти! Їсти! Їсти дайте.

А на печі як стій вигулькує і Хведотів голосочок:

– Я також хоцу... Мамо! – Він від самого обіду майже нічого не їв, а терпеливо чекав приходу матері.

– Дітоньки! Чекайте. Не розірвуся ж я. Дайте висапнути... Ох, ох, ох!.. – і вона встала (У. Самчук).

Вправа 7. Трансформуйте прості речення *Хлопець назвався Іваном; Мати попросила сина принести води з криниці; Майор наказав солдатам перенести зброю* у синонімічні конструкції з прямою

мовою, а потім – у непряму мову, що має форму складно-підрядного речення. Доберіть аналогічні речення і зробіть відповідні перетворення.

Вправа 8. Складіть три діалоги, самостійно визначаючи тему та зміст бесіди, демонструючи вміння коротко, виразно, оригінально формулювати свої думки, добирати цікаві, влучні, дотепні, переконливі аргументи на захист своєї позиції, зокрема й з власного життєвого досвіду; висловлювати особисту позицію щодо обговорюваної теми; використовувати формули мовленнєвого етикету; дотримуватися норм літературної мови.

Вправа 9. Доберіть з наукових і публіцистичних текстів 10 цитат, правильно оформіть їх, проаналізуйте структуру й поясніть вживання розділових знаків.

Вправа 10. Випишіть із художніх текстів 5 прикладів з невластивою прямою мовою. Які різновиди речень у них ужито? Поясніть розділові знаки і стилістичну роль.

Вправа 11. Зробіть повний синтаксичний розбір п'яти конструкцій із прямою мовою, дібраних з текстів художнього стилю мовлення.

Послідовність синтаксичного розбору речення з прямою мовою

1. Довести, що це речення з прямою мовою, назвавши слова автора і пряму мову.
2. Вказати особливості зв'язку прямої мови зі словами автора (змістовий, інтонаційний).
3. Визначити, якими структурами виражені слова автора і пряма мова (простими чи складними реченнями, текстом).
4. Зробити синтаксичний розбір кожного речення (див. порядок синтаксичного розбору простого і складного речення).
5. Трансформувати пряму мову в непряму, з'ясувати способи заміни.
6. Намалювати схему конструкції з прямою мовою.
7. Пояснити розділові знаки.

Рекомендована література: 1–17, 26, 42, 52, 64, 66, 72–73, 75–77, 95–99, 108, 113, 118, 122, 123, 124, 140.

§15. ТЕКСТ ЯК ОДИНИЦЯ СИНТАКСИСУ

Основні теоретичні положення й методичні поради

Текст як одиницю синтаксису у мовознавстві почали розглядати порівняно недавно. У школі його вивчають упродовж усього курсу української мови поетапно – за принципом від простішого до складнішого в різних мовних і мовленнєвих аспектах: синтаксичному, стилістичному, комунікативно-інтонаційному, риторичному, культуромовному, соціокультурному тощо. Тому майбутній учитель-словесник повинен належно засвоїти усі ці текстові аспекти, щоб передати свої знання, уміння й навички учням. На лекційних і практичних заняттях із синтаксису української мови студенти-філологи вивчають текст передовсім зі структурного та комунікативного погляду. Отож, вони повинні знати, що текст – це сукупність речень, об'єднаних семантичними і синтаксичними відношеннями, які виражаються лексико-граматичними й інтонаційними засобами [33, с. 204]. Компонентами зв'язного тексту є прості та складні речення.

Якщо школярі добре засвоїли такі засоби зв'язку частин складного речення, як види інтонації, сполучники, сполучні слова, вказівні займенниково-співвідносні слова, займенники, займенникові прислівники, частки, вставні слова, повтори, синтаксична будова частин і порядок їх розташування, співвідношенням форм дієслів-присудків; розуміють семантико-синтаксичні відношення між ними: часу, причини, мети, умови, допустовості, наслідку, порівняння, переліку, приєднання, зіставлення, протиставлення, розділовості, пояснення тощо, то їм неважко буде усвідомити синтаксичну організацію зв'язного тексту. Попри таку подібність до складного речення, зокрема багатокomпонентного, зв'язний текст має структурно-змістові та комунікативні особливості, які учні швидко помічають: на письмі відповідно до мети й експресивного забарвлення висловлювання крапка, знак оклику, знак питання, крапки між його частинами – простими реченнями, в усному мовленні інше інтонування: паузи, логічні наголоси, темп тощо. На основі таких спостережень учитель підводить учнів до висновку про менш тісний зв'язок між частинами тексту, більшу їх змістову й граматичну самостійність порівняно зі складним, особливо багатокomпонентним, реченням (його частинами).

Під час вивчення тексту як одиниці синтаксису вчитель має сконцентрувати увагу учнів на трьох основних його аспектах: змістовому, структурному, інтонаційному. Змістовими параметрами зв'язного тексту є його семантична цілісність і завершеність, спільність теми, логічна пов'язаність частин, чітко виділювані зачин, розгортання думки, кінцівка (висновок) [17, с. 373]. Серед структурних характеристик тексту доцільно навчити школярів насамперед аналізувати такі лексико-граматичні засоби зв'язку частин: особові і вказівні займенники (*він, вони, його, їхній, той, такий, цей*), які заміщують відомі з попереднього контексту назви осіб, предметів, явищ, ознак; займенникові прислівники (*там, туди, тоді, так*), які вказують на вже відомі обставини, не називаючи їх, що сприяє уникненню невиправданих повторів: *Ще з дитячих років туркіт горлиці має для мене щось, я сказав би, заворожливе. Лагідний, ласкавий, глухувато-одноманітний, він таїть у собі якийсь особливий чар. Це голос мирного спокою й тихої любові, може й суму, але світлого. Недавно я почув цей голос у чудесному лісі, де буки й тополі та інші листвяні дерева ніжним сумом своїм утворювали для нього найкраще тло, і зрадив йому, як голосові друга (М. Рильський)⁷. Проте лексичний повтор іноді є важливим засобом зв'язку частин тексту, увиразнюючи семантичну значущість повторюваного слова здебільшого в художньому й публіцистичному стилях мовлення, наприклад: *Мова – наша зброя, якою ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав. Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови...* (М. Рильський). Крім лексичного повтору, зв'язок частин тексту можуть забезпечувати й такі засоби: синтаксичний повтор однотипних речень, зокрема неповних, односкладних, підрядних, сурядних; синтаксичний паралелізм, синтаксична синонімія, безсполучниковість і багатосполучниковість, еліпсис, парцеляція, анафора, епіфора, градація, ампліфікація, повторювані частки, звертання як засоби художнього увиразнення. Наприклад: *Одні залюблені в старі листи. Ті – в музику.**

⁷ У цьому параграфі ілюстративний матеріал наведено, зокрема, за виданням: Вихованець І. Р. Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. Київ, 1982. С. 204–208.

А ті – в руді томища. Таке життя ... А він любив мости. – О, не любив – кохав. А може, й вище (Б. Олійник). У кожному тексті простежуємо переважно комбінацію різних засобів зв'язку, які учні повинні не лише правильно ідентифікувати, а й аналізувати. До структурних характеристик тексту, крім засобів зв'язку компонентів, належать і способи (принципи) поєднання речень – паралельний і послідовний (ланцюговий), які докладно вивчають у школі, тому майбутній учитель має добре усвідомити їх особливості та вміти пояснити учням. Розглядаючи це питання, потрібно звертати увагу й на інтонаційні характеристики текстів із паралельним і послідовним зв'язком компонентів, їхні ритмомелодійні засоби.

Знаючи вже, що таке однорідні члени у простому реченні, однорідна супідрядність у складному багатоконпонентному, за аналогією учні зможуть збагнути принцип паралельного зв'язку між реченнями тексту, які також однорідного складу, відносно незалежні, синтаксично не зв'язані з іншими, але поєднані змістовими відношеннями, характерними для однорідних членів і сурядних частин: перелічувальними, зіставними або протиставними. Такі тексти (нерідко зі структурним паралелізмом частин) описують дії, процеси, стани, явища, які послідовно змінюються, напр.: *Ні, не змарнів наш рід! Не перевелися й лицарі на нашій землі! Жива душа народна* (О. Довженко). У відносно самостійних реченнях наведеного текстового фрагменту (складного синтаксичного цілого, надфразної єдності) зазвичай немає лексико-граматичних маркерів їх зв'язку: займенників, займенникових прислівників, сполучників, сполучних і вказівних слів, повторів, синонімів, антонімів тощо. Водночас усі речення співвіднесені в одному тексті логічно: як загальне (*перше*) і часткове (*друге й третє*). При паралельному зв'язку частин (тобто відносно автономних складників) показником підпорядкування наступних частин реченню-зачинові є актуальне членування висловлень, де звичайно позначення теми (відомого) є одним із засобів репрезентації міжреченневих зв'язків [33, с. 206–208]. Наприклад: *Неописанно чудова літня ніч в степах України. Широкі простори, видимість велика, величава. Небо в мільйонах зірок* (О. Довженко).

Ланцюговий (послідовний) зв'язок частин тексту нагадає учням опрацьовану на попередніх уроках послідовну підрядність у складному багатоконпонентному реченні, де самостійною є лише перша частина, після якої послідовно розташовані дві (або більше)

залежні одна від одної підрядні. Вони немовби проникають одна в одну, розгортаючи думку ланцюжковим способом. Прості речення у текстах із послідовним зв'язком, як аналоги відповідних складно-підрядних конструкцій, у нетрансформованому чи немодифікованому вигляді не можуть самотійно вживатися. Лише в поєднанні з іншими реченнями зв'язного тексту, у відповідному граматичному оформленні, вони стають змістовно й логічно значущими. На відміну від паралельного зв'язку, тексти з ланцюговим зв'язком містять відповідні лексико-граматичні маркери: повтори слів, їх синонімію чи антонімію, займенникові слова, займенникові прислівники, сполучники, частки тощо. Паралельний і послідовний зв'язки у великих за обсягом текстах переважно комбінуються в різних варіантах: одна форма переходить в іншу. Наприклад: *Розмовляли літературознавці, мистецтвознавці, письменники, художники, композитори. Хтось раптом вимовив слово: краса. Всі якось стрепенулись. Ми справді ніби забули це слово, ніби забули, що обов'язковою ознакою роману, поеми, музичного твору, картини, статуї є те, що вони, висловлюючи й виявляючи передові ідеї свого часу, стоячи на службі народу, повинні бути красиві. Отже, зайшла гаряча мова про красу...* (М. Рильський). Як бачимо, перші три речення поєднані способом паралельного зв'язку, два останні – способом ланцюгового зв'язку [33, с. 207].

Відповідно до принципу поєднання навчання мови й мовлення вивчення синтаксичних понять, явищ, закономірностей, правил, норм у шкільному курсі української мови не повинно стати самоціллю, набувши лише формального характеру, а має здійснюватися у зв'язку з мовленням, на основі тексту як результату мовленнєвої діяльності, а отже, передбачати застосування вивченого в мовленнєвому процесі [136; 137]. Текст є найбільшою одиницею мовленнєвої системи й складається з менших одиниць – складних синтаксичних цілих (надфразних єдностей, мікротекстів), а ті відповідно з окремих висловлень, пов'язаних між собою різними лексико-граматичними та інтонаційними засобами. Вивчаючи будову зв'язного тексту, учні водночас поглиблюють свої знання із синтаксису простого і складного речення, адже принципи побудови тексту й засоби зв'язку його компонентів, змістові відношення між ними ґрунтуються на закономірностях поєднання слів у простому реченні, предикативних частин у складному.

З перших уроків у п'ятому класі учні засвоюють поняття про текст і його ознаки: наявність двох і більше речень, зв'язність, інтонаційну та змістову єдність і завершеність; вчать визначати його тему й основну думку, задум; належність до певного типу (розповіді, опису, роздуму) і стилю мовлення (художнього, наукового, розмовного, офіційно-ділового, публіцистичного). Пізніше, у старших класах, здатні поділяти текст на мікротеми й абзаци, а речення в тексті – на відоме і нове, розпізнавати структурні особливості (зачин, основну частину, кінцівку), послідовний і паралельний види зв'язку речень у тексті, а також характеризувати мовні засоби їх зв'язку: сполучники, прислівники, займенники; синоніми, спільнокореневі слова, повтори; знаходити й виправляти недоліки в тексті; складати діалогічні й монологічні тексти певного типу і стилю мовлення відповідно до навчальної і комунікативної мети, висловлюючи своє ставлення до предмета мовлення; аналізувати й оцінює текст з погляду його змісту, будови, задуму й мовного оформлення [136; 137].

Упродовж вивчення всього курсу синтаксису й пунктуації учні з допомогою вчителя мають навчитися доцільно й нормативно використовувати всі типи простих і складних речень під час створення усних і писемних текстів різних мовленнєвих типів, стилів і жанрів, визначати й оцінювати зображувально-виражальні особливості тексту; правильно будувати текст на пропонувану тему, використовуючи виражальні можливості однорідних і відокремлених членів, односкладних і неповних, сполучникових і безсполучникових речень тощо.

Створенню власних висловлювань, монологічних і діалогічних текстів учнями мають передувати такі етапи: сприйняття чужого мовлення (слухання-розуміння, читання мовчки), відтворення готового тексту (виразне читання вголос, усний і письмовий переказ). Завдання вчителя – вдало дібрати дидактичний матеріал насамперед для аудіювання й відтворення: зразкові твори різних стилів і жанрів з багатими й виразними мовними засобами, на основі яких учні мають навчитися будувати власні усні та письмові тексти [136; 137].

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність тексту як об'єкта синтаксичної науки.
2. У яких ще аспектах досліджують текст? Порівняйте визначення тексту в різних лінгвістичних дослідженнях.

3. Які проблеми висвітлює Володимир Мельничайко у посібнику для вчителів «Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови»?
4. Назвіть і схарактеризуйте основні ознаки тексту.
5. Чому речення вважають найбільшою одиницею в системі мови, а текст – у системі мовлення? Аргументуйте свою відповідь.
6. На конкретних прикладах встановіть, у чому полягає взаємозв'язок синтаксису речення й синтаксису тексту.
7. Що є одиницею тексту? Які терміни вживають на її позначення?
8. Назвіть структурні компоненти складного синтаксичного цілого.
9. Дайте визначення абзацу. Чому не можна ототожнювати складне синтаксичне ціле з абзацом?
10. Які Ви знаєте лексичні, морфологічні та синтаксичні засоби зв'язку речень у складному синтаксичному цілому?
11. Схарактеризуйте специфіку надфразних єдностей з ланцюжковим, паралельним і змішаним зв'язком компонентів.
12. Порівняйте монологічне та діалогічне мовлення як форми усного й писемного тексту.
13. Як класифікують тексти за стилями й типами мовлення?
14. Поясніть відмінність актуального членування речення й тексту, спираючись на монографію Михайла Вінтоніва «Актуальне членування речення й тексту: формальні та функційні вияви».
15. Які Ви знаєте синтаксичні засоби вираження тексту?

Завдання до текстів

1. Виразно прочитайте текст вголос із дотриманням інтонації.
2. З'ясуйте стиль і тип мовлення.
3. Визначте, з яких мікротем складається.
4. Встановіть особливості реалізації теми й реми.
5. Виділіть та схарактеризуйте мовні засоби міжфразового зв'язку:
 - лексичні: лексичний повтор, лексичні та граматичні синоніми, контекстні синоніми, антоніми, тематично близькі групи слів;
 - морфологічні: співвідношення форм дієслів-присудків, займенники, прислівники, сполучники, сполучні слова;
 - синтаксичні: порядок слів і речень, інтонація, фразовий наголос, паралелізм побудови речень, неповні конструкції тощо.
6. Поясніть доцільність виділення абзаців.

7. Знайдіть складні синтаксичні цілі з ланцюжковим (послідовним), паралельним чи комбінованим зв'язком компонентів.
8. Намалюйте схему тексту з відображенням міжреченневих зв'язків.
9. Назвіть структурно-семантичні типи речень, з яких складається текст.
10. Схарактеризуйте синтаксичні засоби увиразнення (ампліфікація, градація, асиндетон, полісиндетон, антитеза, паралелізм, еліпсис, парцеляція, період, риторичні питання й звертання, анафора, епіфора тощо).
11. Поясніть пунктуацію, а для цього:
 - ✓ правильно проінтонуйте текст відповідно до вжитих у ньому розділових знаків;
 - ✓ вкажіть розділові знаки, які ви бачите в тексті;
 - ✓ розмежуйте одиничні й парні розділові знаки;
 - ✓ визначте, які з ужитих в тексті розділових знаків виконують роздільну функцію, а які видільну;
 - ✓ встановіть, на яких принципах української пунктуації ґрунтується система розділових знаків в аналізованому тексті;
 - ✓ поясніть пунктограми в тексті відповідно до правил чинного українського правопису;
 - ✓ з'ясуйте особливості пунктуації в тексті відповідно до його жанрово-стильового різновиду.

Любов до отчого краю

З чого починається любов до отчого краю?.. Біліє розквітла гречка, де-не-де підсинена волошками та ще зжовтіла від суріпки, а над нею, а в ній зрідка прокочується бджолиний звук, – Гречка біліє м'яко, вона ще молода, її зеленого листя ще не торкнулася осінь своїм умілим квачиком і не визолотила його. А навколо гречки вже все покошено, і блідо-жовті присадкуваті ожереди двома велетенськими крижинами застигли на стерні. Добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого збіжжя...

Ген по згірку темно-зелено причаївся гайок, а самий верх згірка вільний од дерев, там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено, й стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба, що прихилилося до неї своїми широкими грудьми.

На все це дивишся, усе це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі, що ця любов стоїть клубком у твоєму горлі й ти не годен той клубок проковтнути.

Звідки й коли приходить ця любов до рідної чорної землі?

Є. Гуцало

Серце України

Тільки українець може зрозуміти справжню вагу слова «Київ». Київ – це не просто столиця. Київ – це вузол, яким тисячолітня історія зв'язала два континенти – Європу й Азію. Великокняжий престол, володіння якого простягалися на схід до Дону й на захід до Сяну, змагання з Візантією за першість над Чорним морем, походи Святослава Хороброго і, нарешті, монгольські навали – це свідчення того, що не будь у той час на Дніпрі Києва, не було б на Віслі Кракова, на Влтаві Праги. Під руїнами Києва поховані здобутки лише того народу, що репрезентував Київ. Під руїнами золотоверхого Києва поховані не тільки вияви матеріальної культури, не лише церкви, замки, а передусім заховано серце цієї землі.

Коли у київських печерах горіли воскові свічі наших Несторів, коли ставала на ноги Києво-Могилянська академія, тоді Київ та його земля знов починали промінитися своєрідним сяйвом неповторної культури. Десь у далекому полі дзвеніли шаблі, тупотіли копита коней, але в Києві гули дзвони оновленої Софії, росли заводи й лопотіли вітрильники торговельних кораблів. Серце України б'ється в Києві.

У. Самчук

Велика ріка мого народу

Боже, як багато у світі краси! Яке небо! А Дніпро синій-синій, чистий. Брате мій Дніпре, батьку мій дорогий і прекрасний! Скільки радості, скільки глибоких найдорожчих почуттів принесли моєму серцю рідні твої води! Скільки людської краси відкрилося мені на твоєму урочистому березі! Які великі подарунки приніс ти мені, незабутній і безмірно, глибоко любий! Скільки ласки у вітрах над тобою, у синьому небі, що дивиться у твої води й вічно милується тобою! Скільки життя і зворушливої поезії у твоїх прозорих джерелах! Ти сонце, ніжне й щедре, якому я поклоняюсь і поклонятимусь усе життя, річко моя дорога й велика!

Велика ріка народу мого!

Прийми мою любов і безмежну подяку, що родився я на твоїх берегах, що пив твою м'яку і чисту воду, що воскрес я душею біля тебе і що вся душа моя сповняється твоєю красою. І очі мої, і мій слух – усі почуття заспокоєні біля тебе, оповиті тобою, красо моя, моє свято, щастя моє. Як багато добра подарував ти мені! Любов'ю наповнив моє серце, надихнув мене на розуміння великого.

О. Довженко

«Кобзар»

З-поміж безлічі книжок, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що увібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне.

До таких належить «Кобзар», книга, яку народ український поставив на першому місці серед успадкованих з минулого національних духовних скарбів.

Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї, склалися на тернистих дорогах поетового життя, писалися то в мандрах, то в казематах, мережилися при світлі білих ночей Півночі і в пісках пустель закаспійських, під самотнім сонцем вигнання.

Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. На випадкових аркушиках паперу та в захлавлених книжечках поетова рука прихапцем, покрадьки записувала рядки, що стануть дорогими для цілого народу, донесуть до нього крізь усі перепони віщі й вічні слова.

Книга формувалася поступово, рік за роком, формувало її саме поетове життя, і все найістотніше з великого життя Тараса Шевченка увібрав у себе цей збірник поезій, що його у хвилину творчого осяяння було найменовано «Кобзарем».

О. Гончар

Іван Франко

Іван Франко – один із найвизначніших поетів нової української літератури. Його називають титаном праці, що, подібно до біблійного Мойсея, сорок років свого життя віддав невсипущій праці й невпинній боротьбі за соціальне та національне визволення рідного народу. Він плекав нових борців, вів молодих митців до вершин світової культури.

Щоб сучасний читач зміг конкретно уявити собі титанічність праці Франка, досить назвати кілька цифр. За все життя він написав

понад шість тисяч художніх творів і наукових праць, себто кожні два дні творчого життя – новий твір.

Усе життя Франкові світив вогонь батьківської кузні в рідних Нагуєвичах. Село поет любив усе життя. У найскрутніші дні воно давало йому притулок, годувало, плекало моральне здоров'я і силу, чарувало красою природи, звичаями, піснями.

Місто давало поживу розуму, відкривало вселюдські обрії, простилало дороги, які вели до інших народів і, перш за все, до слов'янських братів. Вивчивши шістнадцять мов, Франко одночасно був співробітником близько п'ятдесяти європейських періодичних видань, до яких подавав численні праці, написані різними мовами, і постійно боровся за власну трибуну.

В. Яременко

Повінь

Вода стояла на луках, скільки бачило око – від одиноких сосен на піщаній горі й аж до млина, що завмер на не кошеному ще острові, здіймаючи над рівноводдям чорний широкораменний хрест. У повені походжали лелеки так повільно, ніби плавали, вода сягала їм погруді, і в ній було видно їхні червоні ноги та м'яке шовкове грайво молодих отав.

Потім лелекам стало глибоко і вони злетіли. А копички сіна, що стояли досі нерухомо, спливли й, поволі обертаючись, як у тихій завороті, рушили назустріч одна одній, штовхаючись пухкими боками і розминаючись, мов живі...

На церкві вдарили у дзвони.

На косогір'я висипали люди з усіх кутків села. Зони стояли мовчки, притиснувши до грудей немовлят, а в кого їх не було – руки.

Чоловіки, похнюпивши голови, мовчки пішли у воду. Спершу брели по литки, затим по коліна, а незабаром вода стала їм ледь не по груди.

Чоловіки оберемками складали сіно в човни й, перекинувши ланцюги-прив'язі через плече, волоком, уже погруді у воді, тягли ті човни до берега.

Г. Тютюнник

Полонина

Теплим весняним ранком Іван пішов у полонину.

Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори й голубіли вдалині. Орел здіймався з кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулося холодне полонинське дихання. Замість лісів тепер слався чорний килим повзучих смерек, у якому плуталися ноги, і мохи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали свої верхи, вигинали хребти, уставали, як хвилі в синьому морі.

Полонина! Він уже стояв на ній, на цій високій луці, укритій густою травою. Блакитне море збурених гір облягло Івана широким колом, і здавалось, що безконечні сині вали йдуть на нього, готові впасти йому до ніг.

Вітер, гострий, як наточена сокира, бив йому в груди, його дихання зливалось з диханням гір, і гордість обняла Іванову душу. Він хотів крикнути на всі легені, щоб луна покотилася з гори на гору, аж до крайнеба, щоб захитати море верхів, але раптом почув, що голос пропав би в цих просторах, як комариний писк...

М. Коцюбинський

Майстерність художника слова

Коли йдеться про майстерність письменника, про його професійну підготовленість до нелегкої й відповідальної творчої праці, коли хочемо визначити справжність таланту, що йде в літературу, то неодмінною ознакою тут буде, мабуть, саме це: вміння молодого митця вслухатися в мову народу, всією душею сприймати й відчувати народне слово, його інтонаційні відтінки, всю його багатобарвність, розмаїття, красу, часом глибока приховану. Бо ж у тім то й місія майстра, щоб цю красу видобути, викресати зі слова навіть найбуденнішого, створивши йому відповідне сусідство, надавши слову таке місце у творі, де б воно само оновилося, набуло свіжості, сяйнуло, розквітло!..

Не було випадку, щоб видатний твір літератури був написаний сірою мовою, щоб вдалось його вибудувати словами зужитими, знебарвленими до пересічності, – до нудної стертості п'ятака. Енергія слова – в енергії душі, тільки так. Убога стилістика найчастіше є породженням убогої думки. Ставитись до мови творчо, сміливо, але й з безмежною, відповідальністю – це чудово вміла робити наша класична література. Досвід її вчить, що найвища майстерність художника слова – у його вірності життєвій правді, яка вбирає в себе, зокрема, й правду народної мови, засвідчену в

найрізноманітніших виявах – і в пісенному ліризмі, і в гуморі, і в згустках афористичної туги народної мислі.

О. Гончар

Нарід чи чернь?

При першому погляді на дійсність це питання не дає нам покою. Воно вривається в нашу свідомість, воно переслідує нас вдома, на вулиці, в установі, на базарі, у трамваї... На кожному кроці наших трагічних буднів у першу чергу бачимо чорним по білому писане: Хто ми? Нарід чи чернь? Нація чи маса?... Організована, свідомо, вигранена збірна одиниця чи юрба без'язиких і безликих постатей? І дати на це одразу, без вагань, виразну відповідь ми тоді вагаємось.

Чому? Бо ми не переконані внутрішньо, що весь той людський матеріал, який заповнює будинки і вулиці наших міст, вповні і незастережно заслуговує на назву нарід. Бачимо явища, бачимо обличчя, чуємо мову, оцінюємо вчинки і з потрясаючим душу жалем стверджуємо, що величезна маса живих людиноподібних істот 1941 року по народженні Христа не розуміє і не усвідомлює в собі двох дуже важливих і основних первнів (елементів): людську гідність і національну свідомість. Що це таке людська гідність? Чи це щось подібне на мішок картоплі, чи на порвані чоботи? Не всім ясно. Що таке – національна свідомість і для чого її можна практично вжити? Також не кожному вміщується в голові.

У. Самчук

Рекомендована література: 1, 5–10, 13, 16, 17, 33, 34, 35, 64, 67, 72–73, 75–77, 102, 117–118, 120, 124.

§16. СИНТАКСИЧНА СИСТЕМА МОВИ Й ПУНКТУАЦІЯ

Основні теоретичні положення й методичні поради

У шкільному курсі української мови пунктуаційні норми учні засвоюють паралельно із синтаксичними, вивчаючи різні типи простих і складних речень. Учителю на конкретних прикладах має постійно пояснювати, як структура речення, його зміст та інтонація впливають на розстановку розділових знаків. І хоч шкільною програмою, на відміну від вишівської, не передбачено вивчення теоретичних принципів української пунктуації, потрібно в доступній

формі послідовно звертати увагу учнів спершу на простіші правила пунктуації, відповідно до яких розділові знаки зумовлені структурою простого, складного чи ускладненого простого речення і є обов'язковими (кома між частинами складного речення, однорідними членами, при звертанні, вставних словах, дієприслівникових зворотах, тире між підметом і присудком, у неповних контекстних реченнях тощо). Згодом, особливо під час вивчення відокремлених означень, прикладок, непоширених дієприслівникових обставин, однорідних і неоднорідних означень, безсполучникових складних речень, акцентувати на впливі додаткового змістового навантаження компонентів речення, семантичних відношень предикативних частин, порядку їх розташування на пунктуацію. При цьому не слід забувати про інтонаційний принцип, який тісно пов'язаний зі структурним і смисловим, адже інтонація є наслідком семантико-синтаксичного членування речення [13, с. 403–404]. Тут у нагоді може стати запропоноване вчителем авдіювання висловлень із різними видами інтонації й пунктуації та наочне відображення на дошці відповідних інтонаційних малюнків, щоб учні відчули різницю в паузах, темпі мовлення, логічному наголошенні різнотипних речень із комою, тире, двокрапкою, крапкою з комою.

Крім бездоганних знань пунктуаційних правил (у простому та складному реченнях, при засобах відтворення чужого мовлення) і вміння їх реалізувати на практиці, майбутні вчителі-словесники повинні добре засвоїти витoki й основні етапи розвитку української пунктуації, систему розділових знаків (одиничні: крапка, кома, двокрапка, тире, крапка з комою, три крапки, знак питання, знак оклику; парні: дві коми, два тире, дужки, лапки) та їхні функції (роздільні: крапка, двокрапка, три крапки, кома, крапка з комою, тире, знак питання, знак оклику; видільні: дві коми, два тире, дужки, лапки), особливості пунктуації в жанрово-стильових різновидах текстів, виражальні можливості пунктуації, авторські розділові знаки. Цей матеріал належно висвітлений у рекомендованих підручниках, навчальних посібниках, українському правописі.

Питання для самоперевірки

1. Чому пунктуацію доцільно вивчати у взаємозв'язку із синтаксисом? Аргументуйте свою відповідь конкретними прикладами.
2. Схарактеризуйте основні етапи розвитку української пунктуації.

3. Назвіть основні типи і функції розділових знаків.
4. Які Ви знаєте правила пунктуації, сформульовані на основі смислового принципу?
5. Які пунктуаційні норми пов'язані зі структурним та інтонаційним принципами?
6. Обґрунтуйте причиново-наслідкові зв'язки між структурою речення, інтонація та пунктуацією.
7. Порівняйте пунктуацію в текстах різних стилів мовлення.
8. Які Ви знаєте правила вживання розділових знаків у простому реченні?
9. Прокоментуйте пунктуаційні норми у складному реченні.
10. На матеріалі художніх та публіцистичних текстів продемонструйте виражальні можливості розділових знаків та авторської пунктуації.

Вправи

Вправа 1. У яких реченнях правильно вжито пунктограми? Як впливають розділові знаки на зміст та інтонацію речень?

1. І досі сниться – вийшла з хати
Веселая сміючись мати
Цілує діда і дитя,
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки і годує
І спать несе (Т. Шевченко).
2. Якщо героя ставити у полі:
На бур'яни, на трав торішніх щітку
То кулі проспівують гімн безсмертя,
А люди пісні вмерти не дадуть (В. Коротич).
4. Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить (І. Франко).
3. У неділеньку та ранесенько
Ще сонечко не зіходило,
А я молоденька
На шлях, на дорогу,
Невеселая виходила (Т. Шевченко).
4. Світив би, місяцю, і далі,
А то розвиднілось – і зник,

І вже не срібнії медалі –
Блищать сліди копит і ніг (І. Муратов).
5. Не можна далєбі злічити,
Які народи тут плелись
І на папір сей положити,
Як з ким, коли відкіль взялись (І. Котляревський).

Вправа 2. Правильно проінтонуйте наведені речення. Поставте, де потрібно, тире між підметом і присудком. У яких випадках тире не ставимо.

1. Життя найкращий ідеолог. Життя найвища школа шкіл (П. Тичина).
2. Не завжди найважчий крок найперший, Не завжди найлегший крок останній, А інакше не було б змагання, А можливо не було б і звершень (М. Сингаївський).
3. Пісня це мати, І в смутку, і в радості мати це пісня (П. Воронько).
4. Життя це рух. А там десь і рубіж .. Спочинку ще не хочу я для себе (В. Колодій).
5. Берегти матір значить піклуватися про чистоту джерела, з якого ти пив з першого свого подиху й питимеш до останньої миті свого життя (В. Сухомлинський).
6. Повітря неначе прозорий граніт (Д. Павличко).
7. Батьки і діти це єдине і нерозривне, мов життя (О. Підсуха)
8. Ну, а я з людей щасливих: Маю віру і надію, Маю друзів незрадливих... (М. Карпенко).
9. І жить це значить жить (М. Бажан).
10. Висота моя, висота, Ти не перша. А чи остання? (Г. Світлична).
11. О пісне вкраїнська! Дзвінка, не вмируща. Ти мука і радість, ти гнів і любов (Р. Братунь).
12. Дбати про мову – це справа совісті сучасної людини (З газети).
13. То не успіх, що легко дається (Народна творчість).
14. Слово не стріла, а серце пробиває (Народна творчість).
15. І місяць був як зов Залізняка, Як Гонти одчайдушного присяга.. (Р. Братунь).
16. У людей діти як діти... (Р. Іванченко).
17. Слова були ніби викарбувані в його мозку (В. Собко).

Вправа 3. Відредагуйте пунктуацію в поданих реченнях. Які типи розділових знаків ужито в них? Які функції вони виконують?

1. Дитя селянське з царственным чолом, кохана жінка грізного султана, коли тебе забрали у полон, хто дав тобі імення – Роксолана? (О. Пахльовська).
2. Благословенна будь, земле, мати для всіх, Вікова журавка в небесній блакиті (А. Малишко).
3. Вслухайся у розважливу розмову, коли тебе кудись покличе путь і пам'ятай про материнську мову, В якій надії предків ще живуть (О. Ющенко).
4. Пісня і праця – великі дві сили (І. Франко).
5. Мово ж моя, мово, мово України, Ти моя казкова Пісня солов'їна (А. Зарудний).
6. Я так люблю, я так люблю тебе Моя співуча українська мово (Г. Столярчук).
7. Як не любити ту мову нашу? Мені вона найкраща в світі, Гарніша, ніж весняні квіти (П. Вакуленко).
8. Мова це звуки, Смысл, Душа народу (М. Луків).
9. Чайка скиглить літаючи мов за дітьми плаче (Т. Шевченко).
10. Наче світла музика святкова – Як весняна річечка жива, Пробудилась українська мова, Відродились батьківські слова (В. Григоренко).
11. Мова це розум і руки, Сутність народу (М. Луків).
12. Рідне слово подорожник свіжий, Прикладеш і серце ожива (Т. Марусик).
13. Догоряв короткий осінній день, схилив свою жовтогарячу голову на повитий серпанком обрій ніби вкладався спати (І. Цюпа).

Вправа 4. У яких реченнях є пунктуаційні помилки? На яких принципах української пунктуації ґрунтується система розділових знаків?

1. Де ліниво працюється: там пожитку не чується (Народна творчість).
2. Але більше за все на світі любив я музику (О. Довженко).
3. Трудитись має кожен, як бджола (Д. Павличко).
4. Завжди щоб зрозуміти твори мистецтва, потрібно знати умови творчості, мету творчості, особистість художника й епоху (Д. Лихачов).

5. Слава не вмере, не загине, над світами соколом полине, над віками сонцем пропливе (М. Рильський).
6. Людина без мрії, це соловей без голосу (М. Стельмах).
7. Бо творчість це найкраще ремесло: Натхнення, й труд, і виснага, і втома (Л. Дмитерко).
8. Пізнаю тебе знову, це ти, моя юність, це ти (Л. Первомайський).
9. Є слова, що білі-білі Як конвалії квітки, Лагідні, як усміх ранку, Ніжносяйні, як зірки (Олександр Олесь).
10. Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припаде до нього вустами, той сам всихає від спраги (В. Сухомлинський).
11. Синіють води, зеленіє яр, і стеляться сліпучі краєвиди (М. Зеров).
12. Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там (Л. Костенко).
13. Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень (М. Стельмах).
14. На жоржини, на троянди ранок чистий, золотистий сипле сльози-діаманти – сипле іскорки перлисті (Г. Чупринка).
15. Можна вибрати друга і по духу брата: Та не можна матір рідну вибирати (В. Симоненко).
16. Слово, моя ти єдина зброє – Ми не повинні загинуть обоє (Леся Українка).
17. Відкрите серце народного співця, щедро ввібрало в себе могутній волелюбний дух українського народу (О. Гончар).
18. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі наче риза рути, темніє просо (М. Коцюбинський).
19. Чудовий жовтий колір подекуди на кінцях хмарок лиснить то жовтогарячим світом, то рожевим (І. Нечуй-Левицький).
20. Тютюн був високий, і густий-прегустий (О. Довженко).
21. Над усім світом стояла така тиша, що було чути, як плакала поламана гілка (М. Стельмах).
22. А ще раніше ніж вишні, починали цвісти в Лук'янівці черешні (О. Левада).
23. Шаную батькові руки, низько схиляюся перед руками моєї матусі, вклонюся рукам своєї першої вчительки (Р. Федорів).
24. Стрепенувся врешті ліс і собі – заграє (М. Коцюбинський).

25. Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами згинаючи стеблини трав та одгортаючи пелюстки квітів (І. Багрянний).
26. У саму спеку опівдні, сідаю в човен (М. Коцюбинський).
27. За горами вставали гори, немов велетенські хвилі здіймаючи на своїх гребнях зелену піну смерек (І. Цюпа).
28. Над луками залитими квітневою повинню, холонув оранжевий вечір (Григор Тютюнник).
29. Під ногами була безодня, та на щастя, Соломія вхопилася за кущ очерету і вилізла (М. Коцюбинський).
30. Черемоше, Черемоше, з гір потоками годований та чорногірськими зимами! Гуцульська ріко! Красуне дика, вибаглива, змінчива! (Г. Хоткевич).

Вправа 5. У яких неповних реченнях тире на місці пропущеного члена речення обов'язкове, а в яких – факультативне. Правильно розставте розділові знаки. З'ясуйте роль кожного розділового знака в інтонаційному малюнку речення.

1. Крила птахові, розум людині, щоб вічно прагнути до висоти.
Глибина в морі, мудрість в науці.
Річка з хвилями, життя з вибоїнами.
Вчена людина як сонце, не вчена як ніч.
Розум широкий, як море, знання високе, як гори.
Розум добре, а два краще.
Не місце красить людину, а людина місце.
По одягу зустрічають, по розуму проводжають.
Дерево міцне корінням, а людина дружбою.
Добре початок справи, а ще краще її кінець.
Без гілок не дерево, без дітей не сім'я (Із народної творчості).
2. Вам сміх, мені гостинців в'язка (Л. Глібов).
3. Пісень і в нас багато в книгах є. А от в народі мало. Дуже мало (Є. Летюк).
4. Планета починається з порога. Людина із високої мети (Г. Світлична).
5. А час ішов: весною сіячем, улітку косарем, восени молотником, узимку мірошником (М. Стельмах).
6. Він (Семен) любив землю, як пташка повітря, риба воду (М. Коцюбинський).
7. А люди ні з місця (М. Подолян).
8. Щастя без болю, як хліб без солі (Л. Талалай).

9. Навкруги на тисячі кілометрів сніги й сніги (І. Цюпа).
10. Життя в пізнанні, щастя в таїні (І. Гнатюк).

Вправа 6. Визначте структурно-семантичні типи поданих конструкцій. Як структура речення і його семантика впливають на розстановку розділових знаків? Виправте пунктуаційні помилки.

1. Будеш сіяти з сумом – вродить печаль (М. Стельмах).
2. Знайдуть Северина – обох за ґрати посадять (М. Стельмах).
3. Не втримала душі дитячої – плачу разом з тобою, моя укохана княгинє і жоно... (П. Загребельний).
4. Повіє вітер по долині – Пішла дібровою руна (Т. Шевченко).
5. Зараз треба розв'язати всього дві проблеми: знайти, де переночувати, і поповнити запаси шоколаду (Н. Гербіш).
6. Часом їй снівся той самий сон: вона сидить під деревом на лаві і чекає, доки з будинку вийде родина Ярика (Ірен Роздобудько).
7. Ця книжка – як саме наше життя: трагічне, смішне, смачне, кольорове (М. Матіос).
8. Ми змагалися з водою: я черпав, а вона прибувала (М. Дочинець).
9. А вийшло навиворіт: чим більше мене цькували, тим густішав спокій у моєму серці (М. Дочинець).
10. Я таки послухав тоді Мордка: за дев'ять талерів прибрав себе і купив для Влени обнову, а одну монету зашив у пояс (М. Дочинець).
11. Отож перед вами дві дороги: або туди, назад, у зашморґ чи під кулю (В. Лис).
12. Правду кажуть: які люди, такі їхні книжки (Г. Пагутяк).
13. Повірте: і тоді це було... люди не дивились на тварин, як на їжу, а як на братів по крові (Г. Пагутяк).
14. Тут ще надіються: може, пригасне? (О. Гончар).
15. Зрозуміло: чоловікові завжди хочеться, аби його дружина переймалася всім тим, у що він вкладає душу (В. Слабчук).
16. Я знав: ся чаша не мине, Та доля в мене Жорстока, вибравши мене – Благословенна (І. Світличний).
17. Людство не усвідомить себе як єдине ціле – не буде йому добра (О. Гончар).
18. Побачиш таку на фотографії – навіть погляд не затримаєш (Макс Кідрук).

19. Віконечко відкривалося – в'язень замість шматка хліба отримував смерть (Дара Корній).
20. Літак у Каракасі розбився – урни з прахом привезли в Італію (Л. Костенко).
21. Наша колона зупинилась перед Іловайськом недалеко від села Грабське – оголосили перепочинок (В. Шкляр).
22. Мине ще трохи часу – і ніхто не зможе посперечатися з моїм земляком Олегом (В. Шкляр).

Рекомендована література: 1–17, 138, 139, 140.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ПОВНОГО СИНТАКСИЧНОГО АНАЛІЗУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Довести, що речення складне багатокomпонентне, знайшовши три або більше граматичних основ (предикативних частин).
2. З'ясувати вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Вид речення за емоційним забарвленням: окличне, неокличне.
4. Вказати тип речення за характером зв'язків у ньому предикативних частин — сполучникове (складносурядне чи складнопідрядне), безсполучникове чи складне речення з різними видами зв'язку.
5. Схарактеризувати названий вид складного речення:
 - якщо речення складносурядне, то визначити смислові відношення між предикативними частинами (єднальні — одночасність, послідовність, перелік, причиново-наслідкові тощо; зіставно-протиставні — протиставні, зіставні; розділові — взаємовиключення, перелік однаковою мірою можливих чи неможливих дій, подій, явищ і станів), вказати засоби зв'язку (єднальні, протиставні, розділові сполучники та ін.) між ними, закрита чи відкрита структура; вільне чи фіксоване розташування частин;
 - якщо речення складнопідрядне з кількома підрядними, назвати вид підрядності: послідовна, однорідна, неоднорідна або змішаного типу, тобто поєднання цих видів; вказати головне речення і види підрядних, засоби зв'язку предикативних частин, нерозчленована чи розчленована структура; вільне чи фіксоване розташування частин;

— якщо речення безсполучникове, то визначити: однорідні чи неоднорідні предикативні частини, змістові відношення між ними (єднальні, протиставні, часові, умовно-наслідкові, причинові та ін.), засоби зв'язку предикативних частин, закрита чи відкрита структура; вільне чи фіксоване розташування частин;

— якщо речення складне з різними видами зв'язку, то:

а) назвати, які саме види синтаксичного зв'язку представлені в ньому:

- сполучниковий сурядний і підрядний,
- сполучниковий сурядний і безсполучниковий,
- сполучниковий підрядний і безсполучниковий,
- сполучниковий сурядний і підрядний та безсполучниковий.

б) дати їм повну характеристику, спираючись на попередні підпункти.

6. Накреслити лінійну чи вертикальну схему речення.

7. Пояснити розділові знаки.

8. Кожну предикативну частину розібрати окремо як просте речення (див. послідовність синтаксичного розбору простого речення).

Зразок синтаксичного розбору складного багатокomпонентного речення

Якби мої думи німії та піснею стали без слова, тоді б вони більше сказали, ніж вся оця довга розмова (Леся Українка).

Речення складне, розповідне, неокличне, багатокomпонентне, сполучникове, складнопідрядне з кількома підрядними, з неоднорідною супідрядністю. Головна частина *тоді б вони більше сказали*; підрядна – *якби мої думи німії та піснею стали без слова* – розчленованої структури, відповідає на питання за якої умови? (підрядне обставинне речення умови), поєднується з головним сполучником *якби*; підрядне речення *ніж вся оця довга розмова* розчленованої структури, відповідає на питання *наскільки?* (підрядне міри і ступеня), поєднується з головною частиною сполучником *ніж*. Коми поставлено згідно з правописом на межі частин складнопідрядного речення.

Речення *тоді б вони більше сказали* двоскладне, поширене, повне, неускладнене, стверджувальне. Підмет *вони* виражений особовим займенником у називному відмінку, присудок *сказали б* – простий дієслівний, виражений дієсловом умовного способу. У групі присудка є другорядні члени – обставина часу *тоді*, виражена прислів-

ником; обставина міри і ступеня *більше*, виражена якісно-означальним прислівником у формі вищого ступеня порівняння.

Речення *Якби мої думи німії та піснею стали без слова* двоскладне, поширене, повне, неускладнене, стверджувальне. Підмет *думи* простий, виражений іменником у називному відмінку, присудок *стали піснею* іменний складений, складається з іменної частини *піснею*, вираженої іменником в орудному відмінку, і дієслівної зв'язки *стали*. У групі підмета наявні два узгоджені означення *мої* і *німії*, виражені відповідно займенником і прикметником. У групі присудка наявний непрямий додаток *без слова*, виражений іменником у поєднанні з прийменником.

Речення *ніж вся оця довга розмова* двоскладне, поширене, неповне контекстуальне (пропущений присудок *казала б*, що встановлюється з головного речення). Підмет *розмова* виражений іменником у називному відмінку. Від нього залежить узгоджене означення *довга*, виражене прикметником, і означення *вся оця*, виражене займенниками.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК⁸

Абзац — відступ у початковому рядку тексту; новий рядок; частина зв'язного тексту з кількох (рідше – з одного) речень, що характеризується тематичною цілісністю й відносною закінченістю змісту.

Актуальне членування речення — теорія структури речення на комунікативному рівні, за якої речення поділяють на дві частини залежно від комунікативного спрямування та інформативної мети висловлення: тему (дане, основа, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване).

Апозитивні відношення — відношення між прикладкою і означуваним словом, виражені насамперед кореляцією у відмінку.

Валентність — здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями.

Висловлення — одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається з погляду його комунікативної організації.

Відокремлені члени речення — інтонаційно виділені в реченні члени для посилення їхнього змісту або для пояснення, конкретизації пов'язаного з ними слова.

Відокремлення — смислове й інтонаційне виділення у реченні непоширеного чи поширеного другорядного члена, який унаслідок цього набуває більшої самостійності.

Вставлені компоненти (слова, словосполучення, речення) — мовні одиниці, що передають додаткові, побіжні повідомлення, перериваючи основне висловлення за допомогою інтонації вставленості.

Вставні компоненти (слова, словосполучення, речення) — мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і виражають різні модальні значення (можливості, сумніву, впевненості, вірогідності та ін.).

⁸ Укладено на основі видання *Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]*. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

Вторинні предикатні синтаксеми — синтаксеми, утворені внаслідок об'єднання елементарних простих речень у просте ускладнене речення; виражають атрибутивні, апозитивні, адвербіальні, модальні семантико-синтаксичні функції у реченні та словосполученні.

Головні члени речення — підмет і присудок двоскладного речення, що становлять його синтаксичний центр, граматичну основу.

Головний член односкладного речення — недиференційований на підмет і присудок член речення, що становить його синтаксичний центр.

Двоскладне речення — тип простого речення, що складається з підмета і присудка, поєднаних предикативним зв'язком (його формою – взаємозалежна координація), а також (у поширеному реченні) синтаксично залежних від них компонентів.

Деривація синтаксична — процес перетворення синтаксичної функції мовної одиниці (*дерево* — *дерев'яний*, *синій* — *синьо*), а також різних синтаксичних конструкцій трансформацією певної базової основи (*робітники збудували міст* — *міст збудований робітниками* — *будівництво мосту робітниками*).

Детермінант — другорядний член речення, автономний обставинний поширювач речення, зумовлений комунікативними потребами висловлення, який залежить не від окремого слова, а від граматичного центру речення загалом.

Діалог — така ситуативно-композиційна форма мовлення, коли мовець і слухач перебувають у безпосередньому словесному контакті, а самий комунікативний процес становить активну мовленнєву взаємодію: висловлення (репліки) одного змінюються висловленнями (репліками) другого, мовець і слухач весь час міняються ролями.

Додаток — другорядний член речення, що позначає предмет (об'єкт, адресат, знаряддя, засіб, рідше – суб'єкт), на який спрямовані чи якого стосуються дія, процес, стан, ознака.

Другорядні члени речення — повнозначні компоненти речення, синтаксично залежні від головних членів речення (підмета і присудка) чи головного члена односкладного речення.

Дуплективи — це головні або другорядні члени речення, виражені називним або непрямыми відмінками іменників (займенників), які вступають у подвійний синтаксичний зв'язок і

відповідні семантико-синтаксичні відношення з іншими членами речення та утворюються внаслідок згортання семантично елементарних простих речень в одне просте ускладнене.

Заперечне речення — речення, в якому заперечується якась ознака чи явище дійсності; основним засобом вираження заперечення є частка *не*, функціонування якої у препозиції до будь-якого члена речення робить конструкцію загально- або частково заперечною; заперечна семантика синтаксичної конструкції може бути підсилена частками *ні, ані, і (й)*, заперечними займенниками та прислівниками.

Звертання — інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти чи персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення.

Зв'язка — службове дієслово, яке в іменному складеному присудку виконує роль аналітичної синтаксичної морфеми, показника граматичних категорій часу, способу, особи (роду) і числа; різновид допоміжних дієслів.

Зв'язне мовлення — побудова висловлювання як логічного викладу головної думки (теми), послідовного чи паралельного розгортання її у підтемах; послуговується одиницями більшими, ніж речення, зокрема складними синтаксичними цілими, надфразними єдностями, тобто одиницями тексту.

Інверсія — зміна звичайного прямого чи зворотного порядку слів у реченні на стилістично маркований; метою інверсії є логічне чи експресивне виділення певного слова або групи слів.

Інтонація — сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця; містить мелодику, інтенсивність, тривалість звучання, фразовий і логічний наголоси, ритм, тембр, паузи.

Керування — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якого опорне (головне) слово зі значенням дії, процесу чи стану (або в широкому розумінні – зі значенням власне ознаки) вимагає від валентно пов'язаного з ним залежного слова (переважно іменника) певної відмінкової форми без прийменника або з прийменником.

Координація — форма предикативного зв'язку, специфіку якого становить взаємозв'язок, взаємозалежність головних членів двоскладного речення – підмета і присудка.

Кореляція — форма синтаксичного зв'язку, яка виникає між прикладкою (апозитивемою) і опорним іменником при апозитивних семантико-синтаксичних відношеннях.

Локативність — семантико-синтаксична категорія, до якої входять усі різновиди просторового значення; виражає відображені в свідомості людей різноманітні просторові відношення предметів і явищ, зокрема їхнє місцеперебування, напрямок руху, контактність та дистантність розташування і под.

Модальність — функційно-семантична категорія, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного. З погляду синтаксису модальність поділяють на об'єктивну (виражає відношення висловлення до дійсності у плані реальності й нереальності) і суб'єктивну (виражає ставлення мовця до повідомлюваного).

Морфологізовані й неморфологізовані члени речення — члени речення, виражені тими частинами мови, для яких дана синтаксична функція є первинною, типовою, основною (морфологізовані члени речення), і тими, для яких вона є вторинною, не типовою, не основною (неморфологізовані члени речення).

Надфразна єдність (складне синтаксичне ціле) — відрізок мовлення, що складається з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію, якій властива певна змістова завершеність і структурна єдність, що досягається лексичними, граматичними та інтонаційними засобами.

Напівпредикативність — синтаксична категорія простого ускладненого речення, що вказує на додаткове повідомлення і здебільшого передавана дієприслівниковими, дієприкметниковими і прикметниковими зворотами у поєднанні з їхнім змістовим та інтонаційним вирізненням – відокремленням.

Невласне пряма мова — введена в авторський текст чужа мова, яка зберігає особливості живої мови персонажа, але без цитування і специфічної пунктуації; своєрідне поєднання непрямой мови з елементами прямої, що зберігає лексико-фразеологічні, синтаксичні, емоційно-оцінні особливості мови того, хто говорить.

Незакінчене речення — обірване речення, фрагментарна ситуативно-мовленнєва реалізація речення як висловлення з

невираженими ознаками внутрішньої структурної організації і комунікативно-інформативної завершеності.

Неповне речення — мовленнєва видозміна повного речення з однією або кількома лексично не вираженими синтаксичними позиціями структурної схеми; конструкція з пропущеними компонентами різної семантико-синтаксичної природи; речення, в якому одна з ланок його будови не вимовляється, однак фіксується свідомістю.

Непоширене речення — двоскладне речення або односкладне речення, у якому наявні лише головні члени, побудоване за мінімальною структурною схемою і позбавлене додаткових поширювачів – другорядних членів речення.

Неповне еліптичне речення — речення, у якому лексично не виражені компоненти, переважно дієслівні присудки, не потребують контекстуальної або ситуативної компенсації, а комунікативну завершеність відповідних синтаксичних конструкцій забезпечує внутрішня будова та семантика самого речення.

Неповне контекстуальне речення — речення, у якому факт, зміст і формальні ознаки словесно не виражених (пропущених) компонентів (членів речення) з'ясовуються на підставі мовного, або вербального, контексту, реалізованого в самостійних реченнях, частинах складних речень, що містять відповідники компонентів, які потребують компенсації.

Неповне ситуативне речення — речення, у якому лексично не виражені компоненти компенсуються не мовним контекстом, а безпосередньою ситуацією, яку створюють предметне оточення, місце і час спілкування.

Непряма мова — введена в авторський текст чужа мова як мова автора, який лише зазначає, що чужа мова належить іншій особі; передається у формі складнопідрядного речення зі сполучниками *що, щоб, чи, який* та ін.

Нечленовані речення (слова-речення) — структурно нечленовані синтаксичні одиниці, синтаксично неподільні окремі вислови, які виражають почуття, волевиявлення мовця, ствердження, заперечення чи запитання, що виражені частками, модальними словами, вигуками.

Об'єкт — семантична категорія синтаксису, що стосується назв предметів або істот, на які спрямовано дію, процес або стан, звичайно виражені дієсловом.

Обставина — другорядний член речення, що характеризує дію, процес, стан, ознаку чи вказує на умови, за яких вони відбуваються.

Однорідні члени речення — члени речення, що перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним із членів речення і поєднуються між собою сурядним зв'язком; займають у реченні тотожну синтаксичну позицію.

Односкладне безособове речення — речення, головний член якого називає дію чи стан, незалежні від активного діяча, з предикативним центром, вираженим єдиним головним членом, лексико-семантична і формальна специфіка якого не передбачає наявності підмета як виразника суб'єкта дії чи стану.

Односкладне вокативне речення — речення, яке виражає звертання, передає нерозчленовану думку, почуття, волевиявлення, оформлюване іменником у кличному відмінку; його вимовляють з особливою інтонацією заклику, перестороги, спонукання до припинення дії, прохання, докору, обурення, незгоди з співрозмовником тощо.

Односкладне генітивне речення — речення з яскраво вираженим емоційним забарвленням і відповідною інтонацією, структурну основу якого становить головний член речення, виражений синтаксично незалежною формою родового відмінка іменника.

Односкладне інфінітивне речення — речення, головний член якого виражений синтаксично незалежним інфінітивом.

Односкладне неозначено-особове речення — речення, головний член якого виражений дієсловом третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або ж формою множини минулого часу і називає дію, здійснювану неозначеними особами.

Односкладне номінативне речення — речення, головний член якого виражений іменником у формі називного відмінка, а комунікативна функція його полягає передусім у називанні предмета, явища або процесу як такого, що визначає своєю наявністю, існуванням описувану позамовну ситуацію.

Односкладне означено-особове речення — речення, головний член якого виражений дієсловом дійсного способу першої або другої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу, а також наказового способу і вказує особовим закінченням на означену особу.

Односкладне речення — тип простого речення, предикативна основа якого ґрунтується на функціонуванні єдиного поширеного або не поширеного залежними компонентами (другорядними членами) головного члена, що виступає засобом вираження предикативності і не потребує поповнення другим головним членом.

Односкладне узагальнено-особове речення — речення, головний член якого виражений дієсловом другої особи теперішнього чи майбутнього часу (рідше – іншими особовими формами) і вказує на узагальнену особу.

Означення — другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і синтаксично залежить від іменника.

Окличне речення — розповідне, питальне, спонукальне або оптативне (бажальне) речення, вимовлене з підсиленою, напруженою інтонацією, комунікативне завдання якого полягає у вираженні мовцем емоційно-експресивної оцінки повідомлюваної думки за допомогою специфічного мовного засобу – окличної інтонації.

Оптативне (бажальне) речення — модальний різновид речення, комунікативне завдання якого полягає у вираженні суб'єктом мовлення бажання, щоб відповідна дія реалізувалася, стала фактом дійсності.

Парадигма речення — спільний тип зміни речення, побудованого за тією чи тією структурною схемою; система форм структурної схеми речення, у якій вихідною формою є ядерне речення, а похідними — його трансформації.

Парцеляція — спосіб мовленнєвого оформлення синтаксичної структури (речення) кількома комунікативними одиницями (фразами).

Пасивні конструкції — похідні від активних речення, в яких суб'єкт дії, виражений формою орудного відмінка, виконує синтаксичну роль додатка, а об'єкт дії, виражений формою називного відмінка, виступає підметом.

Період — розгорнута, багатоконпонентна, гармонійно організована синтаксична побудова (складне чи просте ускладнене речення), що характеризується цілісністю теми, повнотою і динамізмом змісту (нерідко з елементами образності і широкими асоціативних зв'язків), а також чітким поділом на дві частини, поєднані відповідним синтаксичним зв'язком.

Питальне речення — модальний різновид речення, за допомогою якого мовець, використовуючи специфічні засоби, насамперед

інтонацію та лексико-граматичні, запитує про що-небудь з метою одержати інформацію.

Підмет — головний член двоскладного речення, який, указуючи на носія ознаки, перебуває в предикативному зв'язку з іншим головним членом (присудком).

Підрядний зв'язок — синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного компонента від іншого в реченні чи словосполученні.

Повне речення — речення, у складі якого є усі члени, передбачені структурною схемою.

Порядок слів — послідовне розміщення слів у реченні відповідно до лінійного правостороннього характеру тексту; властиве конкретній мові розташування слів у реченні, зумовлене змістом і граматичною будовою самого речення.

Поширене речення — просте двоскладне або односкладне речення, до якого, крім компонентів, що утворюють мінімальну структурну схему (головних членів), входять другорядні члени.

Предикат — семантична категорія синтаксису; термін, який означає приписувану суб'єктові ознаку (семантичний предикат); центральна синтаксема у семантичне простому елементарному реченні, що формує його семантико-синтаксичну структуру.

Предикативний зв'язок — взаємозалежний, двобічний зв'язок між підметом і присудком, що формує граматичну основу простого двоскладного речення.

Предикативність — комплексна синтаксична категорія (охоплює підкатегорії часу, модальності та особи), що виражає співвіднесеність повідомлення з дійсністю і формує речення як комунікативну одиницю.

Предикатна синтаксема — синтаксема, яка своєю семантико-синтаксичною валентністю зумовлює кількісно-якісний склад субстанційних синтаксем у структурі простих семантично елементарних речень.

Приєднувальна конструкція — речення, що становить додаткове повідомлення до опорного речення, виділяючись при цьому в окреме самостійне речення.

Прикладка — означення, виражене іменником, узгоджуваним з опорним словом у відмінку.

Прилягання — спосіб (форма) підрядного зв'язку, за якого головне слово або граматична основа речення не вимагає від залежного певних граматичних форм.

Присудок — головний член двоскладного речення, який виражає предикативну ознаку предмета, указуючи на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки; перебуває в предикативному зв'язку з підметом.

Пропозиція — об'єктивний, тобто такий, що відображає дійсність, зміст речення, на противагу змістові суб'єктивному, який відображає ставлення мовця або іншої особи до цієї дійсності; відображується в реченні подія, ситуація, об'єктивний зміст речення, семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо).

Просте речення — найменша синтаксична одиниця з комунікативною функцією, яка позначає подію чи ситуацію та містить одну граматичну основу.

Просте семантично елементарне (неускладнене) речення — речення, що складається тільки з одного предиката та однієї чи кількох іменникових синтаксем, зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю.

Просте семантично неелементарне (ускладнене) речення — речення, що складається з семантично елементарного простого речення і одного чи кількох вторинних членів речення, утворених з вихідних елементарних простих речень.

Просте формально неускладнене речення — речення з усіма другорядними членами, що не є однорідними або відокремленими.

Просте формально ускладнене речення — речення, у якому наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні і вставлені компоненти, звертання.

Пряма мова — дослівно відтворене мовлення самого автора або іншої особи, у якому збережено його лексичні, синтаксичні та інтонаційні особливості; різновид чужої мови, переданої від тієї особи, якій вона належить.

Пунктуація — історично сформована в конкретній мові система правил про вживання розділових знаків, яка разом з орфографією становить правопис мови; розставлення в тексті розділових знаків; розділ мовознавчої науки про використання розділових знаків; система розділових знаків.

Речення — оформлена за законами конкретної мови основна синтаксична одиниця, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є мінімальною комунікативною одиницею (висловленням), тобто відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки.

Розповідне речення — речення, комунікативне завдання якого полягає у констатації якого-небудь реального або ірреального факту дійсності, в повідомленні про нього або описі.

Семантико-синтаксичні відношення — це значеннєві (змістові) відношення поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць; виявляють зовнішнє спрямування, виражаючи відношення між предметами і явищами позамовного світу.

Семантична структура речення — спосіб абстрактного вираження змісту (семантики) речення як відображення фрагмента об'єктивної дійсності (ситуації, події, факту); мовне значення речення, створене взаємодією семантики структурної схеми речення і лексичних значень слів, які її заповнюють.

Синтаксема — мінімальна (неподільна, що не членується на синтаксичні одиниці нижчого рангу) семантико-синтаксична одиниця, компонент семантичної структури речення, що виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень і позначає відповідні предмети та явища дійсності.

Синтаксис — граматична будова речень та словосполучень і способи поєднання у них слів, а також правила творення й функціонування речень і словосполучень; розділ граматики, який вивчає граматичну будову речень і словосполучень, їхні типи, функції та особливості вживання, роль у них слова.

Синтаксична функція — роль, призначення синтаксичних одиниць і граматичних засобів у побудові зв'язного мовлення.

Синтаксичний зв'язок — виражений відповідними мовними засобами формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), що відображає специфіку їх поєднання.

Синтаксичні одиниці — одиниці синтаксичного рівня мови, виділювані на основі синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень.

Синтаксичні синоніми — це синтаксичні конструкції, близькі або тотожні значенням, які при відмінності формальної структури взаємозамінні в тексті.

Складне багатокomпонентне (неелементарне, ускладнене, поліпредикативне) речення — поліпредикатна конструкція у системі складного речення, структурний мінімум якої для різних моделей становить три – п'ять предикативних компонентів, поєднаних за допомогою двох – чотирьох сполучних засобів зв'язками сурядності або підрядності чи їхніми різновидами – супідрядності або послідовної підрядності. У широкому розумінні багатокomпонентними вважаються будь-які складні конструкції, що містять не менше трьох простих речень, поєднані як сполучниковим зв'язком, так і безсполучниково.

Складне безсполучникове речення — речення, у якому предикативні частини поєднані в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без сполучників і сполучних слів.

Складне елементарне речення — речення, що складається з двох предикативних одиниць (простих речень).

Складне речення — синтаксична конструкція, утворювана поєднанням щонайменше двох пов'язаних відповідним синтаксичним зв'язком частин, кожна з яких являє собою предикативну одиницю, ізоморфну за визначальними принципами внутрішньої організації з простим реченням односкладної або двоскладної будови; характеризується семантичною та комунікативною єдністю предикативних частин.

Складне синкретичне речення — речення, що поєднує в собі ознаки сурядності і підрядності чи може бути кваліфіковане як конструкція з різними видами підрядності.

Складнопідрядне елементарне речення — речення, у якому дві частини поєднуються підрядним зв'язком і одна частина синтаксично підпорядкована іншій.

Складнопідрядне речення — різновид складного речення, дві або більше предикативних частин якого поєднано підрядним зв'язком, нерівноправні за змістом та граматично і з'єднані підрядним сполучником чи сполучним словом.

Складнопідрядне речення з неоднорідною супідрядністю — конструкція, у якій підрядні речення різного типу пояснюють один і той самий член або ж усе головне речення чи підрядні речення будь-яких типів пояснюють різні члени головної частини.

Складнопірядне речення з однорідною супірядністю — конструкція, у якій усі пірядні частини однаково пояснюють головну частину в цілому або якийсь один член головної частини.

Складнопірядне речення з послідовною пірядністю — конструкція, у якій лише перша пірядна частина перебуває в прямому, безпосередньому зв'язку з абсолютно незалежною у синтаксичному плані головною частиною, а кожне наступне пірядне синтаксично залежить від попереднього.

Складносурядне речення — тип складного речення, частини якого поєднані сурядним зв'язком і є синтаксично рівноправними.

Словосполучення — синтаксична конструкція, утворювана поєднанням двох чи більше повнозначних слів на основі пірядного або сурядного зв'язку і відповідних йому семантико-синтаксичних відношень.

Співвідносні слова — вказівні займенники або займенникові прислівники, що в складнопірядному реченні виступають компонентом головної частини, зміст якої розкривають пірядні частини; через свою значеннєву ненаповненість вони є показником формальної і змістової незавершеності головної частини, синтаксичним засобом, що накреслює зміст залежної від нього пірядної частини.

Сполучні слова — займенникові слова, які виконують функції пірядних сполучників, позначаючи залежність пірядних частин у складнопірядному реченні (зовнішня функція) і члена речення у складі пірядної частини (внутрішня функція).

Спонукальне речення — речення, що виражає волевиявлення (наказ, заклик, прохання, вимогу, побажання тощо), спонукання співрозмовника або читача до виконання/невиконання дії, позначеної дієсловом або іншим повнозначно-лексичним компонентом.

Стверджувальне речення — модальний різновид речення, у якому стверджується наявність пов'язаної з відповідним носієм або незалежної предикативної ознаки; те, що висловлюється про предмет мовлення (думки).

Структурна схема речення — абстрактний синтаксичний зразок речення, що має свою формальну організацію, за якою може бути побудоване речення; до неї входить мінімум компонентів, необхідних для побудови речення.

Субстанційні синтаксеми — синтаксеми простого семантично елементарного речення, що передають значення реальної предметності.

Судження — головна одиниця мислення, що складається із суб'єкта, предиката і зв'язки, виражається реченням і буває стверджувальним або заперечним.

Супідрядність — формально-синтаксичні відношення між двома або кількома другорядними членами речення чи компонентами складного словосполучення, а також між підрядними реченнями в межах складнопідрядного, що підпорядковуються тому самому головному реченню.

Сурядний зв'язок — синтаксичний зв'язок, що поєднує граматично рівноправні компоненти в словосполученні, простому та складному реченні.

Сурядність — синтаксичний зв'язок між граматично рівноправними компонентами — членами простого або частинами складного речення.

Текст — писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі змістовими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані — спільною темою і сюжетною заданістю.

Узагальнювальне слово — слово, що вживається при однорідних членах речення, виражає загальне значення і є родовим поняттям до них як видових понять.

Узгодження — форма підрядного зв'язку, за якого вибір граматичної форми залежного слова зумовлений граматичними формами опорного (головного).

Цитата — дослівно наведений у мовленні уривок якогось тексту чи точно відтворений вислів якоїсь особи для підтвердження чи пояснення своєї думки.

Член речення — мінімальна синтаксична одиниця, що виконує в реченні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції і виражається повнозначними словами або сполуками слів.

Чужа мова — уведена до авторської мови чи тексту мова іншої особи, яка може мати характер прямої цитації (пряма мова), а також оформляється як непряма чи невласне-пряма мова.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Словосполучення в синтаксичній системі мови

1. Словосполучення як одиниця синтаксису:
 - а) історія вчення про словосполучення;
 - б) поняття про словосполучення, його місце в системі синтаксичних одиниць української мови;
 - в) типи словосполучень за різновидом синтаксичного зв'язку.
2. Підрядні словосполучення, принципи їх класифікації. Різновиди підрядних словосполучень за категорійно-морфологічним характером головного компонента.
3. Форми підрядного зв'язку в словосполученні: а) узгодження; б) керування; в) прилягання.
4. Типи семантико-синтаксичних відношень у підрядних словосполученнях.
5. Сурядні словосполучення, семантико-синтаксичні відношення між їхніми компонентами. Відкриті та закриті сурядні словосполучення.
6. Прості та складні словосполучення. Вільні (синтаксичні) і зв'язані словосполучення. Питання про стосунок фразеологічних сполук до словосполучень.
7. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Речення як багатоаспектна синтаксична одиниця

1. Визначення речення в граматичних дослідженнях. Співвідношення речення і судження.
2. Предикативність як основна ознака речення.
3. Інтонаційна та відносна змістова завершеність речення.
4. Принципи поділу речень на прості та складні.
5. Ускладнені прості та складні конструкції.
6. Загальна характеристика двоскладних та односкладних речень.
7. Особливості поширених і непоширених, повних та неповних речень.
8. Типи речень за метою висловлювання (категорією настанови). Різновиди окличних речень. Інтонація та пунктуація.
9. Стверджувальні та заперечні речення.
10. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Головні члени простого двоскладного речення

1. Поняття про двоскладне речення, вираження предикативності в ньому.
2. Історія вчення про головні члени речення.
3. Диференційні ознаки головних членів речення. Зв'язок підмета з присудком. Тире між підметом і присудком.
4. Простий підмет і способи його вираження.
5. Складений підмет і його структурні типи.
6. Простий присудок, його вираження.
7. Типи складених присудків:
 - а) дієслівний складений присудок;
 - б) іменний складений присудок;
8. Структурно-семантичні особливості складного (подвійного) присудка.
9. Тире між підметом і присудком.
10. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Другорядні члени речення

1. Другорядні члени речення як компоненти поширених синтаксичних конструкцій.
2. Історія та сучасний стан учення про другорядні члени речення.
3. Обов'язкові й факультативні члени речення.
4. Семантико-граматичні ознаки другорядних членів речення.
5. Узгоджені й неузгоджені означення, способи їхнього вираження.
6. Прикладка як різновид означення. Граматичний зв'язок прикладки з означуваним словом.
7. Прямі та непрямі додатки, специфіка їх вираження.
8. Типи обставин за значенням (способу дії, міри і ступеня дії, місця, часу, причини, мети, умови, допусту, наслідку).
9. Синкретичні члени речення.
10. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Односкладні речення

1. Історія вчення про односкладні речення.
2. Принципи класифікації односкладних речень. Іменні та дієслівні конструкції.
3. Означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення.
4. Безособові односкладні речення.

5. Питання про інфінітивні речення в науковій літературі та шкільному курсі мови.
6. Номінативні (називні) речення, їх семантичні різновиди і стилістичні функції.
7. Вокативні та генітивні речення.
8. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Неповні конструкції. Слова-речення

1. Проблемні питання теорії неповних речень, принципи їх класифікації.
2. Контекстуальні та ситуативні неповні речення.
3. Неповні речення в структурі діалогу.
4. Еліптичні речення.
5. Приєднувальні неповні речення. Парцеляція.
6. Проблеми граматичного статусу слів-речень.
7. Синтаксичні особливості нечленованих речень.
8. Принципи класифікації слів-речень.
9. Семантичні групи нечленованих конструкцій.
10. Нечленовані речення, виражені частками.
11. Нечленовані модальні речення.
12. Нечленовані вигуківі речення.
13. Пунктуація в неповних і нечленованих реченнях.
14. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Однорідні члени речення

1. Основні погляди вчених на речення з кількома присудками.
2. Принципи розмежування простих ускладнених речень з однорідними присудками та складних синтаксичних конструкцій.
3. Проблеми визначення однорідності головних членів простих односкладних речень на тлі складносурядних і безсполучникових складних речень.
4. Засоби синтаксичного зв'язку однорідних підметів.
5. Правила координації присудка з однорідними підметами.
6. Лексико-семантичні, морфологічні та синтаксичні критерії розмежування однорідних та неоднорідних означень.
7. Синтаксичні та стилістичні функції однорідних прикладок.
8. Сполучники та інтонація при однорідних додатках.
9. Семантико-синтаксичні відношення між однорідними обставинами.

10. Пунктуація в реченнях з однорідними компонентами.
11. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Відокремлені члени речення

1. Відокремлення як багатоаспектне синтаксичне і значеннєво-стилістичне явище. Загальні й часткові умови відокремлення.
2. Умови відокремлення узгоджених та неузгоджених означень.
3. Прикладки, способи їх граматичного вияву та принципи відокремлення.
4. Морфологічні варіанти та умови відокремлення обставин.
5. Проблема граматичного статусу відокремлених додатків в наукових дослідженнях. Особливості відокремлення додатків та їх морфологічного вираження.
6. Виникнення і розвиток граматичного вчення про уточнення. Принципи розмежування уточнювальних членів речення і напівпредикативних зворотів.
7. Уточнювальні другорядні та головні член речення, способи їх вираження.
8. Пунктуація в реченнях з відокремленими компонентами.
9. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Вставні та вставлені компоненти речення. Звертання

1. Виникнення й розвиток учення про вставні та вставлені компоненти речення у вітчизняній граматиці.
2. Поняття про вставні одиниці (слова, сполучення слів, речення).
3. Морфологічні засоби вираження вставних слів і сполучень.
4. Синтаксичні особливості вставних одиниць. Розмежування вставних речень, словосполучень та вставних слів.
5. Семантичні групи вставних компонентів.
6. Принципи розмежування категорій вставності і вставленості.
7. Синтаксична будова вставлених одиниць. Поняття про вставлений текст.
8. Історія і сучасний стан вчення про звертання.
9. Способи вираження звертань.
10. Місце і функції звертання у структурі простого ускладненого речення.
11. Вокативні речення (кличні комунікати) та їхні модифікації.

12. Пунктуація в реченнях зі вставними, вставленими компонентами та звертаннями.
13. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Складносурядні речення

1. Формальні та семантичні ознаки складносурядних речень, історія їх вивчення.
2. Принципи класифікації складносурядних речень
3. Складносурядні речення відкритої структури.
4. Складносурядні речення закритої структури.
5. Семантичні типи складносурядних речень. Змістові відношення між частинами складносурядних речень.
6. Багатокомпонентні складносурядні речення.
7. Інтонація та розділові знаки в складносурядному реченні.
8. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Складнопідрядні речення

1. Складнопідрядні речення у системі складних речень, історія їх вивчення.
2. Формально-граматична класифікація складнопідрядних речень.
3. Логіко-граматична класифікація складнопідрядних речень.
4. Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень.
5. Складнопідрядні речення з прислівними та детермінантними підрядними частинами, їх диференційні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні ознаки.
6. Аналіз класів складнопідрядних речень нерозчленованої та розчленованої структур (з підрядними означальними, з'ясувальними, обставинними частинами та ін.).
7. Складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу, їх характеристика.
8. Специфіка складнопідрядних речень з підрядними супровідними частинами.
9. Класи неелементарних складнопідрядних речень:
 - а) конструкції з супідрядністю;
 - б) конструкції з послідовною підрядністю;
 - в) конструкції з супідрядністю і послідовною підрядністю.
10. Розділові знаки в складнопідрядному реченні.
11. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Безсполучникові складні речення

1. Диференційні ознаки безсполучникових складних речень, проблема їх граматичного статусу.
2. Формально-синтаксична та семантико-синтаксична структура безсполучникового складного речення.
3. Основні типи безсполучникових складних речень. Різновиди змістових відношень між предикативними частинами безсполучникових складних речень.
4. Безсполучникові складні речення відкритої та закритої структури.
5. Види інтонації та розділові знаки у безсполучниковому складному реченні.
6. Багатокомпонентні безсполучникові складні речення.
7. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Багатокомпонентні складні речення

1. Поняття про ускладнене складне речення. Типи багатокомпонентних складних речень.
2. Характеристика багатокомпонентних складносурядних і безсполучникових конструкцій.
3. Складнопідрядні багатокомпонентні речення, їх різновиди.
4. Варіанти поєднання сурядно-підрядних конструкцій.
5. Складні багатокомпонентні речення з різними видами зв'язку (сполучниковим і безсполучниковим).
6. Період як багатокомпонентна синтаксична структура. Стилiстична роль періоду, специфіка його інтонування й пунктуаційного оформлення.
7. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Конструкції з чужим мовленням

1. Структурно-семантичні особливості прямої мови. Різні типи зв'язку прямої мови з авторською.
2. Співвідношення форм прямої та непрямої мови.
3. Невласне-пряма мова, її структурні ознаки та застосування.
4. Діалог. Цитати.
5. Інтонація та розділові знаки у висловах з прямою, непрямою, невлаcне прямою мовою, в діалогах і при цитуванні.
6. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Текст як одиниця синтаксису

1. Питання про текст як об'єкт синтаксично-комунікативного аналізу. Тлумачення категорії тексту лінгвістами.
2. Основні ознаки тексту. Функціонально-комунікативні різновиди текстів. Одиниці тексту. Зв'язок тексту з реченням.
4. Абзац як композиційно-комунікативна одиниця, його роль у членуванні тексту. Співвідношення між абзацом і складним синтаксичним цілим.
5. Засоби зв'язку речень у складному синтаксичному цілому.
6. Структурні типи складних синтаксичних цілих.
7. Монологічне та діалогічне мовлення як форми усного і писемного тексту.
8. Методика викладання теми в закладах середньої освіти.

Синтаксична система мови й пунктуація

1. Основні етапи розвитку української пунктуації.
2. Теоретичні принципи сучасної української пунктуації.
3. Вплив структури речення та інтонації на пунктуацію.
4. Система розділових знаків та їхні основні функції.
5. Огляд уживання розділових знаків у простому реченні.
6. Огляд уживання розділових знаків у складному реченні.
7. Методика викладання пунктуації в закладах середньої освіти.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Фундаментальні поняття синтаксису. Типи синтаксичних одиниць і визначальні формальні та семантичні принципи їх виділення.
2. Предмет і завдання синтаксису як граматичного рівня сучасної української літературної мови. Зв'язок синтаксису з іншими науками.
3. Історія та сучасний стан учення про словосполучення. Місце словосполучення в системі синтаксичних одиниць української мови.
4. Принципи класифікації підрядних словосполучень. Різновиди підрядних словосполучень за категоріально-морфологічним характером головного компонента.
5. Узгодження як форма підрядного синтаксичного зв'язку в словосполученні та реченні.
6. Керування як форма підрядного синтаксичного зв'язку в словосполученні та реченні.
7. Прилягання як форма підрядного синтаксичного зв'язку в словосполученні та реченні.
8. Семантико-синтаксичні відношення в межах синтаксичних одиниць.
9. Сурядні словосполучення. Відношення між компонентами сурядних словосполучень. Поділ їх на відкриті та закриті.
10. Прості, складні і комбіновані словосполучення. Вільні та зв'язані сполуки слів. Розмежування словосполучень і фразеологізмів.
11. Поняття про речення як основну одиницю синтаксису. Співвідношення речення і судження. Синтаксичні категорії речення.
12. Типи речень за комунікативним призначенням та експресивним забарвленням. Стверджувальні та заперечні речення.
13. Формально-синтаксична, семантико-синтаксична та комунікативна організація речення. Поняття про структурну схему речення.
14. Семантико-синтаксичний аспект простого речення. Поняття валентності в граматиці. Типологія синтаксем в елементарних і ускладнених простих реченнях.
15. Комунікативний аспект речення. Поняття про актуальне членування речення, засоби його вираження.

16. Основні ознаки речення.
17. Поняття про двоскладне речення, вираження предикативності в ньому. Характер синтаксичного зв'язку між підметом і присудком у двоскладному реченні. Диференційні ознаки головних членів речення. Способи вираження простого присудка.
18. Історія та сучасний стан учення про головні члени речення. Структурно-семантичні характеристики складного (подвійного) присудка.
19. Способи вираження підмета в сучасній українській мові. Однорідність підметів. Координація присудка з однорідними підметами.
20. Структурно-семантичні характеристики складеного іменного присудка.
21. Способи вираження складеного дієслівного присудка. Поняття про суб'єктний і об'єктний інфінітиви.
22. Поняття про поширене речення. Історія та сучасний стан учення про другорядні члени речення. Омонімія другорядних членів.
23. Нове вчення про другорядні члени речення. Поняття про прислівні, детермінантні члени речення та дуплексиви.
24. Узгоджені та неузгоджені означення, засоби їх вираження. Роль означення у структурі поширеного речення.
25. Прямі та непрямі додатки, способи їх вираження. Розмежування приіменних додатків і неузгоджених означень.
26. Обставини. Семантико-синтаксичні різновиди обставин та їх роль у структурно-семантичній організації двоскладного речення.
27. Поняття про односкладне речення, характер головного члена в них. Особливості семантичної структури односкладних речень.
28. Історія та сучасний стан учення про односкладні речення. Класифікації односкладних речень.
29. Особливості означено-особових, неозначено-особових і узагальнено-особових односкладних речень, їх кваліфікація в сучасній граматиці.
30. Безособові односкладні речення, способи вираження головного члена в них.
31. Проблеми визначення інфінітивних односкладних речень, принципи їх класифікації у різних граматичних працях.
32. Номінативні односкладні речення, їх класифікації.
33. Специфіка вокативних та генітивних речень, проблеми кваліфікації їх у граматичній науці.

34. Нечленовані речення, їх основні ознаки та структурно-семантичні різновиди. Історія та сучасний стан учення про слова-речення.
35. Структурно-семантичні характеристики неповних речень. Контекстуальні та ситуативні неповні речення.
36. Приєднувальні конструкції як специфічні різновиди неповних і повних речень. Поняття про еліптичні речення.
37. Поняття про ускладнене просте речення, напівпредикативні відношення в ньому. Основні різновиди ускладнених речень.
38. Історія та сучасний стан учення про речення з однорідними членами. Диференційні ознаки однорідних членів речення.
39. Засоби вираження однорідності. Семантико-синтаксичні відношення у межах однорідних членів речення. Узагальнюючі слова при однорідних членах речення.
40. Питання про речення з однорідними присудками. Однорідність головних членів односкладних речень як лінгвістична проблема.
41. Принципи розмежування однорідних і неоднорідних означень. Однорідність додатків і обставин.
42. Відокремлення як багатоаспектне синтаксичне та значеннєво-стилістичне явище. Загальні та часткові умови відокремлення другорядних членів. Напівпредикативні відношення при відокремленні.
43. Умови відокремлення узгоджених і неузгоджених означень.
44. Умови відокремлення обставин та додатків, пунктуація при їх відокремленні.
45. Прикладка як різновид означення. Відокремлення прикладок. Засоби вираження непоширених і поширених відокремлених прикладок. Пунктуація.
46. Історія та сучасний стан учення про уточнюючі слова та звороти. Принципи розмежування уточнюючих членів речення та напівпредикативних зворотів. Уточнення головних і другорядних компонентів.
47. Семантичні групи вставних одиниць, їх синтаксичні особливості та морфологічні засоби вираження.
48. Поняття про вставлені компоненти речення. Принципи розмежування категорій вставності та вставленості. Синтаксична будова вставлених одиниць.

49. Історія та сучасний стан учення про звертання. Значення та способи вираження звертання, його місце в реченні. Інтонація при звертанні.
50. Визначальні формальні, семантичні та комунікативні ознаки складного речення. Засоби зв'язку частин складного речення. Різновиди складних конструкцій.
51. Поняття про складносурядні речення, принципи їх класифікації. Змістові відношення між предикативними частинами.
52. Історія та сучасний стан учення про складнопідрядні речення. Логіко-граматична, формально-граматична та структурно-семантична класифікації складнопідрядних речень.
53. Складнопідрядні речення нерозчленованого типу. Специфіка займенниково-співвідносних складнопідрядних речень.
54. Особливості складних речень з підрядними наслідковими, супровідними та порівняльними частинами. Основні принципи розмежування підрядних неповних порівняльних частин і порівняльних зворотів у простому реченні.
55. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами, їх типи.
56. Проблеми кваліфікації безсполучникових складних речень у лінгвістичній літературі. Типи безсполучникових складних речень. Семантико-синтаксичні відношення між їх частинами. Пунктуація.
57. Типи багатокomпонентних складних речень. Період.
58. Засоби відтворення чужого мовлення.
59. Текст як об'єкт синтаксичного аналізу. Структурні компоненти тексту. Засоби зв'язку речень у складному синтаксичному цілому.
60. Принципи української пунктуації. Огляд уживання розділових знаків у простому та складному реченнях.
61. Методичні аспекти викладання синтаксису словосполучення та простого речення у шкільному курсі української мови.
62. Методичні аспекти викладання синтаксису складного речення й тексту у шкільному курсі української мови.

ЗРАЗКИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ⁹

1. Оберіть рядок, у якому слова в словосполученнях поєднані зв'язком узгодження.

- А. Серце матері, радувати матір, материнське серце.
- Б. Мудре рішення, маленька країна, пізня осінь.
- В. Розуміння прекрасного, прийняти рішення, мовленнєва пауза.
- Г. Авторитет для нас, батьківський дім, більшість студентів.

2. Оберіть рядок, у якому слова в словосполученнях поєднані зв'язком керування.

- А. Орати поле, сказав про ніжність, весняне цвітіння.
- Б. Хтось невідомий, далеко за межами, радісне хвилювання.
- В. Відповісти комусь, цікава книга, двоє з них.
- Г. Слухав музику, присвятити коханій, звернувся до друга.

3. Знайдіть рядок, у якому вжито тільки підрядні словосполучення.

- А. Напрочуд цікаво, уміння слухати, цікаве завдання.
- Б. Мир і злагода, більш відповідальний, буду розповідати.
- В. Вправи та задачі, слухати і мовчати, більш складне.
- Г. Відомо з газети, вірити у мир, брати участь.

4. Знайдіть рядок, у якому вжито тільки підрядні словосполучення.

- А. Пожовкле листя, дощовий день, сонячний промінчик.
- Б. Хліб і сіль, радість і журба, хворий на грип.
- В. Жовте та брунатне, дощ і вітер, сонце й небо.
- Г. Листя опадає, сонце світить, пташки співають.

5. Оберіть рядок, у якому слова в словосполученнях поєднані зв'язком прилягання.

- А. Йти швидко, брати участь, працювати старанно.
- Б. Йти співаючи, плавати впевнено, мрія навчитися.
- В. Слухати уважно, опинитися позаду, заповітні мрії.
- Г. Жити з розумом, ложка з дерева, здібний учень.

6. Яке речення не є питально-риторичним?

⁹ Укладено на основі видання: Костусяк Н. М., Масицька Т. Є., Межов О. Г., Мельник І. А. Сучасна українська мова : збірник тестових завдань : навчальний посібник. Луцьк : ФОП Іванюк, 2023. 348 с.

А. Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений? (Т. Шевченко).
Б. Ти любиш дивитися на небо? (П. Загребельний).
В. Хто ж ми такі? Що буде завтра? Куди йдемо? Вперед? Назад?
А що, як завтра динозаври наш зустрічатимуть парад? (Г. Чубач).
Г. Хто може випити Дніпро? Хто властен виплескати море?
(М. Рильський).

7. Спонукальним є речення

А. Жінки втомились бути непрекрасними (Л. Костенко).
Б. Ріка налітала на камінні зубці, поміж яких застряв дуб-велет, а
потік спадав униз, де також стриміли камені (А. Шиян).
В. За правду, браття, єднаймося щиро (Леся Українка).
Г. Іду, дивлюсь: мій край, моя земля, сміються в небі золотому річки,
і села, і поля (Олександр Олесь).

8. Питальним є речення

А. Безсмертя виростає не з могили, воно встає з колиски до вікна – в
житті його велика таїна (Д. Павличко).
Б. Єдиний кривокрилий птах проносить душу нашу голу то проміж
зір, то по тернах (В. Стус).
В. І носила в ту неймовірну весняну молоду ніч із срібної криниці
срібним цеберцем срібну воду зозуля і розхлюпувала її по землі
(К. Мотрич).
Г. На прощання, милий брате, що сказати тобі? (П. Грабовський).

9. Яке речення є питально-окличним?

А. Шелестить осика тонким листом (Марко Вовчок).
Б. Ми нічого ще не знаєм, кого й яка чекає путь (В. Сосюра).
В. Плакати хотілось – сльози не текли (Олександр Олесь).
Г. Так хто ж сказав тепер, що наша доля хляне й свободи на землі ще
не прийшла пора?! (В. Сосюра).

10. Оберіть речення, де підмет виражений числівниково-іменниковою
сполукою.

А. А ніч чорним воском спливає (Н. Гуменюк).
Б. Невсипущі павуки тчуть серпанки і шовки (Л. Костенко).

В. Два серденька – дитяче і пташине – в одному ритмі стукають у світ (Н. Гуменюк).

Г. Три тополі в орнім полі посадили школярі (А. Малишко).

11. Оберіть речення, де вжито простий підмет.

А. Історію вогненним вітром гнало (Є. Маланюк).

Б. Летить до вирію, до теплої мети гусей згуртованих черга широкрила (М. Рильський).

В. У травах коник, як зелений гном, на скрипку грає (М. Рильський).

Г. Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М. Рильський).

12. У якому реченні вжито простий дієслівний присудок?

А. Коли б я міг забути убоге рідне поле? (В. Симоненко).

Б. Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах (Леся Українка).

В. Знов закохане, знов сумне Моє серце за вами тужить (Н. Лівицька-Холодна).

Г. Ніч – мов криниця без дна (М. Рильський).

13. У якому реченні вжито складений іменний присудок?

А. Історія проситься в сні нащадків (Л. Костенко).

Б. І наймудріший може помилитися (Народна творчість).

В. Довго хмарами небо покрите було... (Олександр Олесь).

Г. На крилах журавлів весна вже сушить весла (М. Вінграновський).

14. У якому реченні вжито складений дієслівний присудок?

А. Нехай на серце ляже ваготою моя земля з рахманною журбою... (В. Стус).

Б. Найбільша з усіх таємниць – таємниця твого обличчя (Д. Павличко).

В. З діда-прадіда в нашім краю люди прагнули з піснею жити (М. Сингаївський).

Г. Я – дитя любові (Л. Костенко).

15. У якому реченні вжито неузгоджене означення?

А. Вітер з моря приніс вологу і тепло (Ю. Яновський).

Б. День крутоберегий уклався спати, ніби шарий віл (В. Стус).

В. Поезія – це прекрасна мудрість (В. Симоненко).

Г. Завтра на цій землі інші ходитимуть люди, інші кохатимуть люди – добрі, ласкаві й злі (В. Симоненко).

16. Узгоджені означення вжито в усіх реченнях, ОКРІМ

А. Затремтіли струни у душі моїй... (Олександр Олесь).

Б. День крутоберегий уклався спати, ніби шарий віл (В. Стус).

В. Розплющив день блакитні очі (Є. Маланюк).

Г. Душа прозріє всесвітом очей (Л. Костенко).

17. У якому реченні інфінітив є обставиною мети?

А. Люблю я й досі присмерки прозорі квітневих вечорів... (М. Зеров).

Б. Ворони п'ють надкльовані горіхи. А що їм, чорним? Чорним все одно (Л. Костенко).

В. А соловейко у вирій полинув сонце зустрічати (Б. Лепкий).

Г. А у вікно заглядав клаптик сірого неба (М. Хвильовий).

18. У якому реченні вжито обставину причини?

А. Шалій, шалій від розпачу сп'янілий! (Є. Плужник).

Б. Краса – і тільки трішечки краси, душі нічого більше непотрібно (Л. Костенко).

В. Попід зеленими горами через луги простяглися старий Дніпро в сріблястих берегах (О. Довженко).

Г. І сонцеокий день крізь дим далечини блакитним леготом і пестить, і голубить (Є. Маланюк).

19. У якому реченні вжито прямий додаток?

А. Душа образи не забува (Л. Костенко).

Б. Хай буде в нас усе казкове: обличчя, одяг і душа (І. Жиленко).

В. Яблуні дихають цвітом, росяно, червоно, біло (А. Малишко).

Г. Десь за сузір'ям віки пливуть нестримною рікою (Є. Маланюк).

20. Вкажіть означено-особове односкладне речення.

А. Заболю, затужу, заридаю... в собі, закурличу, а про очі людські засміюсь, надломивши печаль (Б. Олійник).

Б. Нам страх вганяли в мозольні жили, нас обертали в покірний тлін (Д. Павличко).

В. Та жаль маленьких діток стало (Т. Шевченко).

Г. З самого початку думай, який буде кінець (Народна творчість).

21. Вкажіть узагальнено-особове односкладне речення.

- А. І чесно гляну в чесні твої вічі і в смерті з рідним краєм поріднюсь (В. Стус).
- Б. Проти рожна перти, проти хвиль плисти, сміло аж до смерті хрест важкий нести! (І. Франко).
- В. Світає світ в терновому галуззі (Л. Костенко).
- Г. Чужого доброго не гудь, а свого поганого не хвали (Народна творчість).

22. Вкажіть неозначено-особове односкладне речення.

- А. Покремсали життя моє на частки, на тьмяну свічку слів і суєти (Л. Костенко).
- Б. Де нема святої волі, не буде нам добра ніколи (Т. Шевченко).
- В. Не завжди у глибоких водах відшукаєш непорушне дно (О. Теліга).
- Г. Може, в дальню дорогу посплать солов'я? (А. Малишко).

23. Вкажіть односкладне називне речення.

- А. Дослідів зливи. Каскади думок. Експериментів напружений крок (І. Драч).
- Б. Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця! (В. Сосюра).
- В. Підтримуй дух, розбуркуй думу, вливай огонь в людські чуття... (Олександр Олесь).
- Г. Зложи на мої коліна каміння жорстоких днів і срібло свого полину мені поклади до ніг (О. Теліга).

24. Вкажіть безособове односкладне речення.

- А. У домівку двері зачинили. Посідали ближче до вогню. І зітхнули... І відтак несміло усміхнулись завтрашньому дню (І. Жиленко).
- Б. Ні, на хвилях морських не залишиш сліду, на воді не проореш тривкої межі (Л. Первомайський)
- В. Пахло полином (А. Головка).
- Г. На чийому возі їдеш, тому й пісню співай (Народна творчість).

25. Оберіть рядок з неповним реченням, у якому пропущений присудок встановлюється з попереднього контексту.

- А. Занедбали мову рідної дитини... Хто ж це перед словом рідним завинив? (Л. Костенко).
- Б. Згадав черешню білу-білу й подвір'я в пишнім спориші (О. Квітневий).
- В. Година... Друга. Старшина біля бійниці жде (М. Нагнибіда).

Г. Одні залюблені в старі листи. Ті – в музику. А ті – в руді томища (Б. Олійник).

26. Оберіть рядок з неповним реченням, у якому пропущений член не визначається контекстом та мовленнєвою ситуацією, а зумовлений структурою та змістом самого речення.

А. Сонце опалило їхні обличчя, вітер висушив шкіру (В. Собко).

Б. А під небом синім – пісня солов'їна... (Б. Олійник).

В. На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх (О. Довженко).

Г. Настала тривожна весна. Знову тривожно стало на серці (О. Слісаренко).

27. Оберіть рядок, у якому пропущені члени речення можна встановити з конкретної мовленнєвої ситуації.

А. Крик зчинився серед селян: – Тікають! Тікають! Лови!... (Б. Грінченко).

Б. А під небом синім – пісня солов'їна... (Б. Олійник).

В. Ти йому про діло, а він тобі про козу білу (Народна творчість).

Г. Я старий чоловік. Бідний чоловік (І. Франко).

28. У якому рядку вжито односкладне неповне речення із пропущеним дієсловом руху, що встановлюється з попереднього контексту.

А. Черниша дуже? [поранено] – В голову, в бік (О. Гончар).

Б. Спіймають – катуватимуть нелюди, живого не пустять (М. Коцюбинський).

В. Червоними озерами цвіли в лісосмузі маки. Синіми озерами біля них – сокирки (М. Вінграновський).

Г. Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу. Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти (Л. Костенко).

29. Із поданих висловлень оберіть ті, у яких слова-речення виражають спонукування до виконання дії чи переходу до якогось стану.

А. – Хіба довідались? – Ні! (М. Старицький).

Б. Ні, тікай, тікай, Остапе (М. Коцюбинський).

В. – Геть! Геть! Дітей моїх обібрав! Жінку голодну лишив (У. Самчук).

Г. – Чи ви не з села? – Еге... (Остап Вишня).

30. Визначте речення, у якому однорідні члени присудки.
- А. Вони хапали ті іскорки в жмені й розсівали по всьому світу... (Панас Мирний).
 - Б. З берега на берег можна добутися баржами або човнами (О. Гончар).
 - В. Зрадлива і лукава в нього вдача (Леся Українка).
 - Г. Гарна нивка, та чужа (М. Коцюбинський).
31. Визначте речення, у якому однорідні члени підмети.
- А. Тільки мої довгі коси Остригли, накрили Острижену ганчіркою (Т. Шевченко).
 - Б. Всяка пташка своє гніздо знає (Народна творчість).
 - В. Не то сон, не то забуття склепляло повіки (І. Нечуй-Левицький).
 - Г. Навесні він нуртує, грає, рве, зриває з озера вінок розкішний (Леся Українка).
32. Знайдіть речення, у якому однорідні члени означення.
- А. Далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні (І. Нечуй-Левицький).
 - Б. Ця річка синіє, зітхає, сміється (М. Рильський).
 - В. Ой не хочу не хатки, ані сіножатки, ні ставка, ні млина, ні вишневого садка (Народна творчість).
 - Г. Яюсь раз над містом стояла тиха, місячна, літня ніч (І. Нечуй-Левицький).
33. Знайдіть речення, у якому однорідні члени додатки.
- А. Всі ці роки дедалі частіше й болісніше приходила в його сни біла ніжна постать (П. Загребельний).
 - Б. А знизу, з-під палуби, лине сумна, неголосна, проте рідна, українська пісня (С. Плчинда).
 - В. Діждав він багато синів і дочок, онуків і правнуків (М. Стельмах).
 - Г. Мандрували гайдамаки лісами, ярами (Т. Шевченко).
34. Знайдіть речення, у якому однорідні члени обставини.
- А. Зерно і камінь, суша і вода достойні будь зображені в картині (А. Малишко).
 - Б. Життя, немов ріка, пливе в майбутнє, в завтрашнє, в безкрає (Л. Дмитерко).
 - В. Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється над Лукашем (Леся Українка).

Г. Скуйовдить вітер пишну гриву, посипле листя в срібло рік
(Є. Будницька).

35. Виділіть речення з узагальнювальним словом при однорідних компонентах.

А. Забава трясла стінами хати та біла хвилями зойку в спокійне ложе мерця (М. Коцюбинський).

Б. Сиротою носиться вона понад тими бескетами, гукає з туги
(М. Стельмах).

В. Перш за все жити, а вже потім решта: його робота, його теорії, його мрії (П. Загребельний).

Г. Вона лежала на лаві коло вікна й зумисне трохи одхилила кватирку
(І. Нечуй-Левицький).

36. У якому реченні одиничний дієприслівник треба відокремлювати комами (розділові знаки пропущено)?

А. Софія здебільшого говорить не поспішаючи.

Б. Ворог під Києвом тікав не оглядаючись.

В. Попрацювавши батько з сином пішли до озера рибалити.

Г. Стоїть замислившись стара вишня в саду.

37. У якому рядку вжито відокремлені непоширені означення (розділові знаки пропущено)?

А. На високих місцях поріс як джунглі сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами густими й задушливими (М. Коцюбинський).

Б. Дніпро! Ти тихо в день ясний пливеш заглиблений в минуле
(Олександр Олесь).

В. Омиті музикою згадок сади ковтають пил міжселищних доріг
(Л. Костенко).

Г. Пливуть літа, минаючи причали... (І. Гнатюк).

38. Укажіть рядок, у якому вжито відокремлену обставину, виражену дієприслівниковим зворотом (розділові знаки пропущено).

А. Співають ідучи дівчата... (Т. Шевченко).

Б. І захоловувши у дивній грації зітхають свіжістю дівочою акації вітрами обціловані до ніг... (В. Симоненко).

В. Усяка пташечка радіючи співала (Л. Глібов).

Г. Працювали не покладаючи рук.

39. Укажіть рядок, у якому вжито лише невідокремлений додаток (розділові знаки пропущено).

- А. Хтось другий ходив замість тебе (Панас Мирний).
- Б. Багато казок зокрема про тварин виникло в дуже давні часи (З журналу).
- В. Черниш уже не бачив нічого крім протилежного берега завихреного вогнем (О. Гончар).
- Г. У його дворі замість похилої хатини стояв розкішний будинок.

40. У котрому рядку вжито відокремлену поширену прикладку (розділові знаки пропущено)?

- А. Уздовж моря височіли гори вкриті лісом.
- Б. Як я бідна тут горюю, прийди подивися (І. Котляревський).
- В. Покинута людьми на довгі дні дорога помирає в бур'яні (Д. Павличко).
- Г. Далеко за синім морем на чужій чужині гинули вони безталанні шукачі щастя (І. Цюпа).

41. Вставне слово, що вказує на зв'язок думок, вжито в реченні

- А. Та, певно, в світі ніхто без мрії не прожив (Леся Українка).
- Б. Відступати нам, по-перше, пізно, а по-друге, немає підстав (В. Собко).
- В. Ти мене, кохана, проведи до поля, я піду – і, може, більше не прийду (М. Рильський)
- Г. Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось... (Л. Костенко)

42. Вставне слово, що вказує на джерело повідомлення, вжито в реченні

- А. Ця жінка, на моє глибоке переконання, насправді підозрювана, добре замаскована підозрювана, а не жертва (М. Матіос).
- Б. Ця алхімія з кольорами, з перетвореннями тонів, нарешті, вдалася (Є. Гуцало).
- В. Власне, відповідальність повинна бути іншою (М. Матіос).
- Г. Значить, ти знала?... знала, що так буде (О. Забужко).

43. Знайдіть речення зі вставним словом, яке виражає невпевненість.

- А. Може, то птахи приносять на своїх крилах весну? (Є. Гуцало).

Б. В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було
(Т. Шевченко).

В. Щоправда, ситуативний спільник турбувався не про мою
репутацію (М. Матіос).

Г. Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого
боятись, хоча, звичайно, треба бути насторожі (Г. Тютюнник).

44. У якому реченні вставне слово вжито, щоб привернути увагу
співрозмовників?

А. Знаєш, є петлі, які не можна затягувати до кінця (М. Матіос)

Б. Між іншим, ви помічали, з кого виходить найбільше героїв у бою?
(О. Гончар).

В. Правда, Юркова бригада майже закінчувала роботу, але ж головне
попереду (Н. Рибак).

Г. Головне, не панікувати (В. Підмогильний).

45. У якому рядку вставлена конструкція має будову односкладного
безособового речення?

А. Слава золоту бань, Що крізь темні дерева нам мріє (Дзвоном
високих церков Ширше росте височінь) (Юрій Клен).

Б. І до незвичного ярма (тягла-бо іншого нема) незвиклу запрягав
корову (М. Рильський).

В. Коли забув ти рідну мову (яка б та мова не була), ти втратив
корінь і основу, ти обчухрав себе до тла (Д. Білоус)

Г. А їжак знову скрутився (про всяк випадок) і шепотів собі в груди
(Гр. Тютюнник).

46. У якому рядку вставлена конструкція має будову
складнопідрядного речення?

А. ...Виходить Рильський... Він сумно-сумно дивиться на мене, –
Хто я така, чого я так дивлюсь... (Л. Костенко).

Б. Зірвавшись з ланцюга, у скок Пішла задихана планета, В
пекельний вплутана танок (Лиш крик у півночі: Де ти? Де ти?) (Юрій
Клен).

В. Одного вечора – чудовий такий був вечір весняний, що сама
веснянка на думку наверталась – одного вечора удова Кармелиха
прилягла у своїй хатці й лежачи думала та горювала, що то за біда з її
Івасем (Марко Вовчок).

Г. Лиш любов (й нічого в світі більше!) єднає й скріплює і душі, і серця (І. Коваленко).

47. У якому рядку вставлена конструкція має будову безсполучникового складного речення?

А. Споконвіку їх куток Кононівни (що за річкою) пишався найкращими кіньми (І. Ле);

Б. Йшла степами й питала: „Де мій син? Чи не стрівся він вам?“ (А по селах ставки – мов дзеркала: Божий простір веселим качкам) (Юрій Клен).

В. Росте „ведмеже вухо” – в просторіччі (не пам’ятаю, як там по-латині) (Л. Костенко).

Г. І так жагливо, з такою душею гукне, що місяць, – о дивота! – мовби за її покликом справді зійде (Л. Костенко).

48. Яке речення містить прикладку у структурі звертання?

А. Благослови, Берегине-мати, День новий зустрічати... (А. Демиденко).

Б. Розумнице моя! Нехай вас Бог береже (А. Хижняк).

В. Голубе мій сивий! Не згуби мене, бідну сиротину, не зведи з ума дурну, нерозумну дівчину (Панас Мирний).

Г. Вставай, Україно, вставай, виходь на дорогу свободи... (Д. Павличко).

Д. Куди мене ти, слово, завело? (В. Стус).

49. У якому реченні звертання виражене прикметником, вжитим у значенні іменника?

А. Ти наше диво калинове, кохана українська мово! (Д. Білоус)

Б. О краю мій, моїх ясних привітів Не діставав від мене жодний ворог (О. Теліга).

В. О злови мене, злови, коханий, Я так хочу біля тебе бути! (О. Теліга)

Г. Весно красна! Любі мрії! Сни мої щасливі! Я люблю вас (Леся Українка)

50. Звертання виконують уточнювальну функцію в усіх реченнях, *ОКРІМ*

А. Де поділись ви, голоснії слова... (Леся Українка).

Б. Ой чого ти, дубе, на яр похилився? (Народна творчість).

В. О Націє, дужа і вічна, як Бог... (О. Ольжич).

Г. Ти, краю мій, мене впізнаєш? (В. Стус).

51. Оберіть складносурядне речення з єднальними відношеннями між частинами.

А. Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісши вгору білі долоні (О. Донченко).

Б. Від Київської доби до сьогодні ікон майже не збереглося, але й кілька вцілілих свідчать про самодостатність київської іконописної школи (З підручника).

В. Були поховані всі мертві, а в живих не бойової вчилися ми науки. (Леся Українка).

Г. А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакить (А. Малишко).

52. Оберіть складносурядне речення з розділовими відношеннями між частинами.

А. Чи то солов'ї щебетали, чи капали роси з туманів, чи трави співали квіткам? (Олександр Олесь).

Б. Горіли ясно печі в княжих покоях, але не додумував Ярослав (П. Загребельний).

В. Слова натягують, як луки, щоб вчасно збити на льоту нерозшифрованої муки невідворотну німоту (Л. Костенко).

Г. Лишень вікна покліпають яскравим світлом, і жовтогарячий місяць-пастух, усміхнувшись на край небо, освітив безмежний вид (В. Скуратівський).

53. Оберіть складносурядне речення із протиставним сполучником.

А. Минав за віком вік, і вже Дніпро не був наодинці з горами (В. Русанівський).

Б. Через літа в душі несуть і перемоги, і поразки (Д. Луценко).

В. Ця розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання (Леся Українка).

Г. Тепер його ще мають обшукати з голови до ніг і тоді вже безборонно й милостиво пропустять на світлі очі біржової величності (В. Винниченко).

54. Тире потрібно ставити між частинами складносурядного речення в рядку

- А. Чому розплетена коса а на очах бринить сльоза (Народна творчість)
- Б. Ворог приходять у твій дім а винним залишаєшся ти (З газети).
- В. Ще мить і сад загубить пишну вроду (Д. Луценко).
- Г. Кожна людина у своєму житті наковтається і радості, і печалі (М. Стельмах).

55. Друга частина якого складносурядного речення виражає наслідок (висновок) того, про що йдеться в першій частині (розділові знаки випущено):

- А. Небо було зтягнуте хмарами а десь вдалині плив собі одинокий місяць.
- Б. Дідусь узяв у руки батіг і коні рушили з усіх ніг.
- В. Ми все ще не знали як правильно вчинити і добре що мати завжди все прекрасно знала за нас.
- Г. Останній студент зайшов в аудиторію та іспит чомусь не починався.

56. Складнопідрядним зі з'ясувальною частиною є речення

- А. Зеленіло поле навесні, співали жайворонки.
- Б. У чималій хоромині, куди завів княжич Олег Слауту з його супутниками, було людно (В. Малик).
- В. Волинська земля прекрасна, тому що на ній багато озер та лісів.
- Г. Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити (Ю. Яновський).

57. Складнопідрядним із підрядною частиною умови є речення

- А. На світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (В. Симоненко).
- Б. Щоб прийшов успіх, треба великої праці.
- В. Якби я турбувався лише про себе, давно вже б онімів від самоти (Д. Павличко).
- Г. І літо минуло, і осінь прийшла.

58. Складнопідрядним із підрядною частиною мети є речення

- А. Друзі, висівайте доброту, бо вона як хліб потрібна людям (Д. Луценко).
- Б. Через спеку вся земля потріскалася.
- В. Щоб добре жити, треба гуртом робити (Народна творчість).

Г. Половіє безмежний клин озимої пшениці, високе красується жито, сріблиться овес (Ю. Яновський).

59. Складнопідрядним із неоднорідною підрядністю є речення

А. І хоч ти не сказала нічого, бо не слухала вітрових слів, він, забувши солодку знемогу, розганяти хмарки полетів (В. Симоненко).

Б. Відкрий для мене своє щире серце, коли цвістиме в сутінках жасмин, коли уста до вуст торкнуться вперше, коли солодким зробиться полин... (В. Стус).

В. Хоч людей довкола так багато, та ніхто з них кроку не зупинить, якщо кинути в рухливий натовп найгостріше слово – Україна (О. Теліга).

Г. Безконечні шляхи, що збігають на гори за обрій, наче білі стрічки, щоб у мряці згубитися синій (О. Ольжич).

60. В усіх складнопідрядних реченнях частини з'єднані за допомогою сполучних слів, *КРІМ*

А. Музика – журкіт води, що струменить у фонтанах (О. Гончар).

Б. Далі Павлусь почав знову дивитися на ту ясну смужку, що падала з вікна (Леся Українка).

В. І рости, і діяти нам треба так, щоб аж гриміло з краю в край (П. Тичина).

Г. Життя – це оббирання з реп'яхів, що пазурами вп'ялися у душу (Л. Костенко).

61. Укажіть безсполучникове складне речення із зіставно-протиставними відношеннями між частинами.

А. Прийде час – всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль ворогам, на утіху тобі (М. Стельмах).

Б. На схід сонця грають грози – Будуть знову сльози! (П. Тичина)

В. Тоді я знала: виходу нема (М. Матіос).

Г. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).

62. Укажіть безсполучникове складне речення, у якому друга частина доповнює зміст першої.

А. Були б кістки – м'ясо наросте (Г.Тютюнник).

Б. Погасли вечірні вогні: усі спочивають у сні (Леся Українка)

В. Я знаю: труд – це бій... (В. Сосюра).

Г. Іще біліша стану в тиші, Іще тремкіша, наче хвора (О. Лятуринська)

63. Укажіть безсполучникове складне речення з єднально-перелічувальними відношеннями між частинами.

А. Дивись: шумує день погожий, кипить зелена заметіль (Б.-І. Антонич).

Б. Знайдуть Северина – обох за ґрати посадять (Г. Тютюнник).

В. Мусите зрозуміти: тільки той слуга, що сам обирає свого пана, може принести йому, і собі користь (Г. Пагутяк).

Г. Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють; між ярами над ставами верби зеленіють (Т. Шевченко).

64. Укажіть безсполучникове складне речення, у якому друга частина розкриває (пояснює) зміст першої.

А. Не вбережемо його чоловіка – нас усіх перестріляють (М. Стельмах).

Б. Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті (Л. Костенко).

В. Ще знав Твердохліб: Савочка негайно знайде спосіб приборкання непокірливого (П. Загребельний).

Г. У небі тішились хмари, У небі сонце пливло... (В. Симоненко).

65. Укажіть безсполучникове складне речення із причиново-наслідковими відношеннями між частинами (причина міститься в першій частині).

А. Доброти в дерев учуся нині: кожна гілка дасть гніздо пташині, вигойда й відпустить в небо синє!.. (В. Коломієць).

Б. Гроза буде: хмара аж на землю лягає (О. Коломієць).

В. Найпрекрасніша мить щаслива, найсолодші кохані уста, найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста (В. Симоненко).

Г. Він торкнувся її [гілки] рукою – кілька яблук упало (Ю. Винничук).

66. Укажіть складнопідрядне речення з однорідною підрядністю.

А. Епохо, дай мені завзяття на кожен день, на кожну мить, щоб міг нащадкам розказати я про те, як ми навчилися жити (М. Сингаївський).

Б. Я люблю, щоб сонце гріло, щоб гукали скрізь громи, щоб нове життя будило рух і гомін між людьми (П. Грабовський).

В. Люди охоче погоджуються з тим, що твердить їх приятель, проте наперед відкидають те, про що говорить несимпатична для них особа чи супротивник (І. Томас).

Г. Ті, що знаходять підкову, ніколи не думають про того, хто загубив (В. Симоненко).

67. Укажіть складнопідрядне речення з послідовною підрядністю

А. Розміє дощ той нетривкий посуд, в який тебе природою відлито, яким тебе одділено од світу, і перелле в холодний білий сум просторів... (І. Жиленко).

Б. Переживав таке саме відчуття, якого зазнав колись хлоп'яком, упавши в густу кропиву, яка обпалила шкіру на лобі, шії, руках, якими намагався захиститися (П. Гуріненко).

В. Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є неземне... (М. Коцюбинський).

Г. Пізньої осені, коли вже добре вдарили приморозки, удвох із мамою пішли ми на Забудівське урочище, щоб запасти на зиму калинових кетягів (В. Скуратівський).

68. Укажіть складне речення з однорідною безсполучниковістю.

А. Звідси не видно ні моря ясного, гомону з міста не чути гучного, з бору соснового шум тут іде, гори лунають од вітру буйного, часом де дзвін загуде (Леся Українка).

Б. Дівчина відкладає набік віночок, який плела, сидячи біля воза, встає і, переконавшись, що поблизу нікого нема, біжить до старого гіллястого дуба, що, мов сторожа, стоїть на узліссі (М. Олійник).

В. Як тільки він увійшов у величезний кабінет із великими світлими вікнами і до блиску натертою підлогою, його охопила така несміливість і страх перед цією розкішною, що він став біля дверей і не наважувався ступити кроку (Григорій Тютюнник).

Г. А якщо заплачу і руками я торкну ясне твоє чоло, – нас не бачать леви біля брами: левам очі снігом замело (Л. Костенко).

69. Вкажіть складне речення із сурядним та підрядним зв'язком.

А. Я слухав рідну пісню, рідну мову, й вона лилась струмком, у якому переплелися запахи калини, чебрецю, лепехи (Ю. Мушкетик).

Б. Треба було ще глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана твоїм рідним народом, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються (П. Панч).

В. Над світом стояла така тиша, що чути було, як плакала надламана гілка (М. Стельмах).

Г. На струмені гусакові відлягло від серця, і він вів гніздо, не підштовхуючи його лапами: гніздо несло перед очима в бистру темінь і гусенятко не могло надивитися на свого зграбного тата (М. Вінграновський).

70. Укажіть складне речення із безсполучниковим і підрядним зв'язком.

А. Сходив місяць, і було видно, як над водою струмує прозорими пасомцями молоденький туман, а в пушах зблискує дрібна, ще недорідна роса (Григій Тютюнник).

Б. Сонце і повітря лоскочуть щоки, а зелень ялинкових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що здається надворі стоїть весна, одягнена у білі шати (М. Коцюбинський).

В. Нині кожен має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі і тривоги, нині кожен мусить почувати себе органічною часткою великого собору людської цивілізації, щоб самовіддано тримати на собі його споруду (О. Гончар).

Г. Перший напад на громадські права було відбито, але тухольці не радувалися завчасно, тому що добре знали, що це тільки перший напад і що за ним треба чекати інших (І. Франко).

71. Укажіть складне речення із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

А. Хоч проживи сто і двісті років, Київ пізнати повністю неможливо, бо в кожного він свій, особливий, самобутній, неповторний (П. Загребельний).

Б. Людина втікала від синього неба, втікала від радості і від зла, людина втікала сама від себе – але нікуди втекти не могла (Г. Чубай).

В. Ні, не від часу тьмяніють дати, і ржавіє голос, душа і перо, час – тільки те, що можна віддати людям на щастя і добро (Д. Павличко).

Г. Я в безсиллі не заплачу, що життя тепер сумне; я дізнаюсь, я побачу, хто, всесильний, духом вільний, всі тумани прожене (Г. Чупринка).

72. У якому рядку слова автора стоять після прямої мови?

А. Ну, а ти, як прийдеш в місто, Моїй матері скажи: «Син твій впав в бою, як лицар, Горда будь, а не тужи» (Олександр Олесь).

Б. «Не криви душею: дружина твоя була людиною доброю», – несподівано заперечила сестра (О. Іваненко).

В. «Скрізь, каже Кармель, скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих» (Марко Вовчок).

Г. «У літах дитинства, – каже Кирило, – можливо, закодовано щось вельми для душі необхідне, таке, що потім упродовж усього життя позначається на наших вчинках» (О. Гончар).

Відповіді до тестів

1. Б. 2. Г. 3. Б. 4. В. 5. Б. 6. В. 7. А. 8. Б. 9. В. 10. В. 11. В. 12. В. 13. В. 14. В. 15. А.
16. Г. 17. В. 18. А. 19. А. 20. А. 21. Г. 22. А. 23. А. 24. В. 25. Г. 26. Б. 27. А. 28.
Г. 29. В. 30. А. 31. В. 32. Г. 33. В. 34. Б. 35. В. 36. В. 37. А. 38. Б. 39. А. 40. Г. 41.
Б. 42. А. 43. А. 44. А. 45. Б. 46. В. 47. Б. 48. А. 49. В. 50. В. 51. Г. 52. Б. 53. В. 54.
В. 55. Б. 56. Г. 57. В. 58. В. 59. В. 60. В. 61. Г. 62. В. 63. Г. 64. Б. 65. Г. 66. Б. 67.
Г. 68. А. 69. А. 70. В. 71. В. 72. Б.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Арібжанова І. М. Сучасна українська мова. Базові поняття синтаксису: навч. посібник. Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2016. 159 с.
2. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посібник. Київ : Вища шк., 2005. 270 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
4. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник. Київ : Видав. центр «Академія», 2010. 384 с.
5. Загнітко А., Миронова Г. Синтаксис української мови: теоретико-прикладний аспект. Brno : Masarykova univerzita, 2013. 225 с.
6. Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. [та ін.]. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник; за ред. С. О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
7. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови: навч. посібник. Київ : НМК ВО, 1992. 400 с.
8. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навч. посібник. Київ, 2021. 279 с.
9. Межов О. Г. Синтаксис української мови: навч. посібник. Луцьк : Надстир'я, 2021. 268 с.
10. Мірченко М. В. Сучасна українська літературна мова. Функційний аналіз синтаксичних одиниць та категорій. Теоретико-прагматичний комплекс з синтаксису: навч. посібник. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 200 с.
11. Мойсієнко А. К. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова. Київ : Знання, 2010. 374 с.
12. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: навч. посібник. Київ : Вища шк., 1994. 670 с.
13. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. М. Я. Плющ. 7-е вид., стер. Київ : Вища шк., 2009. 430 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 515 с.
15. Сучасна українська мова: підручник / за ред. О. Д. Пономарева.

4-те вид. Київ : Либідь, 2008. 488 с.

16. Сучасна українська мова. Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева [та ін.] ; за ред. А. К. Мойсієнка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Знання, 2013. 238 с.
17. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. 2-ге вид., доп. Київ : Видав. центр «Академія», 2010. 408 с.

Додаткова

18. Арібжанова І. Зміст і форма члена речення. *Українське мовознавство*. 2010. № 40. С. 48–56.
19. Балко М. В. Актуальні проблеми теорії словосполучення сучасної української мови: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Свідлер», 2014. 349 с.
20. Болюх В. О. Власне-семантична і формально-граматична інтерпретація безособових речень. *Мовознавство*. 1992. № 3. С. 44–48.
21. Бондаренко О. В. Вставні слова, словосполучення, речення як елементи інфраструктури простого речення. *Наук. вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. 2005. № 6. С. 189–198.
22. Брицин В. М. Односкладні речення в українській мові: до питання методології їхнього дослідження. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 81–88.
23. Бudyко М. В. Проблема простого ускладненого речення у вітчизняному мовознавстві. *Мовознавство*. 1991. № 3. С. 48–53.
24. Висоцький А. В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. 328 с.
25. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наук. думка, 1992. 224 с.
26. Вихованець І. Р. Синтаксичний зв'язок. *Енциклопедія. Українська мова*. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2000. С. 595.
27. Вихованець І. Р. Типи словосполучень. *Філологічні студії*. 2000. № 1. С. 6 – 9.
28. Вихованець І. Р. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності. *Українська мова*. 2002. № 1. С. 25–31.
29. Вихованець І. Р. Керування. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (спів-

- голова), М. П. Зяблюк та ін. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
30. Вихованець І. Р. Прилягання. *Українська мова: Енциклопедія/редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.*
 31. Вихованець І. Р. Узгодження. *Українська мова: Енциклопедія/редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.*
 32. Вихованець І. Р. Студії про члени речення: приреченнєвик. *Українська мова. 2005. № 2. С.22–27.*
 33. Вихованець І. Р. Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. Київ, 1982. 208 с.
 34. Вінтонів М. О. Засоби оформлення актуального членування речення. *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту: зб. наук. пр. Донецьк, 2004. С.23–27.*
 35. Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви: монографія. Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2013. 327 с.
 36. Вінтонів М. О. Керування як різновид прислівного синтаксичного зв'язку. *Українська мова і література. 2017. № 2. С. 3–7.*
 37. Вольська Ю. В. Основні теоретичні засади ускладнення в сучасному українському мовознавстві. *Вісник Житомирського державного університету. 2004. № 19. С. 230–234.*
 38. Врем'янська О. Відокремлені члени речення. *Дивослово. 2003. № 1. С. 35–37.*
 39. Гандзюк О. Адвербіальні синтаксеми в лінгвістичному трактуванні І. Р. Вихованця. *Грамматика слова і грамматика мови: зб. наук. праць, присвячений ювілею І. Р. Вихованця / укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк: ДонНУ, 2005. С. 115–129.*
 40. Гандзюк О. М. Прислівники як адвербіальні й атрибутивні синтаксеми. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. 2006. Т. 19 (58). № 3. С. 24–26.*
 41. Горголюк Н. Тлумачення терміна синкретизм у лінгвістичній категорії тотожності. *Українська термінологія і сучасність: зб.*

- наук. праць* / відп. ред. проф. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2009. Вип. VIII. С. 200–203.
42. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць: монографія. Київ: Наук.думка, 1991. 192 с.
 43. Городенська К. Г. Параметри семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень із дієслівними предикатами. *Південний архів: зб. наук. пр. Серія: Філол. науки*. Херсон: Айлант, 2001. Вип. IX. С. 22–25.
 44. Городенська К. Г. Предикатно-валентна основа елементарного односкладного речення. *Українська мова*. 2001. № 1. С. 69–73.
 45. Городенська К. Г. Проблема двоскладності – односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису. *Мовознавство: доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців*. Київ: Університетське вид-во «Пульсари», 2002. С. 51–55.
 46. Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк: Вежа, 2002. № 5. С. 23–26.
 47. Городенська К. Г. Координація форм у предикативному ядрі. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Харків, 2004. Вип. 12. С. 32–37.
 48. Городенська К. Г. Кореляція синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові. *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики: зб. наук. праць на пошану чл.-кор. НАН України Івана Романовича Вихованця*. Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. С. 89–105.
 49. Городенська К. Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. 2017. Вип. 3. С. 17–21.
 50. Горпинич В. О. Кратний називний у функції неузгодженого означення. *Укр. мова і літ. в шк.* 2002. № 9. С. 38–42.
 51. Горяний В. Д. Синтаксис односкладних речень: посібник для вчителів. Київ: Рад. шк., 1984. 128 с.
 52. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській мові. Київ: Наук. думка, 1969. 156 с.
 53. Грищенко А. Додаток: засади парадигматично-синтагматичного функціонування (синтаксичний нарис). *Українська мова*. 2011. № 3. С. 19–28.

54. Грозян Н. Ф. Критерії і способи розмежування членів речення. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2017. № 2. С. 97–104.
55. Грозян Н. Ф. Детермінантні члени речення в сучасній лінгвістиці: статус, типологія. *Slovak international scientific journal*. 2017. № 11. S. 33–36.
56. Грозян Н. Ф. Додаток як другорядний член речення: традиційний вимір. *Мовознавчий вісник: зб. наук. пр.* / відп. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2018. Вип. 24–25. С. 53–61.
57. Грозян Н. Ф. Змістове наповнення терміна «член речення». *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський нац. університет імені Богдана Хмельницького, 2017. Вип. 22–23. С. 43–50.
58. Грозян Н. Ф. Об'єктні та суб'єктні інфінітиви в ролі додатка. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Філологічні науки»* / ред. С. М. Ніколаєнко (відп. ред.) та ін. Київ: Міленіум, 2016. Вип. 248. С. 57–64.
59. Грозян Н. Ф. Основні концепції вивчення членів речення в мовознавстві. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. 2015. №1–2. С. 86–91.
60. Грозян Н. Ф. Проблема синкретизму в системі другорядних членів речення. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський нац. університет імені Богдана Хмельницького, 2019. Вип. 26. С. 43–50.
61. Грозян Н. Ф. Складні випадки розрізнення другорядних членів речення. *Наукові записки. Серія. Філологічні науки* / гол. ред. О. Семенюк Кропивницький: ЦДПУ імені Володимира Винниченка, 2017. Вип. 151. С. 14–25 с.
62. Грозян Н. Ф. Функційні вияви відокремлених членів речення в сучасній українській мові. *Хуманитарни балкански изследвания Humanitarian Balkan Research*. 2019. Т.3. № 1(3) С. 59–61.
63. Грозян Н. Ф. Функційно-семантичне вираження прилягання в сучасній українській мові. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (Мовознавство): збірник наукових праць* / гол. ред. І. Я. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Фірма Планер», 2017. Вип. 24. С. 9–18.

64. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст: Вибрані праці. Чернівці: Чернівецький нац. Ун-т, 2009. 664 с.
65. Гуйванюк Н. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць у світлі лінгвістичних концепцій чл.-кор. НАН України І. Р. Вихованця. *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики*: зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України І. Р. Вихованця. Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. С. 105–123.
66. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків: Вид-во Харків. Ун-ту, 1980. 151 с.
67. Доценко О. Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: монографія. Київ: Міленіум, 2006. 226 с.
68. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: Просте речення, еквіваленти речення. Київ: Наук. думка, 1973. 288 с.
69. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення: навч. посібник. Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 1999. 297 с.
70. Дудик П. С. Відокремлення в синтаксисі: загальний огляд. *Наук. записки Вінницького держпедуніверситету. Сер. Філологія*. 2000. 2. С.74–78.
71. Дудко І. В. Займенникове вираження категорії означеності–неозначеності в українській мові: монографія. Київ: Довіра, 2011. 232 с.
72. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ ст.: функціональний і прагмастилістичний аспекти: монографія. Вінниця: Нова Книга, 2009. 400 с.
73. Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
74. Загнітко А. П. Український інфінітив у структурі простого речення: типологія функцій і семантика. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2004. Вип. 34. Част. 1 С. 3–10.
75. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2007. 294 с.
76. Загнітко А. П. Теоретична граMATика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
77. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: Поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1. 402 с.; Т. 2. 350 с.; Т. 3. 426 с.; Т. 4. 388 с.

78. Заоборна М. Просте речення. Складні випадки аналізу: навч. посібник для студентів вищих пед. навч. закладів. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 126 с.
79. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові: монографія. Київ: Вища школа, 1986. 275 с.
80. Іваницька Н. Л. Член речення як синтаксична категорія. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського*: зб. наук. праць. Серія: Філологія. 2000. Вип. 2. С. 70–74.
81. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Частина перша. Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2002. 169 с.
82. Іваницька Н. Л. Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення: тексти лекцій. Вінниця, 2004. 94 с.
83. Іваницька Н. Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці. Вінниця: ВДПУ, 2009. 260 с.
84. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово української мови в сучасних категорійних вимірах: монографія. Вінниця: Нілан–ЛТД, 2017. 266 с.
85. Каморникова Ю. В. Граматична категорія членів речення через призму синтаксичних відношень. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*. 2012. Вип. 12. С. 12–18.
86. Ківшик С. В. Прислівники як репрезентанти інтенційних відношень у простому ускладненому реченні. *Рідний край*. 2014. № 1 (30). С. 75–80.
87. Кобченко Н. В. Система подвійних синтаксичних зв'язків у граматичному ладі сучасної української мови: монографія. Київ: ВД Освіта України, 2018. 514 с.
88. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: монографія. Луцьк: Волин. нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.
89. Кочерган М. П. Синкретизм. *Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.* Київ: Укр. енциклопедія, 2004. С. 584–585.
90. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні. Чернівці: Чернів. нац. Ун-т, 2011. 672 с.
91. Кухар Н. І. Лінгвістичний статус «другорядності» факультативного прислівного компонента у системі неголовних членів

- речення. *Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського*: зб. наук. праць. Серія: Філологія. 2007. Вип.9. С. 108–111.
92. Кухар Н. І. Факультативні прислівні компоненти у системі компонентів формально-граматичної структури речення. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського*: зб. наук. праць. Серія: Філологія. Вінниця, 2006. Вип. 8. С. 80–84.
93. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: монографія. Київ: Такі справи, 2008. – 205 с.
94. Лобода В. В. Однорідність у простому реченні. *Синтаксис словосполучення і простого речення*. Київ: Наук. думка, 1985. С.70–82.
95. Масицька Т. Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей: монографія. Луцьк: Твердиня, 2016. 414 с.
96. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.
97. Мельник І. А. Транспозиційна граматики українського дієслова. Луцьк: Надстир'я, 2015. 476 с.
98. Мірченко М. В. Категорія другорядного члена речення. *Наук. вісник ВДУ: Філол. науки*. 2002. № 6. С. 130–139.
99. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: монографія. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. 393 с.
100. Мірченко М. В. Субстанціальність як ускладнена семантико-синтаксична надкатегорія неелементарного простого речення. *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту*: зб. наук. праць. Донецьк, 2004. С. 56–62.
101. Мірченко М. В. Вибрані праці з категорійної граматики та лінгвотекстології. Луцьк: РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 254 с.
102. Пешак М. М. Комунікативний синтаксис. Київ: Довіра, 2000. 152 с.
103. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення: монографія. Вид. 2-ге, доповнене. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 203 с.
104. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці. Київ: Вид-во Національного педагогічного ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2011. 362 с.

105. Предикат у структурі речення: монографія / за ред. В. І. Кононенка. Київ; Івано-Франківськ; Варшава: ВЦ Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. 2010. 408 с.
106. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XX, 368 с. (Репринт із видання 1931 р.). (Серія «Українська граматична класика»)
107. Скаб М. С. Вокативні речення сучасної української мови. *Українська мова*. 2002. №1. С.32–41.
108. Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. XXIV, 283 с. (Репринт із видання 1932 р.). (Серія «Українська граматична класика»)
109. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: монографія. Полтава: АСМІ, 2004. 463 с.
110. Сулима М. Лекції з української синтакси. Харків: Рад. школа, 1928. 256 с.
111. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові: монографія. Київ: Кондор, 2005. 134 с.
112. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові: монографія. Київ: Наук. думка, 1968. 288 с.
113. Харченко С. В. Синтаксичні норми української літературної мови ХХ – початку ХХІ ст.: монографія ; відп. ред. К. Г. Городенська. Київ : Міленіум, 2017. 417 с.
114. Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови. Київ: Рад. школа, 1991. 160 с.
115. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові: монографія. Київ: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 368 с.
116. Христіанінова Р. О. Подвійний присудок у сучасній українській мові. *Типологія та функції мовних одиниць*: наук. журн. на пошану член-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця. Луцьк: Східноєвроп. нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2015. № 2 (4). С. 237–249.
117. Шабат-Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції: типові вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 104–114.
118. Шабат-Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові: монографія. Чернівці: «Букрек», 2014. 412 с.

119. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 402 с.
120. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення. Чернівці: Рута, 2002. 272 с.
121. Шитик Л. В. Граматична система української мови в аспекті теорії перехідності: навч.-метод. посібник. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2010. 156 с.
122. Шитик Л. В. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові: монографія; відп. ред. К. Г. Городенська. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2014. 474 с.
123. Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові: посібник для вчителя. Київ: Рад. шк., 1989. 132 с.
124. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. Київ: Вища шк., 1986. 260 с.
125. Гордєєва А.Й. English Syntax. A Simple Sentence (Синтаксис англійської мови. Просте речення) : посібник з граматики. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 160 с.
126. Murphy R. English Grammar in Use. Cambridge, 2016. 399 p.
127. Navalna, M., Kostusiak, N., & Mezhov, O. The functional-cognitive characteristics of interrogative utterances in modern Ukrainian. *Cognitive Studies / Études cognitives*, 2021(21), S. 1–14. Article 2484 (Scopus).
128. Mezhov, O., Kostusiak, N., & Navalna, M. The cognitive discourse parameters of directive speech acts in modern Ukrainian. *Cognitive Studies / Études cognitives*, 2022 (22), Article 2785. S. 1–15. (Scopus; Web of Science).

Інтернет-ресурси

129. Блог «Центр культури української мови» Київського університету імені Бориса Грінченка. URL: <http://centrkum.blogspot.com/>.
130. Державний стандарт базової середньої освіти. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti>
131. Офіційний сайт української мови. URL: http://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/sintaksis_i_punktucija/7

132. Сайт електронної бібліотеки «Україніка» НАН України. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgibin/UA/elib.exe>.
133. Сайт Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України. URL: <http://www.inmo.org.ua/library.html>.
134. Тезаурус з лінгвістичної термінології.
URL: http://www.mova.info/mov_thes.aspx?l1=68.
135. Українська мова. Енциклопедія. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Rusanivskyy_VM/Ukrainska_mova_Entsyklopedia/.
136. Українська мова. Модельні навчальні програми для 5–9 класів Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoji-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>.
137. Українська мова. Навчальні програми для 6–9 класів (Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти). URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-6-9-klasiv>.
138. Українська мова: підруч. для 8 кл. закл. загальн. середн. освіти. 2-ге вид. перероб. / О. М. Авраменко, Т. В. Борисюк, О. М. Почтаренко. Київ: Грамота, 2021. 192 с.
139. Українська мова: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. М. Авраменко. Київ: Грамота, 2017. 160 с.
140. Український правопис. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf>.

Електронні версії підручників для ЗЗСО

- Українська мова, 9 клас. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/9-klas/1-ukrainska-mova-9-klas/>
- Українська мова, 8 клас. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/8-klas/ukrainska-mova-8-klas/>
- Українська мова, 7 клас. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/konkursniy-vdbr-pdruchnikv-dlya-7-klasu/ukrainska-mova-7-klas/>
- Українська мова, 6 клас. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/6-klas-n/movno-literaturna-osvtnya-galuz/ukrainska-mova/>
- Українська мова, 5 клас. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/5-klas-nush/movno-literaturna-galuz/ukrainska-mova/>

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Актуальне членування речення 18, 23, 234
рема 18, 23, 234
тема 18, 23, 234
- Висловлення 18, 23, 234
- Відокремлені члени речення 94, 234, 250
відокремлена обставина 97, 108
дієприслівниковий зворот 95, 97, 100, 109
одиничний дієприслівник 97, 109
відокремлене означення 95 – 96, 100 – 104
відокремлена прикладка 95 – 96, 104
відокремлене неузгоджене означення 95 – 96, 103
відокремлене узгоджене означення 95 – 96, 102
дієприкметниковий зворот 95, 100
прикметниковий зворот 95, 100
відокремлений додаток 98, 105 – 106
уточнювальні члени речення 94 – 95, 98 – 99, 107, 110
- Вказівні займенниково-співвідносні слова 149, 151, 245
- Вставлені компоненти 115 – 118, 121 – 122, 126, 234, 251
речення 115 – 116, 122
слово 115 – 116, 121
словосполучення 115 – 116, 121
текст 116 – 117
- Вставні компоненти 113 – 115, 126, 234, 251
речення 114 – 115, 234
слово 114 – 115, 234
словосполучення 114 – 115, 234
- Головні члени речення 24, 235, 248
підмет 24 – 26, 32 – 33, 241
простий 24, 32
складений 25 – 26, 32 – 33
кількісний 25, 32
соціативний 26, 32 – 33
присудок 16, 26 – 30, 34 – 36, 241
простий 26, 34
складений 27 – 29, 35 – 36
дієслівний 27, 35

іменний 28 – 29, 36
подвійний 30
Двоскладні речення 21, 24, 235
Другорядні члени речення 39, 235, 248
детермінант 127, 235
додаток 35, 39 – 40, 46 – 50, 235
непрямий 39, 46, 50
придієслівний 39
приіменний 40, 46, 48
прямий 39, 46, 49
означення 40 – 48, 239
неузгоджені 40 – 41, 46 – 48
прикладки 42 – 43, 48, 241
узгоджені 41 – 46
обставина 42 – 43, 51 – 53, 238
допусту 43, 53
мети 43, 51, 53
місця 43, 53
причини 43, 53
способу дії 43, 53
умови 43, 53
часу 43, 53
Дуплексиви 127, 235
Звертання 113, 124 – 125, 236
Модальність 6, 15 – 16, 237
об'єктивна 6, 16
суб'єктивна 6, 16, 114
Напівпредикативність 80, 85, 237
Неповні речення 21, 66 – 68, 72 – 76, 238, 249
еліптичні 67, 76, 238
контекстуальні 67, 72, 238
парцельовані 68
приєднувальні 68, 75, 241
ситуативні 67, 73, 238
Нечленовані речення 69 – 70, 71, 77, 238
Однорідні члени речення 81, 238, 250
однорідні головні члени односкладних речень 85, 235
однорідні додатки 89
однорідні обставини 89

однорідні підмети 85, 87
однорідні присудки 85
однорідні та неоднорідні означення 84 – 87
Односкладні речення 21, 53 – 64, 238 – 239, 248
безособові 56 – 57, 63, 238
вокативні 59, 60, 238
генітивні 60, 238
інфінітивні 58 – 59, 64, 238
неозначено-особові 54 – 55, 62, 238
номінативні 59, 64, 238
означено-особові 54, 62, 238
узагальнено-особові 55 – 56, 63, 239
Період 198, 240
Повні речення 21, 241
Пропозиція 241
Прості речення 19, 241
Пунктуація 224 – 231, 242, 254
Речення 15, 243, 249
Семантико-синтаксична валентність 234
Семантико-синтаксичні відношення 243
адвербіальні 14
атрибутивні 14
субстанційні 14
Семантично елементарні прості речення 242
Семантично неелементарні прості речення 242
Синтаксеми 243
вторинні предикатні 235
адвербіальні 235
атрибутивні 235
модальні 235
предикатні 241
субстанційні 246
адресатні 17
інструментальні 17
локативні 17, 237
об'єктні 17, 238
суб'єктні 17
Синтаксичні зв'язки 243
керування 7, 12 – 14, 236

координація 34, 237
координація присудка з однорідними підметами 385
підрядний 6, 241
предикативний 241
прилягання 7, 12 – 14, 241
сурядний 6, 246
узгодження 11, 14, 246
Складні речення 19, 129, 244
складносурядні речення 132, 245, 252
 єднальні 132, 136, 145
 зіставно-протиставні 132, 139 – 140, 145
 градаційні 132, 137, 145
 розділові 132, 145
 закритої структури 146
 відкритої структури 146
складнопідрядні речення 146, 244, 251
 нерозчленованої структури 147
 атрибутивні 147, 160
 займенниково-співвідносні 164
 з'ясувальні 148, 161
 розчленованої структури 147
 обставинні 149 – 153, 162
 наслідкові 154, 163
 супровідні 154
безсполучникові складне речення 170, 244, 253
 з однорідними частинами 173 – 175, 184
 з неоднорідними частинами 173 – 175, 178
багатокомпонентні складні речення 185, 244, 253
 складносурядні речення 187
 складнопідрядні речення 185
 супідрядність 190, 246
 однорідна супідрядність 185, 196, 245
 неоднорідна супідрядність 186, 197, 244
 послідовна підрядність 185, 194, 245
 змішана підрядність 187
 безсполучникові речення 183
 з різними видами зв'язку 188 – 190
Слова-речення 67 – 70, 76 – 77, 249
Словосполучення 5 – 14, 245

дієслівні 7, 14
іменні 7, 14
 іменникові 7, 14
 займенникові 7, 14
 прикметникові 7, 14
 прислівникові 7, 14
 числівникові 7, 14
підрядні 6, 12
прості 9, 13, 247
складні 9, 13, 247
сурядні 6, 12
Сполучники 130, 163, 165
 підрядності 149 – 153
 сурядності 82
Сполучні слова 130, 149 – 153, 158 – 159, 165, 169, 245
Текст 213, 246, 254
 абзац 218
 ланцюжковий зв'язок елементів 215 – 218
 надфразна єдність 216
 одиниці тексту 218
 паралельний зв'язок елементів 215 – 218
 складне синтаксичне ціле 216
Узагальнювальні слова 82 – 84, 91, 242, 246
Ускладнені прості речення 80, 242
Чуже мовлення 209, 246, 254
 невласне-пряма мова 203, 209, 237
 непряма мова 204, 210, 238
 пряма мова 199, 206 – 208, 242
 слова автора 200 – 201, 243
 цитати 203, 209, 212, 246

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Словосполучення і просте неускладнене речення.....	5
§ 1. Словосполучення в синтаксичній системі мови.....	5
§ 2. Речення як багатоаспектна синтаксична одиниця.....	15
§ 3. Головні члени простого двоскладного речення.....	24
§ 4. Другорядні члени речення.....	39
§ 5. Односкладні речення.....	53
§ 6. Неповні конструкції. Слова-речення.....	66
Розділ 2. Просте ускладнене речення.....	80
§ 7. Однорідні члени речення	81
§ 8. Відокремлені члени речення	94
§ 9. Вставні та вставлені компоненти. Звертання.	112
<i>Послідовність повного синтаксичного аналізу простого речення.....</i>	<i>127</i>
Розділ 3. Складне речення й текст.....	129
§ 10. Складносурядні речення.....	132
§ 11. Складнопідрядні речення	146
§ 12. Безсполучникові складні речення	170
§ 13. Багатокомпонентні складні речення.	183
§ 14. Конструкції з чужим мовленням.....	198
§ 15. Текст як одиниця синтаксису.....	212
§ 16. Синтаксична система мови й пунктуація.....	223
<i>Послідовність повного синтаксичного аналізу складного речення.....</i>	<i>231</i>
Термінологічний словник.....	234
Питання до практичних занять та самостійної роботи студентів	247
Питання для підсумкового контролю.....	254
Зразки тестових завдань для підсумкового контролю.....	258
Рекомендована література.....	276
Предметний покажчик.....	287